

А Н А Л И

ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

**ДВОМЕСЕЧНИ ЧАСОПИС
ЗА ПРАВНЕ И ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ**

**ЈАНУАР — ФЕБРУАР
1973.**

Уређивачки одбор:

Др Војислав Бакић (главни и одговорни уредник),
Др Смиља Аврамов, др Велимир Васић, др Драгаш Ден-
ковић, др Драгољуб Димитријевић, др Владимир Јова-
новић, др Љубица Кандић, др Драгољуб Кавран (секре-
тар Уређивачког одбора)

Сарадници одговарају за своје написе

У трошковима издавања овог часописа учествује Заједница за науч-
ни рад СР Србије

Лектор Вера Михаиловић

Технички уредник и коректор Вукосава Манојловић

Штампа: „Савремена администрација“ погон „Бранко Боновић“ — Београд

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ

Година XXI

Јануар — Фебруар 1973.

Број 1

НОРМАТИВНА САДРЖИНА И ПРИМЕНА ПРАВА СВОЈИНЕ

Право својине има у нашем друштвено-економском и правном систему одређено место и улогу, који су у битним елементима утврђени у члановима 20, 22. и 23. Устава СФРЈ.

Последња друштвена кретања у нас изазвала су различите дилеме у погледу права својине, нарочито у погледу њене друштвене улоге у нашем систему. Основ за то налази се у чињеници да су многе деформације, злоупотребе и неоправдане социјалне разлике везане за постојање права својине, тј. сматра се, са више или мање основа, да је у њему извор највећег дела тако насталих проблема.

У вези с тим јављају се разна гледишта о улози права својине у нашем друштву, па следствено томе и предлажу разна решења ради отклањања испољених недостатака и онемогућавања злоупотреба на основу својинских права. При томе се, као и често у таквим случајевима, не разликује у довољној мери правно регулисање неког института, његова позитивна нормативна садржина, од примене или боље рећи непримене или изигравања постојећих норми. Због тога је од интереса да се истакну принципи и карактеристике права својине у југословенском праву, па да се на основу тога сагледа његова улога у нашем праву, укаже на потребу да се нешто мења или допуњава и скрене пажња на могућности настајања и начина отклањања негативних последица.

Анализа садржине права својине показује да је за њега карактеристично да оно представља суштинско јединство овлашћења и обавеза које превазилази оквире ограничења приватног права у капиталистичким државама ⁽¹⁾. Наиме, ако се размотри нарочито садржина права коришћења као елемента права својине, запажа се да се оно састоји не само од овлашћења која припадају титулару, као што је случај, углавном, са класичним облицима права својине већ да поред њих сопственик има и знатне, често доста бројне, обавезе које прелазе у буржоаским правима прихваћене границе које постављају теорија злоупотребе права и суседско право, којима се, у ствари, само спречава залажење у сферу другог сопственика. Само јединство ових овлашћења и обавеза представља садржину права својине у нашем правном систему ⁽²⁾. Нарочито треба истаћи да су ове обавезе

(1) Андрија Гамс: Основи стварног права, Београд, 1968, стр. 60.

(2) Михајло Вуковић: Класификација права својине, Симпозијум о друштвеној својини Српске академије наука и уметности, Београд, 1965.

у појединим облицима права својине тако јако изражене и тако битне за саму садржину права, да се основано може поставити питање да ли баш, можда, у њима лежи основ за разликовање права својине у југословенском праву од својинских права у другим системима ⁽³⁾. Њихов интензитет је тако јак да пружа много разлога за прихватање гледишта према коме у оваквим случајевима није реч о класичним ограничењима права својине, већ је у питању нови облик са новом суштином права својине.

Ова карактеристика права својине је очигледна у свим његовим облицима. Анализа права својине на пољопривредном земљишту показује да поред овлашћења која има сопственик пољопривредног земљишта да то земљиште економски искоришћава и њиме газдује, постоји и законом одређен, у главним цртама, начин искоришћавања ових објеката права својине и прописана обавеза њихове заштите, која обухвата у знатном броју случајева и обавезна позитивна чињења сопственика ⁽⁴⁾.

Поред обавезе стипулиране у чл. 2. Основног закона о искоришћавању пољопривредног земљишта да се пољопривредно земљиште користи само у пољопривредне сврхе, на основу чл. 3. истог Закона постоји и обавеза сопственика да га искоришћава на одређен начин. Та обавеза, у свом најширем облику, формулисана је као обавеза сопственика да земљу обрађује бар на начин како се обрађује у крају у коме се земљиште налази и на начин који највише одговара природним особинама земљишта и постојећим економским и техничким условима. Поред ове опште обавезе свих сопственика пољопривредног земљишта, постоје и посебне обавезе у појединим пољопривредним рејонима. Таква обавеза је, нпр., агротехнички минимум ⁽⁵⁾ који општине могу утврдити за своју територију или само за поједине њене делове и који садржи агротехничке мере које се, под одређеним условима, обавезно морају примењивати приликом обраде земљишта. Исто тако, прописан је начин искоришћавања и обраде земљишта које се налази на територијама које су покривене хидромелиорационим системима ⁽⁶⁾ или које се налази у подручјима подложном ерозији и бујицама ⁽⁷⁾. Ове обавезе садрже многобројна позитивна чињења која су наложена сопственику у интересу заштите и бољег искоришћавања његовог и суседних земљишта. Јединство свих овлашћења и наведених обавеза представља реализацију уставних начела која се односе на земљишну својину у Југославији по којима се земљорадницима зајемчује право својине на обрадивом земљишту, али исто тако и одређује да они имају „право и обавезу да искоришћавају то земљиште ради унапређивања пољопривредне производње у сопственом интересу и интересу друштвене заједнице” (подељено С. Д.) ⁽⁸⁾.

Слично су регулисане и обавезе сопственика шума и шумског земљишта у погледу начина искоришћавања и обрађивања ових добара. И

(3) Драгољуб Стојановић: Стварно право, Београд, 1968, стр. 57 и 58.

(4) Основни закон о искоришћавању пољопривредног земљишта, Службени лист СФРЈ, бр. 25/65 и 12/67, Службени гласник СРС, бр. 51/71.

(5) Чл. 4. Основног закона о искоришћавању пољопривредног земљишта.

(6) Чл. 28. Основног закона о искоришћавању пољопривредног земљишта.

(7) Чл. 70. Основног закона о искоришћавању пољопривредног земљишта.

(8) Устав СФРЈ, Основна начела под III.

сопственици шума на основу чланова 8, 12. и сл. Основног закона о шумама имају обавезе које су усмерене на одржавање, унапређивање и заштиту шума. Наведене одредбе прописују одређен начин на који се то има извршити и којим ће се то обезбедити ⁽⁹⁾. Тако, нпр., ако је шума обухваћена шумскопривредним подручјем, сопственик је обавезан да примењује све мере које су прописане и за шуме у друштвеној својини. Ако шума није обухваћена овим подручјем, сопственик мора да примењује шумскокултурне мере које је прописала општинска скупштина. Поред тога, уз право искоришћавања шума нарочито је прописана обавеза њихове заштите од пожара, биљних штеточина, елементарних непогода и слично.

Најзад, и за право својине на средствима рада карактеристично је да је оно јединство овлашћења и обавеза. Из чл. 22. Устава СФРЈ произилази да је сопственик средстава рада у области занатства обавезан да та средства употребљава као средства за производњу и пружање услуга у оквиру своје дозвољене делатности у границама које су одређене законским прописима, а из чл. 23. да је сопственик средстава за лично коришћење и употребу у личној својини обавезан да те ствари употребљава само у ту сврху, тј. за задовољавање културних и других личних и породичних потреба. Ове обавезе, и у једном и у другом случају, суштинске су и конститутивне природе, јер представљају основ постојања ових својинских облика. Без њих би они, ако би уопште могли бити признати у нашем друштву, изгубили своја битна обележја и усклађеност са својинским односима у нас у целини.

Треба овде напоменути да је у већини ових обавеза законом утврђена санкција за случај њиховог неизвршења. Тако, нпр. обавеза сопственика да пољопривредно земљиште искоришћава и обрађује на одређен начин обезбеђена је новчаном казном. Али, што је много значајније, на основу чл. 16. и 75. Основног закона о искоришћавању пољопривредног земљишта, могуће је да се земљиште, мимо сопственика, обради на прописани начин, да се предузму све агротехничке мере предвиђене агротехничким минимумом, као и мере које произлазе за сопственике земљишта обухваћених хидромелиорационим системима или која се налазе у ерозионим подручјима. По одлуци надлежног органа општине, може се наложити да све прописане мере изврши нека радна организација или неко други на трошак сопственика, а у тежим случајевима, као што су необрађивање или некоришћење земљишта у складу са планом искоришћавања земљишта у хидромелиорационом систему, и да се земљиште стави под принудну управу ⁽¹⁰⁾.

Ово питање слично је регулисано и у праву својине на шумама и шумском земљишту. Наиме, Основним законом о шумама је предвиђено да се организацији која се бави газдовањем шумама може наложити да изврши све оне мере које су прописане ради одржавања, унапређивања и заштите шума на терет сопственика, ако их он сам не изврши. Поред тога, Закон у чл. 61. и 62. садржи и одредбе о прекршајима који се чине

⁽⁹⁾ Чл. 8. Основног закона о шумама, Службени лист СФРЈ, бр. 26/65, Службени гласник СРС, бр. 51/71.

⁽¹⁰⁾ Чл. 7. Основног закона о искоришћавању пољопривредног земљишта.

неизвршавањем утврђених обавеза. Карактеристично је да су казне предвиђене и за случај прекорачења овлашћења од стране сопственика, што је код шума нарочито значајно и од првенственог утицаја на планску експлоатацију шуме и очување њене супстанције ограничењем прекомерне и непланске сече.

Друга карактеристика права својине јесте да је искључиво сопственик овлашћен да ствар која је предмет права својине искоришћава, тј. да из ње извлачи све економске користе које му она може дати и из тога искључи сваког другог. Са овим је повезано и његово право да њом газдује. Право на економско искоришћавање ствари јесте реализација права својине у економском смислу и путем овог овлашћења сопственика врши се, у ствари, присвајање употребне вредности једног економског добра, које чини суштину сваког својинског односа ⁽¹¹⁾.

Ова карактеристика права својине која постоји над свим његовим облицима, јасно је изражена у праву својине на пољопривредном земљишту и шумама и праву својине на средствима за производњу.

Сопственик пољопривредног земљишта односно шуме економским искоришћавањем обезбеђује на првом месту егзистенцију свих чланова свог домаћинства, а затим, производњу за тржиште. Право сопственика да економски искоришћава земљиште одн. шуму састоји се у његовом овлашћењу да прибира природне и цивилне плодове, чиме присваја њихову економску вредност. Код пољопривредног земљишта ово право не само да није ничим ограничено већ су и многе мере усредсређене на то да се оно што више истакне повећањем и интензивирањем производње. Код шума ово овлашћење је сведено на право да се економско искоришћавање врши у границама којима се не умањује супстанција шуме ⁽¹²⁾. Са овим правом је тесно повезано право сопственика пољопривредног земљишта и шуме да газдује и управља њима, јер реализација овог овлашћења, умногострукује и вршење права својине, економског искоришћавања и присвајања, без којег би, бар у одређеном минимуму, право својине уопште престало да буде право или би представљало голо право својине — *nuda proprietas*. Сопственик-земљорадник, и поред свих законских ограничења, има врло широку сферу слободне делатности у оквиру права да сам газдује и управља својим имањем. Слично је и са шумама и шумским земљиштем, с том разликом што је оквир овог права нешто ужи с обзиром на постојање шумскопривредних подручја и шумскопривредних планова чије се овлашћење у погледу газдовања шумама може проширити, у извесним случајевима и на шуме у својини грађана.

Ова карактеристика, тј. економско искоришћавање ствари је, исто тако, врло очигледна и у праву својине на средствима рада у области занатства. Јер, употреба средстава рада у процесу производње или пружања услуга представља њихово економско искоришћавање, којим се, заједно са радом сопственика, остварује доходак, тј. економска корист која се добија делом помоћу средстава рада. А сопственик самосталне занатске радње има право да самостално газдује својом радњом, да закључује уго-

(11) Андрија Гамс: *op. cit.*, стр. 34.

(12) Чл. 30. Основног закона о шумама.

воре и обавља послове који су у оквиру делатности за коју је радња регистрована и да при том користи своја средства рада на начин на који он хоће.

Ова карактеристика је нешто теже уочљива у праву својине на становима и на средствима за потрошњу. Међутим, ван сваке је сумње да се и помоћу њих, поред непосредне користи за задовољавање личних потреба, прибавља и извесна економска корист.

Право својине на стану или породичној стамбеној згради даје могућност сопственику да на два начина прибавља економску корист. Ван сваке сумње, ако стан сам користи за становање то има одређену економску вредност за сопственика. Још је то јасније ако стан даје другом на коришћење. Станарина, на коју сопственик стана има право, представља најчистији израз ове карактеристике права својине. И право газдовања је у својини на стану или стамбеној згради јако изражено. Сопственик породичне стамбене зграде управља самостално, без обзира на то да ли станове сам користи или их даје другом на коришћење. А ако, пак, неко има стан у етажној својини, као посебан део зграде, онда не само да има право газдовања тим станом, већ му то даје право и на учешће у управљању зградом као целином, ако такав друштвени начин управљања у згради постоји. Ово је интересантан феномен, да право својине на једном делу објекта служи као основ за учешће у друштвеном управљању које обухвата целину у друштвеној својини.

Право својине на средствима за личну потрошњу ову карактеристику тј. право на економско и свако друго дозвољено искоришћавање, садржи у најширем обиму, што је сасвим логично с обзиром на природу и карактер овог својинског облика.

У вези са овом карактеристиком права својине у југословенском праву треба истаћи да је правним регулисањем овог облика својине јако истакнуто постојање општег интереса. То је нарочито изражено у праву својине на пољопривредном земљишту и шумама. Члан 20. Устава СФРЈ садржи начело да је земља добро од општег интереса. Овим принципом је, у ствари, утврђена и у главним цртама садржина права својине на пољопривредном земљишту, јер се ова околност провлачи кроз цео систем регулисања овог својинског облика, коме даје садржину друкчију од оне коју, по правилу, има право земљишне својине. Права и дужности сопственика су тако одређени да изражавају њихов нов квалитет односа према пољопривредном земљишту, који представља, у ствари, усаглашавање општих друштвених интереса и посебних интереса сопственика. При томе, није тешко утврдити да у много случајева постоји превага општег интереса над појединачним, што је нарочито значајно ако се узме у обзир чињеница да се већи део пољопривредног земљишта у Југославији налази ван друштвене својине у рукама индивидуалних пољопривредних произвођача.

Општи интерес је још јаче истакнут у праву својине на шумама и шумском земљишту. Наиме, у истом члану Устава, налази се у ст. 3. и посебна одредба која се односи само на шуме и шумско земљиште, према којој „шуме и шумско земљиште уживају посебну заштиту одређену законом“. Дакле, код шума и шумског земљишта, због њиховог посебног зна-

чаја за привреду, истакнут је не само општи интерес већ и њихова посебна заштита. Ова два принципа се, исто тако, преплићу кроз цео систем правног регулисања односа који овом својинском облику дају посебно обележје. Довољно је поменути само постојање шумскопривредних подручја која обухватају и земљишта на којима постоји право својине, као и стриктно регулисан начин експлоатације шума, па да се јасно види колико су ови принципи одређујући за садржину права својине.

Следећа карактеристика права својине јесте да се у његовој основи налази, у принципу, лични рад сопственика. Ова карактеристика је значајна, јер она мења карактер присвајања које се врши на основу права својине. Основ присвајања у овим случајевима није својина сама по себи као економска категорија, као монопол одређене врсте, већ је основ присвајања рад ⁽¹³⁾. Оваква конструкција права својине показује да се, у принципу и када се не врше злоупотребе, присвајају плодови свог рада без експлоатације другог. И ова карактеристика се може запазити у свим облицима права својине у нашем праву.

Тако, за право својине на пољопривредном земљишту ⁽¹⁴⁾ и за право својине на пољопривредним оруђима ⁽¹⁵⁾ карактеристично је да се оно признаје, што је наглашено и у чл. 22. Устава СФРЈ одн. у чл. 1. Основног закона о стицању својине на пољопривредна оруђа и коришћењу пољопривредних оруђа од стране грађана, првенствено због тога што се полази од правила да се обрађивање земљишта на коме се има право својине, врши радном снагом сопственика и осталих чланова његовог домаћинства, тако да њихов рад и земља као услов производње представљају извор дохотка и егзистенције. Допунски рад других лица је дозвољен само у ограниченој мери и он не даје обележје овом односу. Ова чињеница, лични рад сопственика и чланова његове породице, од битног је утицаја и на обим права која се могу имати на пољопривредном земљишту и пољопривредним оруђима. Она је одлучујућа за признање земљорадничког својства, а тиме и за величину земљишног максимума. Исти је случај и са шумама и шумским земљиштем. Лични рад као основ стицања дохотка, а тиме и присвајања, исто тако је уткан и у право својине на средствима рада у области законодавства ⁽¹⁶⁾. И овај принцип је истакнут у чл. 22. Устава СФРЈ и спроведен у другим законским, савезним и републичким, прописима ⁽¹⁷⁾, који га даље разрађују. Према овом принципу, нема права својине на средствима рада у занатству одн. обављања занатске делатности без личног рада сопственика тих средстава. Допунски рад је ограничен у погледу броја радника, што је јаче изражено него у допунском раду у области пољопривреде. Лични рад сопственика је основ и разлог призна-

(13) Димитар Поп-Георгиев: Приватна својина у грађанском праву социјалистичке Југославије, Симпозијум о друштвеној својини Српске академије наука и уметности, Београд, 1965.

(14) Драгољуб Стојановић: *op. cit.*, стр. 64.

(15) Службени лист СФРЈ, бр. 7/67, Службени гласник СРС, бр. 51/71.

(16) Бранко Хорват: Индивидуално и друштвено власништво у социјализму, Гледшта, 1967, бр. 3, стр. 335.

(17) Закон о занатским радњама самосталних занатлија, Службени гласник СРС, бр. 15/64 и 5/73.

вања права својине на средствима рада у области занатства, јер лични рад овом облику права својине даје специфично обележје.

Најзад, лична својина, тј. право својине на средствима за личну потрошњу и употребу је, исто тако, тесно повезана са личним радом сопственика. Само, за разлику од претходних облика, овај рад се обавља на друштвеним средствима за производњу, јер је лична својина она до које се долази радом на средствима у друштвеној својини.

Анализа свих облика права својине показује да је за сваки од њих карактеристична и намена објекта на коме се то право има. Управо, коришћење ствари за одређену намену и забрана, осим у сасвим изузетним случајевима, мењања те намене јесу један од разлога због којих се право својине на том објекту и са одређеном садржином и признаје. Осим тога, намена ствари изражава манифестацију превласти општег над посебним интересом, јер се таква садржина права признаје ради постизања одређеног циља и задовољавања не само појединачног већ и ширег друштвеног интереса. Тако нпр. у праву својине на пољопривредном земљишту намена земљишта за пољопривредне сврхе је један од битних елемената за постојање овог својинског облика. Према чл. 2. Основног закона о искоришћавању пољопривредног земљишта ово земљиште се сме користити само за пољопривредну производњу, ради обезбеђења потребних количина пољопривредних производа. Само у случајевима који су изричито предвиђени законом може се овим земљиштима променити намена, и то само ако је то предвиђено инвестиционим програмом, урбанистичким планом или одлуком општинске скупштине која тај план замењује, као и у другим случајевима предвиђеним законом или на закону заснованом пропису.

Овај моменат је јасно истакнут и у праву својине на шумама и шумском земљишту. Законским прописима је забрањено пуствошење и крчење шума, чиста сеча која није предвиђена шумскопривредном основом ради замене квалитетнијом врстом шуме, као и све чиме се угрожава опстанак и намена шуме⁽¹⁸⁾. Све ово је последица проглашења шума објектом од општег интереса и њиховом посебном заштитом.

Намена станова је, исто тако, карактеристична за конституисање права својине на њима. Законом о пословним зградама и просторијама забрањено је мењати намену стана и претварати стамбене просторије у пословне, јер би се тиме смањивао још увек дефицитаран стамбени фонд и пружила могућност за евентуалне злоупотребе⁽¹⁹⁾.

Право својине на средствима за производњу у области занатства и пољопривреде такође је везано за одређену намену тих средстава. То право припада занатлији одн. пољопривреднику ради обављања занатске одн. пољопривредне делатности. У том оквиру они могу имати својину и над средствима за производњу, изузетно од правила да су сва средства за производњу у друштвеној својини.

Најзад, ствари које спадају у личну својину грађана имају, такође, одређену намену. Оне су намењене личној потрошњи и употреби сопстве-

(18) Чл. 32. Основног закона о шумама.

(19) Чл. 7. Закона о пословним зградама и просторијама, Службени лист СФРЈ, бр. 43/65 и 57/65. и Службени гласник СРС, бр. 51/71.

ника и чланова његове породице и не смеју се користити у друге сврхе. Нарочито се те ствари не могу користити као средства за производњу, јер у том случају за њих важи други правни режим.

У свим наведеним случајевима забрањена је промена намене ствари, односно свака промена или изазива одређене санкције по сопственика или ствара други правни режим са одређеним консеквенцама.

У вези са овом карактеристиком права својине тесно је повезано и законско одређивање круга лица која се могу појављивати као носиоци права својине на одређеним објектима. У свим облицима својине, осим личне својине, одређено је ко се може појавити као носилац права својине и само се њему признаје могућност стицања одређених објеката.

Тако, на основу чл. 21. Устава СФРЈ, право својине на пољопривредном земљишту у пуном обиму признаје се, у принципу, земљорадницима. Само изузетно и у врло ограниченом обиму то могу стећи и неземљорадници⁽²⁰⁾. Закон је одредио и услове под којима се неком лицу признаје својство земљорадника, па тиме и даје могућност за стицање права својине на пољопривредном земљишту у најширим границама које закон одређује за сопственике. Земљорадничко својство је битан услов за способност да се буде носилац права својине на пољопривредном земљишту у оквиру пољопривредног максимума. На истом принципу решено је и питање субјекта права својине на шумама и шумском земљишту.

У смислу чл. 22. Устава СФРЈ, одређено својство субјекта је јако изражено и у праву својине на средствима рада у области занатства. Занатску делатност у својству самосталног занатлије, па тиме и сва права у погледу занатске радње и средстава која служе занатској делатности њеног сопственика, може обављати само лице које испуњава одређене услове, на првом месту оне који се тичу његових стручних квалификација и подобности за обављање послова који су предмет делатности⁽²¹⁾. Грађани који не испуњавају прописане услове не могу бити сопственици самосталне занатске радње.

У праву својине на становима и породичним стамбеним зградама ограничење круга лица која могу бити носиоци овог права је много мање. Сопственици могу бити сва физичка правноспособна лица, али и само она, јер је чл. 3. Закона о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта⁽²²⁾ прописано да „грађанска правна лица, друштвене организације и друга удружења грађана могу на територији Југославије стицати и имати у својини само пословне зграде и пословне просторије, које служе искључиво њиховој дозвољеној делатности”.

Једна карактеристика права својине на пољопривредном земљишту, шумама и шумском земљишту и становима јесте да су ограничене могућности у погледу обима у коме се право својине може стицати и имати. Разлог ових ограничења треба тражити у односу права својине и личног рада, као једног од његових основних елемената. Граница је, углавном, утврђена с обзиром на потребе за земљом и средствима којима се обавља

⁽²⁰⁾ Чл. 13. Закона о промету земљишта и зграда, Службени лист СФРЈ, бр. 43/65, 57/65 и 17/67.

⁽²¹⁾ Чл. 12. Закона о занатским радњама самосталних занатлија.

⁽²²⁾ Службени лист СФРЈ, бр. 52/58, 3/59. и 2/68.

лични рад у оквиру једног домаћинства, при чему се има у виду и у законном дозвољеној мери допунски рад, односно с обзиром на личне потребе носиоца права својине.

У пољопривреди је утврђен земљишни максимум на 10 ха за земљорадничко домаћинство и 3—5 ха за неземљораднике⁽²³⁾, полазећи од претпоставке да је то површина земљишта коју може просечно домаћинство обрађује радом својих чланова уз евентуалну примену допунског рада. Према томе, прави се разлика у погледу обима права својине између земљорадника и неземљорадника, опет с обзиром на наведени критеријум. Предвиђене су законске мере којима се онемогућава стицање већих површина пољопривредног земљишта ради спречавања поновног стварања великих земљишних поседа у индивидуалној својини, јер би они почивали не на раду сопственика већ на експлоатацији туђе радне снаге. Исти је случај и са шумама и шумским земљиштем.

И право својине на становима и породичним стамбеним зградама је ограничено у погледу дозвољеног обима овог права. Стамбени максимум је утврђен у чл. 2. Закона о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта, према којем грађанин на територији Југославије може имати у својини највише породичну стамбену зграду (са два стана или три мања стана), или два стана као посебне делове зграде, или две породичне стамбене зграде са највише два стана и трећим мањим станом или породичну стамбену зграду и један стан као посебан део зграде. Ограничење обима овог права дошло је као последица примене принципа да право својине на стану треба да служи задовољавању личних потреба сопственика и чланова његове породице. Неограничено признавање у погледу обима значило би признавање права и на становима који се не користе за личне потребе већ за давање другом на коришћење, што пружа могућност за експлоатацију другог и прибављање имовинских користи без рада, што није у потпуности искључено ни важећим максимумом.

Посебан, индиректан начин одређивања обима права својине примењен је у праву својине на средствима за производњу у области занатства. Истина, он правно није прецизно ограничен, али је стварно одређен капацитетом и квантитетом личног рада занатлије и дозвољеног допунског рада⁽²⁴⁾. Наиме, ово право је признато самосталном занатлији ради обављања одређене занатске делатности. При томе је одређен обим радне снаге коју може употребљавати у оквиру своје делатности, а тиме, посредно, и количина средстава која му је потребна за обављање те делатности. Није битно да ли ће се тај обим кретати у ужим или релативно ширим грани-

(23) — Чл. 21. Устава СФРЈ

— Чл. 3. Закона о пољопривредном земљишном фонду друштвене својине и додељивању земље пољопривредним организацијама, Службени лист СФРЈ, бр. 22/53. и 10/65. и Службени гласник СРС, бр. 51/71.

— Закон о аграрној реформи и колонизацији, Службени лист СФРЈ, бр. (4/45, 24/46, 105/48, 21/56 и 55/57.

(24) Владимир Рашковић: Етичка граница „приватног сектора“ у самоуправном систему, Политика, 16. I 1968.

— Владимир Рашковић: Основни идејни и политички проблеми личног рада у систему друштвеног самоуправљања, Приватни рад — за или против, Комунист, 1968.

цама, све дотле док служи одређеној сврси. Битно је да се спречи претварање самосталних занатских радионица у велика предузећа, можда чак и малу индустријску производњу, чиме би оне одмах изгубиле своју намену и омогућиле експлоатацију туђег рада.

Последња карактеристика која је значајна за све облике права својине који у нас постоје, јесте, у принципу, слобода располагања објектом својине. Сопственик има право и могућност да са ствари коју има у својини слободно располаже, тј. да својом одлуком право својине задржава за себе или да га пренесе на неко друго лице или организацију.

Располагање пољопривредним земљиштем је у принципу слободно. Члан 5. Закона о промету земљишта и зграда садржи одредбу према којој је слободан промет пољопривредног земљишта између грађана, између грађанских правних лица и између једних и других. Разуме се, он се, у погледу стицаоца, креће у границама земљишног максимума, али је у погледу сопственика као отуђиоца потпуно слободан. Једино ограничење овог права, ако се оно уопште може сматрати ограничењем, јесте право првенствене куповине које је законом установљено у корист пољопривредних организација ⁽²⁵⁾. Ово право обавезује индивидуалног пољопривредног произвођача који хоће да отуђи своје земљиште, да понуду истакне на табли општине. Земљиште може продати другом само ако га не купи ни једна пољопривредна организација и то по објављеним условима. Исти је случај и са шумама и шумским земљиштем, где право првенствене куповине постоји у корист организација које газдују шумама ⁽²⁶⁾. Ово право је установљено у корист друштвених радних организација у општем интересу, тј. у циљу проширивања земљишних површина у друштвеној својини ради унапређивања и интензивирања пољопривредне производње и шумарства.

Право располагања сопственика станова и породичних стамбених зграда је, исто тако, слободно. У погледу овог права не постоје никаква ограничења ако су стан одн. зграда празни или ако их користи сам сопственик. Једино, у случају ако је стан дат на коришћење другом лицу као носиоцу станарског права, закон је установио право прече куповине стана у корист тог лица ⁽²⁷⁾. Ако у таквом случају сопственик хоће да прода стан, дужан је да га прво понуди носиоцу станарског права, па тек ако овај понуду не прихвати може га продати другом лицу, али не под повољнијим условима.

Најзад, право својине на средствима рада у области занатства и право личне својине на средствима за потрошњу дају сопственицима потпуну слободу располагања. Они могу ствари отуђити без икаквих ограничења, њима могу располагати свим правним пословима, јер је у овим случајевима првенствено изражен интерес појединца, што је нарочито значајно у праву личне својине.

Изложене карактеристике права својине у југословенском праву показују да је, у принципу, оно регулисано на начин који је великим делом

⁽²⁵⁾ Чл. 83. Основног закона о искоришћавању пољопривредног земљишта.

⁽²⁶⁾ Чл. 18. Основног закона о шумама.

⁽²⁷⁾ Чл. 34. Закона о својини на деловима зграда, Службени лист СФРЈ, бр. 43/65

адекватан нашем друштвеноекономском и друштвенополитичком систему. Право својине је у југословенском праву уклопљено у систем својинских односа на начин који одговара садашњем степену њиховог развоја и начелима која представљају покушај усклађивања интереса појединаца, носилаца тог права, и шире заједнице.

Међутим, чињеница је, на коју указују многи примери, да се у праву својине, у много случајева, али не искључиво и у њему јер и у области друштвене својине можемо наћи многобројне примере, — налазе корени многих негативних појава у нашем друштву. Ова околност, нарочито употребљивање правног са фактичким стањем, показује да је неопходно потребно разликовати принципе који су правно уобличени помоћу одговарајуће норме од њихове примене у пракси. Тада ће бити јасно у коме правцу треба да се креће акција усмерена на отклањање мана. Ако се сагласимо са тиме да су принципи добро постављени, зашто мислимо да довољно основа пружа изложена анализа, онда би акција требало да се креће у два правца.

Прво, потребно је унети оне измене у важеће законодавство које ће још јаче изразити основна начела и онемогућити њихово изигравање или коришћење недовољне прецизности и празнина. И друго, стриктно применивати постојеће норме. Прво је задатак законодавца, друго задатак надлежних органа, на првом месту општина и судова. Први задатак захтева одређено време, с обзиром на процедуру доношења законских прописа и потребу њихове темељне припреме и разматрања. Други задатак се може предузети одмах, јер томе ништа не стоји на путу. Првим мерама ће се стриктније обезбедити примена основних начела на којима се базира право својине у нас. Другим ће се многе негативне појаве одмах отклонити доследном применом већ постојећих норми.

Др Светислав Т. Аранђеловић

РЕЗЮМЕ

Нормативное содержание и применение права собственности

Автор в статье рассматривает принципы и характеристики права собственности граждан и гражданских юридических лиц в югославском праве. Первая его характеристика заключается в том, что право собственности представляет собой подлинное единство прав и обязанностей, в котором обязанности являются значительно большими чем известные нам ограничения права частной собственности в капиталистических государствах. Обязанности настолько являются сущностью содержания права собственности в Югославии, что в них в основном кроется их различие от имущественных прав в других странах. Вторая характеристика состоит в том, что в нормативном регулировании пользования имуществом, над которым существует право собственности, особо подчеркнуты существующие общие интересы, в особенности в правах собственности на землях сельскохозяйственного назначения и на лесах. Следующая характеристика заключается в том, что в основу права собственности, в основном, заложен личный труд собственника, чем меняется характер приобретения по праву собственности, ибо получаются в обладание продукты своего труда без экс-

плуатации чужого труда. Точно также существенным для права собственности в Югославии являются установленное назначение объекта права собственности и запрещение изменения этого назначения кроме исключительных случаев. Этим получило выражение преобладание общих интересов над частными. Точно также характеристично, что закон определяет кто может быть субъектом права собственности над определенными объектами, в собственности над средствами производства, а также устанавливает объем возможного приобретения и получения в собственность некоторых благ (земли занятые сельским хозяйством, леса и лесные угодья и жилища). Наконец, существует полная свобода распоряжения объектом права собственности.

На основании изложенных характеристик автор приходит к выводу, что право собственности регулировано в порядке, адекватном югославской общественно-политической и общественно-экономической системе и что оно отвечает началам, представляющим согласование интересов отдельных лиц, обладателей данным правом, и общественного содружества. Некоторые отрицательные явления, связываемые с существованием права собственности, указывают, что законодателям следовало бы еще сильнее выявить основные начала, а путем строгого применения закона отстранить его обхождения и исправить настоящие в силу этого последствия.

SUMMARY

Normative substance and application of the ownership law

In this article the author considers principles and characteristics of the ownership right of citizens and civil legal entities in the Yugoslav law. The first characteristic is that ownership law represents an essential unity of rights and obligations, where in obligations overcome limits of ownership law known in capitalistic countries. The obligations are so essential for the substance of ownership law in Yugoslavia that they represent the basis for its differentiation from the same laws in other countries. The second characteristic is that the existence of common interest is highly pointed out through normative regulation of usage of an object, especially in the ownership right on agricultural lands and forests. The following characteristic is that in the basis of ownership right lies, in the principle, the personal work of an owner, what changes the character of basis for owning because results of one's own work are coming into its possession without an exploitation of others work. A determined aim of the object on which and ownership right is recognized and prohibition to change that aim, except in some particular cases, are also essential for the ownership law in Yugoslavia. The predominance of common upon particular interest is manifested by this.

It is also characteristic that it is determined by law who may appear as a subject of ownership right upon certain objects, especially upon the means for production, as well as the volume in frame of which certain goods may be acquired and possessed (agricultural lands, forests, forest lands and dwellings). Finally, there is an entire freedom of disposal of an object of ownership right.

On the basis of said characteristics the author draws the conclusion that the ownership law is regulated on the way adequate to Yugoslav social-political and social-economic system and that it is in accordance with principles representing the harmony of particular interests of titulars of this right and the interest of social community. Certain negative manifestations connected with existence of ownership law show that legislation should express even more intensively these basic principles and at the same time obstruct, by the strict application of law, its disregard and consequences that result from that.

RÉSUMÉ

Le contenu normatif et l'application du droit de propriété

L'auteur examine dans cet article les principes et les caractéristiques du droit de propriété des citoyens et des personnes morales civiles dans le droit yougoslave. La première caractéristique est que le droit de propriété représente l'unité substantielle des pouvoirs et des obligations, dans lequel les obligations dépassent les restrictions bien connues des droits de la propriété privée dans les Etats capitalistes. Les obligations sont essentielles à un tel point pour le contenu du droit de propriété en Yougoslavie que dans celles-ci se trouve en grande partie le fondement pour leur différenciation des droits de propriété dans les autres pays. La deuxième caractéristique est que dans la réglementation normative de l'utilisation des choses sur lesquelles peut être exercé le droit de propriété l'existence de l'intérêt général est fortement soulignée, surtout en ce qui concerne le droit de propriété sur le terrain agricole et les forêts. La caractéristique suivante est que dans le fond du droit de propriété, en principe, se trouve le travail personnel du propriétaire, auquel cas le caractère de l'appropriation change en ce qui concerne la propriété, car se sont les fruits de son propre travail qui sont appropriés sans exploitation du travail d'autrui. De même la destination déterminée de l'objet sur lequel est reconnu le droit de propriété et l'interdiction de changer la destination, sauf dans les cas exceptionnels, est essentielle pour le droit de propriété en Yougoslavie. De cette manière se manifeste la suprématie de l'intérêt général sur l'intérêt particulier. Il est également caractéristique que c'est par la loi qu'il est spécifié qui peut se présenter comme sujet du droit de propriété sur les objets déterminés, surtout sur les moyens de production, ainsi que dans quelle dimension il est possible d'acquérir et d'avoir en propriété certains biens (les terrains agricoles les forêts, les terrains forestiers et les logements). Enfin, la disposition de l'objet du droit de propriété est entièrement libre.

Sur la base des caractéristiques exposées l'auteur conclut que le droit de propriété est réglementé de la manière qui est adéquate au système socio-politique et au système socio-économique et qu'il correspond aux principes qui représentent l'harmonisation des intérêts particuliers, des titulaires de ce droit, et de la collectivité sociale. Certains faits négatifs qui se rattachent à l'existence du droit de propriété font ressortir que par la législation il faut exprimer encore plus fortement les principes fondamentaux, et par l'application stricte de la loi écarter les tentatives d'éluder ces principes et les conséquences qui en résultent.

ПРАВО НА ПЕНЗИЈУ СТОЈИ ПОД НЕПОСРЕДНОМ ЗАШТИТОМ УСТАВА

Закон о пензијском и инвалидском осигурању СР Србије у чл. 48. прописује:

„(1) Уживаоцу пензије који ступи у радни однос или обавља самосталну делатност обуставља се исплата пензије за време трајања радног односа, односно обављања самосталне делатности.

(2) Друштвеним договором закљученим између Савеза синдиката Србије, Републичке заједнице за запошљавање, Републичког извршног већа и Заједнице може се предвидети могућност исплате пензије, односно дела пензије и за време запошљања, односно обављања самосталне делатности уживалаца пензије”.⁽¹⁾

Поставља се озбиљно питање, да ли постоје уставне и законске могућности оваквог решења, које доводи не само до потпуног, као што се овде предвиђа, него ма и делимичног, *одузимања* већ стечене пензије људима, и то само због тога, — и то је баш парадоксално — што после оствареног права на пензију, *могу још нешто да раде*, и да тим радом нешто и зараде.

Покушаћемо, на најкраћи могући начин, да на ово питање овде одговоримо, и то искључиво на основу *важећих* уставних и законских прописа, дакле, *de lege lata*, који уређују и утврђују друштвено-економски и правни систем у СФРЈ, и обавезе и права радника произвођача и стваралаца у систему и на основу њега. А међу њиховим правима, да додамо још одмах, право на пензију заузима веома истакнуто место, због чега му је дата заштита, непосредно на основу Устава.

I

Темељи права на пензију, као и свих других основних права и слобода човека и грађанина у СФРЈ, дати су већ у уводном, другом (II) начелу Устава СФРЈ.

У другом (II), основном начелу Устава СФРЈ утврђена је и прокламована *неприкосновена* основа положаја и улоге човека, као грађанина СФРЈ, и она, између осталог, садржи:

(1) Закон је објављен у Службеном гласнику Србије бр. 51/72. ступио је на снагу 24. децембра 1972. године с тим да се има примењивати од 1. јануара 1973. године. — чл. 108.

право човека:

а) да ужива плодове свога рада и материјалног напретка друштвене заједнице, и као *појединац* и члан радне заједнице, а према начелу „сваком према способностима — сваком према његовом раду“ (3).

б) на једнакост права, дужности и одговорности људи, у складу са *јединственом уставношћу* и законитошћу (Постоји дакле, само *једна* уставност и законитост у СФРЈ за све њене грађане!).

в) на *економску и социјалну сигурност и стабилност* (3). Као основа ових његових права, стоји човекова *највиша обавеза* по Уставу СФРЈ, *да ради, и да својим радом обезбеђује развитака материјалне основе сопственог и друштвеног рада и да доприноси задовољавању других друштвених потреба.*

Пошто је утврдио овакав садржај и значај ових основних права и дужности човека, па их, даље, на истом месту, учинио још и средишњом основом самог друштвено-економског и политичког система у нас, Устав им даје своју највишу, уставну заштиту, и то просто на монументалној основи, речима:

„... сваки облик управљања производњом и другим друштвеним делатностима и сваки облик расподеле који — у виду бирократске самовоље и привилегија заснованих на *монополистичком* положају... — *изопачава друштвене односе засноване на оваквом положају човека*, супротан је појединачним и општим интересима човека и друштвено-економском и политичком систему утврђеном у овом уставу“ (4).

(2) Усвајањем овог начела, Устав је, да тако кажемо, укorenио економске разлике, јер плодови рада треба да припадну према способностима и раду, који је сваки појединац у стању да даде. За сада и ово је само делимично, јер степен развоја и стање материјалних могућности, у садашњим условима, не допушта његово потпуно остварење, што се уосталом дугује и нерешивости проблема најспособнијих, проблема који представља неотклоњиви али и нерешиви камен спотичања, и најдубљу унутрашњу противречност, сваке тоталитарне егалистичке доктрине и њене политике.

(3) Идеја да се обезбеди материјална сигурност и стабилност људи, *на основу рада*, није ни нова, ни само наша, већ је део повезаности и „целине“ света, која је у наше време добила своју свеопшту, светску, универзалну основу, а и свој израз у Повељп Уједињених нација. Наше је овде начин утврђивања тих права непосредно у самом Уставу СФРЈ, што им даје снагу правне обавезности и непроменљивости на целој територији СФРЈ, све докле. док Устав не буде промењен или — укинут! Види и закон о ратификацији Пакта о међународним, социјалним и културним правима (Сл. л. СФРЈ бр. 7/71).

(4) Односне одредбе II уводног начела гласе:

„Социјалистички систем у Југославији заснива се на односима међу људима као слободним и равноправним произвођачима и ствараоцима, чији рад служи искључиво задовољавању њихових личних и заједничких потреба.

У складу с тим, неприкосновену основу положаја и улоге човека чини:

— право човека, као појединаца и члана радне заједнице, да ужива плодове свога рада и материјалног напретка друштвене заједнице према начелу: „Свако према способностима — свакоме према његовом раду“, уз обавезу да обезбеђује развитака материјалне основе сопственог и друштвеног рада и да доприноси задовољавању других друштвених потреба;

— једнакост права, дужности и одговорности људи, у складу с јединственом уставношћу и законитошћу;

— солидарност и сарадња радних људи и радних организација, њихова заинтересованост и слободна иницијатива у развијању производње и других друштвених и личних делатности у корист човека и његове друштвене заједнице;

— економска и социјална сигурност човека.

Друштвено-економски и политички систем произилази из оваквог положаја човека и служи њему и његовој улози у друштву.

II

Конституисање, садржај и значај свих основних права човека неопредмелно је, текстурелно утврбел и уребел самим Уставом СФРЈ:

1. — „Слободa и прaвa човека и грaбинa (СФРЈ) *неотуђиви* су део и изрaз социјалистичких и демократских односа заштићених овим уставом”, кaже се у чл. 32. Устaвa СФРЈ, дa би се нa истом месту, у стaву другом чл. 32. утврдило кaо *уставно начело*, и ово:

„...Слободa и прaвa остварују се у међусобној солидарности људи у испуњавању дужности сваког према свимa и свих према сваком” (5). Тако и чл. 1. Зaкoнa о основним правимa из пензијског и инвалидског осигурања (Сл. л. СФРЈ, бр. 35/72 (6)). Једно од свих основних прaвa и слободa човекових, *прaвa нa рaд и слободa рaдa*, утврбено је у чл. 36/1 Устaвa, где се исто тако утврбује и начело, дa су *неотуђивa прaвa стеченa нa основу рaдa*. — 36/8. (7), a једно од ових прaвa јесте *прaво нa лични дохoдaк нa основу рaдa*, — чл. 12. и 14. Устaвa и XXI Амандмaн уз Устав (8).

Сваки облик управљања производном и другим друштвеним делатностимa и сваки облик расподеле који — у виду бирократске самовоље и привилегија заснованих нa монополистичком положају, или у виду приватно-сопственичке себичности и партикуларизмa — изопачавa друштвене односе засноване нa оваком положају човека, супротан је појединачним и сплитим интересимa човека и друштвено-економском и политичком систему утврбеном у овом уставу.”

(5) Чл. 32. Устaвa СФРЈ гласи: „Слободe и прaвa човека и грaбинa неотуђиви су део и изрaз социјалистичких и демократских односа заштићених овим Уставом, у којимa се човек ослобађa од сваке експлоатације и самовоље и личним и удруженим рaдом ствaрa услове зa свестрани развитак и слободно изражавање и заштити своје личности и зa остваривање људског достојанствa.

Слободe и прaвa остварују се у међусобној солидарности људи и испуњавањем дужности сваког према свимa и свих према свакоме.”

(6) Чл. 1. Зaкoнa о основним правимa из пензијског и инвалидског осигурања гласи: „(1) Пензијским и инвалидским осигурањем радници (у даљем тексту: осигураници) обавезно осигуравају себе и чланове својих породица рaди обезбеђења социјалне сигурности.

(2) Прaвa из пензијског и инвалидског осигурања обезбеђују осигураници, по начелимa узaјaмности и солидарности, у самоуправним интересним заједницaмa пензијског и инвалидског осигурања (у даљем тексту: заједница).

(7) Односне одредбе чл. 36. Устaвa гласе:

„Зајемчени су прaво нa рaд и слободa рaдa” — ст. 1. „Прaвa стеченa нa основу рaдa неотуђивa су” — ст. 8. „Грaбинaмa који су неспособни зa рaд a немaју средствa потребних зa издржавањe, друштвeнa заједница пружa помоћ”. — ст. 10. „Ко неће дa рaди a способан је зa рaд не уживa прaвa и друштвену заштиту који припaдaју човеку нa основу рaдa.” — ст. 11.

(8) Чл. 12. Устaвa гласи: „Сваком радном човеку у радној организацији припaдa, сaгласно начелу расподеле према рaду, лични дохoдaк према резултaтимa његовог рaдa и рaдa рaдне јединице и рaдне организације кaо целине.” Текст овог члaнa замењен је Амандмaном XXI уз Устав СФРЈ, где је у тачци 3, ст. 2. исто тако зaгарaнтован сваком раднику „*лични дохoдaк сразмерно резултaтимa његовa рaдa и његовом личном доприносу успеху и развоју организације* који је дaо својим укупним, текућим и минулим рaдом у њој.”

„Зајемчује се сваком раднику у удруженом рaду друштвеним средствимa дa нa основу свог рaдa остварује лични дохoдaк и другa прaвa нaјмaње у висини односно обиму који обезбеђује *ЊЕГОВУ СОЦИЈАЛНУ СИГУРНОСТ И СТАБИЛНОСТ*”, — кaже се у тачци 5. Амандмaнa, пошто је у тач. 1, ст. 2. овa прaвa радникa прогласио зa *неотуђивa*.

Чл. 14. Устaвa у стaву 1. прописује: „Радни људи који личним рaдом самостaлно врше културну, професионалну и другу сличну делатност имaју у начелу исти друштвено-економски положај и у основи истa прaвa и обaвезе кaо и радни људи у радним организацијама”.

Из свега овога нужно излази да је право на пензију човека и грађанина *право стечено на основу рада*, признато и утврђено, као корелат, самим уставом загарантоване, његове *материјалне и социјалне сигурности и стабилности*, и као такво је *неотуђиви део* и израз социјалних и демографских односа утврђених Уставом.

Као такво, право на пензију, једном стечено од стране човека, неотуђиво је и неповредиво и у односу на њега — 36/8. Устава и чл. 2. и 3. наведеног Закона ⁽⁹⁾.

Дакле, исто тако, како су неотуђива и неповредива основна уставна права човека: право на слободу, право на рад и доходак од тога рада, тако је неповредиво и право на пензију, као стварни и правни, уставни израз и исход ових права и у корист појединаца, њихова ствараоца и носиоца.

2. — И држава, и друштвена заједница, имају свој посебан интерес у томе, да на овај начин, пензијсм, буде обезбеђена *социјална и материјална сигурност* човека произвођача и ствараоца. Обезбеђена као узврат за пуно испуњење свих његових обавеза у време четрдесетогодишњег рада, у чему и једна и друга имају и те какав свој озбиљан интерес и корист.

Ценећи и једно и друго, по њиховом правом значају, уставотворац је сматрао за потребно да напред наведеним, и другим, одредбама о осигурању материјалне и социјалне сигурности и стабилности сваком раднику, на основу рада, даде највишу, своју, уставну, заштиту, конституишући ту сигурност и стабилност прво, као неотуђиво право на лични доходак из рада, у току трајања и обављања рада, а после завршетка рада, са садржајем радног односа, правом на пензију.

Код оваквог решења основних услова, од чијег испуњења зависи стицање и остварење права на пријем пензије, посебно, *пуне старосне пензије*, треба имати на уму, да су они *резултат сталних и трајних обавеза* појединца као радника-осигураника. Обавеза, на чије је извршење при раду он теран чак и силом јавног поретка, све док се испуњењем ових услова за пријем пензије ове његове не мале и многоструке обавезе *не претворе у његово право на пријем пензије*, и обавезу социјалног осигурања да му *износ те пензије плаћа*.

Према већ наведеним одредбама Устава, те су обавезе радника-осигураника бројне, трајне и дуге, а битно их карактерише то да их не врши само у своју корист него и у корист других, државе и друштвене заједнице, а што извире из начела солидарности и сарадње, која су основа

(9) Закон о основним правима из пензијског и инвалидског осигурања, чл. 2, гласи: „Основна права из пензијског и инвалидског осигурања, у смислу овог закона, су:

1) право на старосну пензију — за случај старости;

2) право на инвалидску пензију и право на професионалну рехабилитацију и запослење с одговарајућим новчаним накнадама — за случај смањења или губитка радне способности (инвалидности);

3) право на новчану накнаду — за случај телесног оштећења;

4) право на породичну пензију — за случај смрти осигураника. чл. 3. истог Закона гласи: „(1) Основна права из пензијског и инвалидског осигурања проистичу и одређују се на основу радног доприноса осигураника оствареног текућим и минулим радом.

(2) Радни допринос остварен минулим радом од нарочитог је утицаја на начин утврђивања пензијског основа и одређивања висине пензије и усклађивања пензија са економским кретањима, и на обезбеђење средстава за пензијско и инвалидско осигурање”.

друштвено-економског система уређеног уставом. На првом месту, ту је обавеза на рад, и на то, да тај рад буде организован и вршен у *радном односу*, или да има такав карактер и садржај, у односу на стицање права из осигурања, па и права на пензију.

Друго, само помоћу таквог рада, радник-осигураник обезбеђује материјалне основе, и свога, и друштвеног рада, и доприноси задовољавању *других друштвених потреба*, а све то према начелима узајамности и солидарности, — Амандман XXI тач. 3, ст. 3. и тач. 5. ⁽¹⁰⁾.

Треће, да би стекао право на пуну старосну пензију, радник-осигураник је обавезан да *ради пуних четрдесет година*, и да се за све то време плаћа Фонд осигурања, који код *самосталне делатности* плаћају у целини радници-осигураници, пошто је њихов рад по свом садржају и значају, и у погледу права на осигурање, и стицање права по основу осигурања, изједначен у свему са радом који се врши у *радном односу*.

3. — Начело узајамности и солидарности је свеопште по Уставу, и оно обухвата све радне људе по основу *њихова рада*. Као и у раду, који се врши у *радном односу*, чији је институт, садржај и значај, дат у првом реду у Закону о радним односима, тако и у личном раду који се остварује у вршењу *самосталних делатности*, постоје све одговарајуће обавезе, а лични доходак има исту двоструку функцију: да обезбеди социјалну и материјалну сигурност и стабилност његовог носиоца, и да подмирује део друштвених и државних потреба.

Дакле, не само у односу на питање осигурања него и у осталом свом делу и садржају, изједначени су лични рад вршен кроз *самосталну делатност*, са оним из *радног односа*, али ипак нешто на штету оног првог, јер његов носилац плаћа *сам све доприносе*, док то код носилаца рада у радном односу није случај.

Уосталом, све ово стоји и као нужна последица оне фундаменталности и универзалности, коју има *људски рад* за друштвено-економски систем по Уставу СФРЈ, о чему смо напред говорили.

Оваква стварна и правна основа нашег система, већ по себи, говори колико су јединствени, боље рећи, истоветни по свом садржају и значају, рад вршен у *радном односу*, и у *самосталним делатностима*. То потврђује и Амандман XXIV, Основни закон о радним односима, посебно чл. 138 ⁽¹¹⁾.

Ова истоветност огледа се такође и у томе, што је *јавни поредак* њу и посебно прихватио и потврдио, учинио је делом себе, оног момента када је уговор о осигурању носилаца личног рада у самосталним делатностима прихватио, како је то на пример учинио код Уговора о осигурању адво-

(10) Амандман XXI, види тач. 6).

(11) Чл. 9. Закона гласи:

„(1) Право на старосну пензију стиче осигураник када наврши 60 година (мушкарац) односно 55 година живота (жена) и пензијски стаж од 20 година.

(2) Осигураник који није навршио пензијски стаж од 20 година, стиче право на старосну пензију када наврши 65 година (мушкарац) односно 60 година живота (жена) и најмање 15 година стажа осигурања, под условом да је део тог стажа навршен у одређеном раздобљу. Друштвеним договором утврђује се који део стажа осигурања и у ком раздобљу треба да буде навршен као услов за стицање права (густина стажа осигурања).

(3) Осигураник који наврши 40 (мушкарац) односно 35 (жена) година пензијског стажа, стиче право на старосну пензију без обзира на године живота.”

ката. Тако је и по Уставу — чл. 14, тако је, да иронија буде већа, и по чл. 48. Закона о инв. и пенз. осигурању Србије, у коме су везане исте последице, за обављање *самосталне делатности*, као и за рад у *радном односу*, — обустава исплате пензије!

Морамо овде ипак истаћи, да ова „дистоветност“ по чл. 48 наведеног Закона, има бар један недостатак. Наиме, решење из овог прописа, у односу на обављање самосталне делатности, поред осталог, не може се довести у склад ни са начелом *do ut des*, које је код овог осигурања потпуно индивидуалисано, с обзиром да носиоци овог рада, *сами плаћају све износ за осигурање*, као једини материјални основ на коме њихова пензија почива, и из кога настаје, *пошто је унапред у целости покривена и обезбеђена овим уплатама*.

Овако унапред уплаћена пензија има да обезбеди и овим носиоцима личног рада ону социјалну и материјалну сигурност и стабилност, коју захтева и гарантује Устав, и то у време када се више *не може*, или, још боље, *не мора* радити, да би се тим радом могла даље обезбеђивати. Због начела, на коме је засновано, а то је *do ut des*, осигурање ових радника по основу личног рада, у чему заједница нити било ко други, ни делимично не учествује, њихово остваривање права на пензију није ништа друго него враћање, и то *само делимично*, онога што су они већ уплатили ⁽¹²⁾. Све је ово ближе прицизирано и утврђено одговарајућим уговорима о осигурању носилаца личног рада у самосталним делатностима, а што се тиче адвокатуре, односно адвоката са територије Србије, то је уређено и последњим Уговором о спровођењу осигурања адвоката-чланова Адвокатске коморе у СР Србији и Адвокатске коморе у АП Војводини, који је ступио на снагу 1. јануара 1969. године, слично је и за остале адвокате-чланове других комора у Југославији ⁽¹³⁾. (Сл. гласник Србије бр. 8/69).

4. — Полазећи од наведених начела, и у њима утврђених права радника-осигураника, као корелата његових унапред му наметнутих и од њега извршених обавеза, Устав утврђује оно што је најбитније у њиховом садржају, утврђује оно основно и трајно, што одређује човеков положај у друштву, а то су *рад и резултати рада*, како се то дефинише већ и у чл. 7. Устава: „...Једино рад и резултати рада одређују материјални и друштвени положај човека“.

И оно што је битно у овом раду и његовим резултатима, јесте то да је он непосредно везан за личност човека. То је рад одређене личности, једном речју, то је *човеков рад*. То потврђује и начело из ст. 2,

(12) Чл. 138. Основног закона о радним односима (Сл. л. 12/70) у односном делу гласи:

„(1) Радни људи који личним радом самостално врше културну, професионалну или другу сличну делатност (самостални уметници, адвокати, самосталне занатлије и сл.) имају право да удружују свој рад и образују привремене или трајне радне заједнице.

(2) По основу свог личног рада радни људи из ст. 1. овог члана имају у основи исти друштвено-економски положај и исте дужности и права као и чланови радних заједница радних организација“. Види и Амандман XXIV уз Устав СФРЈ.

(13) У београдском недељнику НИН, бр. 1157. од 11. марта 1973. под насловом „Ко су наши пензионери“, објављено је писмо Благоја Војиновића, у коме се тврди, да само код стажа од 25,5, (узето просечно за све ст. и инв. пензионере) и улагања кроз то време, и његовог уредног капиталисања, припадајућа пензија после тога, износи чак и нешто мање од камате, коју Завод за осигурање добија на плаћени допринос осигураника. Према овоме, „главница“ остаје у целини Заводу!

чл. 7. Устава, у коме се прокламује да „нико не може непосредно или посредно стицати материјалне и друге користи експлоатацијом туђег рада“ (14).

Треба истаћи даљу битност овог начела, битност баш за положај и субјективитет човека-радника и ствараоца, по Уставу, а то је, да су резултати рада *неодвојиви* од самог рада, што је и природно, када имамо на уму напред истакнуто начело о двострукој функцији и улози резултата рада по Уставу, да служе као основа унапређења материјалних и задовољења других друштвених потреба, као и личној сигурности и стабилности човека-радника.

Све ово је само друга страна оне, међу осталим, *највише* обавезе човека-радника, о којима смо напред говорили, а та *највиша* обавеза човека јесте да *ради*, да ради све док је *биолошки* способан за користан рад, — чл. 36, ст. 10. и 11. Устава, на основу чега човеку-раднику и ствараоцу припадају и остала основна права и слободе по Уставу.

На овај начин, Устав даје раду и резултатима рада такав значај за сам систем друштва, да они чине његову, не само фундаменталну него и опште јединствену универзалну основу, без које се друштво по њему организовано, ниједног тренутка не може замислити, чак ни у самој својој егзистенцији. Ту је одмах и човек, произвођач и стваралац, као носилац рада у потпуности, и само делимични корисник његових плодова, јер остали део иде у корист државе и друштвене заједнице.

А један од тих плодова рада је и пензија његова носиоца, која после испуњене обавезе рада у радном односу или самосталним делатностима, и тиме истрошености његове радне и биолошке способности за рад, *ступа у функцију заштите његове социјалне сигурности и стабилности, гарантоване Уставом, пошто је то престао бити лични доходак од рада, када је већ уложени и дати рад исцрпио и потрошио радну способност радника до те мере, да се ова његова сигурност и стабилност не може више постићи на основу рада, већ једино на основу резултата рада, у облику права на пензију, стеченог извршеним радом*. Стога је и право на пензију исто тако *неотуђиво од свог титулара*, као што су неотуђива и сва остала права стечена на основу рада, како то и утврђује већ наведени чл. 36, ст. 8. Устава СФРЈ, па му је *на овај начин дата и заштита истог ранга и снаге*, као и праву на рад и праву на лични доходак од рада. Тако је у свему по Уставу СФРЈ све дотле, док смо ми на основу њега *правна држава*, као што уистини јесмо.

III

Закон о основним правима из пензијског и инвалидског осигурања (Сл. лист СФРЈ бр. 35/72), у потпуности усваја сва напред изнета уставна начела. Доследно томе, и он утврђује *обавезу* осигурања за сваког поје-

(14) Односне одредбе у овом делу овог уговора, гласе: у чл. 21: „За социјално осигурање адвоката плаћају се доприноси предвиђени Основним законом о организацији и финансирању социјалног осигурања за адвокате. Доприноси се обрачунавају и плаћају од основа осигурања по овом уговору и по стопама доприноса које одреде скупштине комуналних односно републичких заједница социјалног осигурања за лица у радном односу, прерачунатим на нето износе.“

динца у радном односу, на основу начела узајамности и солидарности, и то као основу за настањак и коришћење свих основних права из пензијског осигурања, која произлазе и утврђују се на основу радног доприноса, оствареним текућим и минулим радом, и одговарајућих уплата новчаних доприноса у Фонд осигурања, за све време трајања радног односа, — чл. 1—4. наведеног Закона ⁽¹⁵⁾.

Да би се и трајно очувала Уставом дефинисана и утврђена установа пензије, њена вредност и садржај која има да представља ону материјалну и социјалну сигурност сваког грађанина СФРЈ, на основу рада, и њена валоризација је исто тако гарантована на савезној основи.

Да би се и трајно, иако не никако потпуно и адекватно, очувала ће још више доприносити њеној непотпуности и неадекватности, а што билност сваког грађанина СФРЈ, на основу рада, и у виду пензије, њена је валоризација исто тако гарантована на савезној основи у чл. 34. наведеног Закона. Тиме је и сама валоризација пензија, на одређени начин, ушла у домен основних права из пензијског осигурања, јер је тако и она учињена безизузетном и обавезном, као и сва остала основна права, на савезној основи. За жаљење је, да је при оваквом регулисању права на валоризацију законодавац пропустио да је учини обавезном унатраг, а што ће још више доприносити њеној непотпуности и неадекватности, а што је још горе, може доћи приликом регионалних решења републичких, покрајинских, па чак и ужих — до неједнакости права грађана, и повреде њихових права гарантованих Уставом ⁽¹⁶⁾.

Имајући пред очима овакво уставно, и на основу тога, своје решење, решење на општејугословенској, савезној, државној и друштвеној основи, овај Закон остварење права на стечену пензију, нарочито пуну старосну пензију (чл. 9—12. Закона) и њену исплату уживаоцу, не ставља у зависност од било каквих услова, па ни од „прихода“ које би уживалац пуне старосне пензије могао да „заради“ у било ком износу. Горе смо већ изнели, да су такав рад и резултати рада, због радне и биолошке истрошености уживаоца пензије, после 40 година ефективног рада и 60, па 65 година живота, потпуно недовољни да му осигурају ону материјалну и социјалну сигурност и стабилност, коју му гарантује Устав.

За исправност овог мишљења говори изричито и став савезног законодавца, када је реч о утврђивању услова за стицање права на старосну пензију, и то у првом реду, непотпуну старосну пензију, за коју је довољан и стаж од 15 година, ако је осигураник-мушкарац навршио 65, а жена 60 година живота, односно стаж од 20 година, ако су осигураници навршили: мушкарац 60, а жена 55 година живота.

И једно, и друго већ по себи говори да законодавац искључује могућност рада, и на основу тога рада, личног дохотка и доприноса, који би могли послужити као основа за њихов даљи статус осигураника, па и могућност да се на основу таквог „рада“ обезбеди њихова материјална и социјална сигурност и стабилност, које им гарантује Устав, када наврше наведене

(15) Чл. 7. Устава гласи: „Једино рад и резултати рада одређују материјални и друштвени положај човека. Нико не може непосредно или посредно стицати материјалне користи експлоатацијом туђег рада.“

(16) Нота горе под 8, 9 и 11).

године живота. Овакав став има свој *ratio* у томе, да су и „рад“ и његови „резултати“ после ових година, *потпуно индиферентни*, и као такви без *икаког* утицаја на права стечена на основу рада, извршеног до тог доба. У противном, законодавац би овакве појединце пре обавезао да и даље раде, и да по том основу стичу даљи стаж осигурања, али то није могао учинити јер је стао на становиште, да се радом после навршених одређених година живота, не може више постићи онај његов двоструки циљ, који смо напред навели, и што је у ствари и мотивисало законодавца да раду вршеном у том добу то и не дозволи, иако се, разуме се, појединцима не може већ и по Уставу, забранити да раде. Још мање овакав рад и у „овом добу“ може утицати на стечена права оних појединаца, који су радили 40 година, *због чега ни по ком основу савезни законодавац не доводи у питање пуно остварење ових права уживаоцима*, па ни по основу њихова рада који би по навршеној 60, 65, па чак и 70. години обављали! — чл. 9. наведеног закона (17).

На исти начин као и чл. 9. наведеног савезног закона, могућност рада пензионера у радном односу или самосталној делатности решава и Статут Републичке заједнице пензијског и инвалидског осигурања радника — Београд (Службени гласник Србије бр. 1/73). Наиме, по чл. 16. овог Статута који је донет на основу Закона о пензијском и инвалидском осигурању Србије, могу ступити у радни однос или се бавити самосталном делатношћу, само уживаоци *непотпуне превремене старосне пензије*, који су пензију остварили са пензијским стажом мањим од 40 година када је у питању мушкарац, односно 35 година када је у питању жена, а и ово у границама доба живота из чл. 9. ст. 1. и 2. Закона о основним правима. Но, и у оваквим случајевима, укупни пензијски стаж, за нову, пуну пензију може бити само са 40 мушкарац, односно 35 година, жена.

Ово већ по себи говори и да *уживаоци пуне, посебно старосне пензије*, не могу уопште доћи у обзир, да ступе у радни однос или да се баве самосталном делатношћу са *истим садржајем*. Они само могу радити, што су дужни по Уставу до год могу, али тај њихов рад, нема ни карактер ни садржај рада у радном односу или онога у самосталној делатности, због чега овакав њихов „рад“, ни „приходи“ од њега, не могу ни по ком основу утицати на право на пензију и његово остварење.

У прилог овога говоре и прописи Основног закона о пензијском осигурању (Сл. л. СФРЈ бр. 51/64), у којима се „рад“ који може обављати уживалац пуне старосне пензије, назива „било какав рад“, а никако рад у радном односу или у вршењу самосталне делатности — чл. 104, а по чл.

(17) Закон Србије је усклађивање пензија у чл. 30. препустио Заједници осигурања, да она то „ближе“ уређује статутом и другим општим актима. Заједница је то већ учинила Статутом (Сл. гласник Србије бр. 1/73) у чл. 120—123. тако, да се пензије обавезно усклађују „почетком сваке календарске године ако се ниво животних трошкова у протеклој години повећао најмање за 3%“. Све остало, па и питање, од када се овакво повећање признаје, остављено је и овде, да се утврди општим актом Скупштине заједнице! Што значи, колико заједница, толико решење, а толико и могућности да овако парцијална решења неизбежно доведу и доводе до повреде равноправног положаја грађана у њиховим правима по Уставу, па тиме и самог Устава.

38/3 запошљавањем уживаоца пуне старосне пензије, не успоставља се својство осигураника, а тако је то, примерице решено и у чл. 20. Уговора о осигурању адвоката Адвокатске коморе Србије и Војводине, са важношћу од 1. јануара 1969. године (Службени гласник Србије бр. 8/69).

Код оваквог стања ствари по прописима, очигледна је сва неразборитост решења у чл. 48. наведеног закона. Та неразборитост се посебно огледа у *линеарности* датог решења: важи за све уживаоце пензија, без изузетка, сем војних. Зашто? Чиме оправдати ову и овакву линеарност? Да ли тиме, да се „ослободе” радна места за оне који траже посао, или да се спречи „неоправдано богаћење”? То се из закона не види.

Био један или други разлог у мотиву овога прописа, а тешко да је могуће наћи трећи, мудрост је налагала, да се унесе одређено разликовање. Јер, ако је реч о томе, да се „ослободе” радна места, то у односу на адвокате — уживаоце пензија не долази у обзир, с обзиром да на бироима рада једва има пријављених незапослених судија, адвоката, па и других правника који траже запослење. А ако их и има то је у тако незнатном броју да се може занемарити.

Ако је у питању други разлог, дакле, спречавање „неоправданог богаћења”, онда адвокати — уживаоци пуне старосне пензије, који као такви „раде”, нису у стању да се, ни оправдано, а још мање неоправдано обогате „зарадом” од таквог „рада”. Прво због тога, а то је и основно, што за тако нешто немају, у првом реду, физичке а у већини случајева, ни умне снаге, а и када би имали и једно и друго, порески цензус је таквих размера, да му се „богаћење”, било у једном или другом виду, потпуно онемогућује. Стога је њихов рад, у овом добу и статусу, далеко више, резултат привржености и љубави према свем занимању — адвокатском позиву у коме су провели свој радни век, него могућности зараде, и жеље за њом. Сем тога, остајући у своме позиву, све док им то физичке могућности дозвољавају, они су добродошли са својим дугогодишњим искуством и кроз то стеченим знањем, како својим млађим колегама, али још више појединцима и правним лицима, јер ће и једни и други, било како било, не једном, и то у оним најважнијим и највишим питањима, по некад и судбинским, затражити и са благодарношћу прихватити и користити њихову помоћ и сарадњу у одбрану својих законских интереса. Ово и због тога, што је у бити адвокатског позива, увек и без изузетка, у питању заштита и одбрана интереса другог, а у овом интересу централни проблем је заштита и одбрана друштвених интереса и његова места и овлашћења у праву

IV

Ако је законодавац СФРЈ овлашћен, као што јесте, да законски прецизира, утврди и прокламује, непосредно на основу Устава, сва основна права из пензијског осигурања, па је то и учинио, онда је по логици ствари, *само он могао бити овлашћен да установи, када се та права и под*

којим условима могу уживаоцу ускратити, умањити, па и одузети, ако би таквих могућности по Уставу било.

Ми смо горе изнели, иако *grosso modo*, анализом уставних одредаба, у чему нас утврђује и овакав став савезног законодавца, да таквих уставних могућности нема. Нема *уставне*, па према томе, *ни правне основе*, да се једном стечена и призната старосна пензија и обавеза на њену исплату уживаоцу, ускрати, умањи, или и — одузме! Посебно, таква је могућност по Уставу искључена, ако би уживалац такве пензије (а изнад свега старосне пензије!), био још „способан“ да „радом“ нешто и „заради“, — чл. 7, 12, 14. и 36. Устава СФРЈ и Амандман ХХI тач. 1/2, тач. 3/3. и тач. 5, и Амандман ХХХ тач. 2/2. ⁽¹⁸⁾.

У присуству оваквих уставних и законских решења, СФРЈ, законодавац Србије није био овлашћен, нити је могао да Уставом и савезним Законом овако утврђено и заштићено право на пензију, као ни пријем већ стечене пензије, уз то, стечене и утврђене пре 1. јануара 1973. године, а и иначе, *одузме, обуставом исплате, ни по ком основу*, а најмање *по основу могућег рада после пензионисања*, како је то прописано у наведеном чл. 48. Закона.

Колико је, не само немогуће него и неумесно и неразборито овакво решење у чл. 48, и нарочито колико оно превазилази и уставне и законске могућности законодавца Србије у овој материји, сведочи и само решење о валоризацији пензија. Сем осталог, и оно речито говори да право на пензију, као основно и *највише* право из пензијског осигурања, није чак ни у погледу валоризовања стечених пензија, без обзира на време када оне настану, или су настале, остављено парцијалном и партикуларном решавању по републикама и покрајинама. Још мање се може бранити, и по Уставу и по савезном Закону, да се баш таквим партикуларним и парцијалним решењима, по републикама и покрајинама, одузму и ускрате и сама основна права, како то несрећно чини законодавац Србије.

Стога, ово и овакво решење нехотице намеће и зебњу и слутњу, јер нуди могућност, да се дође чак и до тога, да би уставотворци и законодавци, на нивоу република и покрајина, могли доћи на мисао да укину, ако не право, а оно исплату пензија — *horibile dictu* — чак и без икаквих разлога! Констатација је тешка, али баш због такве своје природе, она се и намеће, у присуству оваквог решења законодавца Србије, које није само ван граница Устава СФРЈ него је још уз то и озбиљна негација његових основних начела, како смо напред изнели.

Зато је оваква могућност, и опасност од ње, један аргуменат више да је право на пензију и уживање тог права, у основи, ван домаћњаја регионалних, републичких и покрајинских решења било у ком виду, а и друкчије него што произилази из самих начела Устава, на основу којих их је ближе одредио и утврдио савезни Закон.

(18) Види ноту горе под 8). Амандман ХХХ тач. 2/2. гласи: „Федерација преко својих органа и организација:

2) уређује основна права радних људи у удруженом раду којима се обезбеђују њихов Уставом СФРЈ утврђени положај у самоуправним и друштвено-економским односима... уређује основна права радних људи ради обезбеђења њихове социјалне сигурности и солидарности“. (?)

Све горе изложено показује, да је чл. 48. Закона о пензијском и инвалидском осигурању Србије, у делу којим обуставља исплату пензија уживаоцима пуних старосних пензија, како то већ показује његова примена од стране органа осигурања, противан свим горе наведеним прописима па и чл. 70, чл. 147, и чл. 148. Устава СФРЈ, и наведеног савезног Закона. У истој мери, он је противан начелима и одредбама Устава Србије, који, *mutatis mutandis*, у односу на ова човекова права и обавезе садржи исте норме као и Устав СФРЈ, па их нисмо посебно цитирали, држећи се начела субординације норми ⁽¹⁹⁾.

Конечно, и на основу свега реченог, *in medias res*, ово је решење и *противууставно*, и *противзаконито*, па има основа очекивати да ће и Уставни суд Југославије и Уставни суд Србије, сваки у својој надлежности, на основу чл. 145. и 146, чл. 241, 246. и 249. Устава СФРЈ, односно чл. 229. и 232. Устава Србије, покренути поступак за оцену уставности и законитости овог прописа ⁽²⁰⁾.

Др Саво С. Стругар

РЕЗЮМЕ

Право на пенсио

Исходя из основных начал и положений Конституции СФРЮ, автор в статье обращает внимание и доказывает, что у граждан не могут отнять, в числе остального, два основных права, к числу которых принадлежит и право на пенсию.

Однако ст. 48 Закона о пенсионном и инвалидском страховании СР Сербии, по которой прекращается выплата пенсия лицам „вступившим в трудовое отношение” или же занимающимся самостоятельной трудовой деятельностью, отняла эти права, при чем права на результаты труда непосредственно, а, косвенным образом, и право на труд.

В статье указывается и доказывается путем анализа основных начал и остальных положений Конституции СФРЮ, основных положений Закона об основных правах на пенсионного и инвалидного страхования СФРЮ, а также Конституции СР Сербии, что положение ст. 48 данного закона СР Сербии находится в противоречии с конституцией и является незаконным.

(19) Ми смо до те мере земља устава и закона, да се по своме значају у нашим условима, ови прописи могу упоредити, са значајем који има Бог у филозофији Достојевског. Наиме, у универзалној филозофској физици Достојевског каже се, а још више увиђа, да ако Бога нема све је допуштено. Са истим разлогом, а посебно његовим људским значајем, може се рећи и код нас, да ако се Устав и закони не поштују или се не примењују, онда је све дозвољено — врата безакоња и злуума широм су отворена. Колико је то погубно, у првом реду за наш правни систем и његово функционисање у заштити социјалног и економског поретка, а посебно за сферу личних права човека и његов бивствујући интегритет, не треба ни говорити.

(20) При овоме треба увек имати на уму, јер је то од искона и знано и присутно, у имају према својим грађанима право на све, у првом реду на оданост, која према потреби, овим нашим јадранско европским просторима, да само држава и отаџбина, и једино оне, не искључује ни личне жртве највеће људске вредности. И баш због тога, оне се, нити могу, нити смеју, играти са њиховим правима и слободама, која су им гарантована уставом. А шта је друго, ако не игра, ако се грађанима једним прописима, и то највишег, уставног ранга, гарантују ова права као највиша и неотуђива, а другим им се одузимају, као што је овде случај.

Одним из основных начал Конституции СФРЮ является право человека на гарантированную экономическую и социальную прочность и стабильность. В качестве действительного, но и правового, конституционного основания данных его прав является самая высшая обязанность человека — обязанность трудиться.

По Конституции основой всему являются труд и его результаты. Отсюда вытекает и их значение для всей системы общества, ибо они составляют не только его фундаментальную, но и общеуниверсальную основу, без которой общество, на них покоящееся, невозможно представить ни на одно мгновение.

Устанавливая подробнее право на пенсию и порядок ее получения. Закон об основных правах, исходя из конституционных гарантий материальной и социальной прочности и стабильности человека, не обуславливает его зависимостью от каких-либо условий и не ставит под вопрос его полное осуществление со стороны лица, на которое распространяется социальное страхование. Такая позиция, занятая союзным законом, по которой он оберегает и обеспечивает полную неприкосновенность, гарантированных конституцией, данных прав, находится вне распространения на них решений отдельных регионов, республик и краев. В силу этого имеются основания ожидать, что и Конституционный суд Югославии и Конституционный суд Сербии, каждый в пределах своей компетенции, возбудит вопрос находится ли ст. 48 в согласии с Конституцией и Законом.

SUMMARY

The right on pension

The article warns and proves, on the basis of main principles and provisions of the Constitution of SFRY, that two basic rights, among others, can not be taken away from her citizens, and one of these is the right on pension.

However, Article 48 of the Law on pension and invalid insurance of SR Serbia has deprived this right by suspension of payment of pensions to those users who «enter an employment or perform indigenous activity through personal labour». In this way the right on results of labour has been deprived directly and, by that alone, indirectly the right on labour, too.

The article points out and demonstrates through analyses of basic principles and other provisions of the Constitution of SFRY, as well as through respective rules of Law on basic rights from pension and invalid insurance of SFRY and the Constitution of SR Serbia, that such provision of Article 48 of said Law of SR Serbia is anti-Constitutional and contrary to the Law.

One of the basic principles of the Constitution of SFRY is the right of man on economic and social security and stability. The highest human obligation, obligation to work, is the real but also Constitutional and legal basis of these rights.

According to the Constitution, labour and results of labour are the basis for everything and that is why they are so important for the social system whose fundamental and general principle they form and without which thus organized society can not be imagined in its existence even for a moment.

Defining more precisely the right on pension, conditions and modes for its acquisition, the Law on basic rights does not introduce the dependence on any possible conditions and also puts its full realization out of question — all this in accordance with Constitutional guaranties of material and social security and stability of man. Such attitude of Federal law, keeping and ensuring the full immunity and Constitutional guaranty of these rights, speaks

by itself that the right on pension, as well as the using of this right, is out of control of regional, partial, republican and provincial concepts. For this reason, there is a sound basis to expect that the Constitutional Court of Yugoslavia and the Constitutional Court of SR Serbia, each in its competence, will initiate a procedure for appraisal of constitutionality and legality of the Article 48.

RÉSUMÉ

Le droit à la pension de retraite

En partant des principes fondamentaux et des dispositions de la Constitution de la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie, il est signalé et démontré dans cet article qu'on ne peut pas priver les citoyens, entre autres, des deux droits fondamentaux, dans lesquels se trouve compris le droit à la pension de retraite.

Cependant, l'article 48 de la Loi sur l'assurance de retraite et l'assurance invalidité de la République Socialiste de Serbie, en suspendant le payement de la pension de retraite à ceux des bénéficiaires qui sont «entrés en relation de travail» ou à ceux qui par leur travail personnel exercent une activité autonome, a supprimé ces droits, à savoir: les droits aux fruits du travail directement et de ce fait, indirectement, aussi le droit au travail.

Il est signalé et démontré dans cet article tant d'après l'analyse des principes fondamentaux et des autres dispositions de la Constitution de la RSF de Yougoslavie que des prescriptions correspondantes de la Loi sur les droits fondamentaux de l'assurance de retraite et de l'assurance invalidité de la RSF de Yougoslavie, ainsi que de la Constitution de la République Socialiste de Serbie, qu'une telle disposition de l'article 48 de la loi mentionnée de la République Socialiste de Serbie est inconstitutionnelle et illégale.

Un des principes fondamentaux de la Constitution de la RSF de Yougoslavie est le droit de l'homme à la sécurité économique et sociale et à la stabilité. En tant que fondement réel, mais aussi juridique, constitutionnel, de ces droits se trouve la suprême obligation de l'homme, l'obligation de travailler.

D'après la Constitution tout a pour base le travail et les résultats du travail, d'où leur importance pour le système même de la société qui constituent non seulement sa base fondamentale, mais aussi sa base générale universelle, sans laquelle il est impossible de concevoir, un seul instant, la société organisée sur cette base, même dans sa propre existence.

En déterminant d'une manière exacte et dans plus de détails le droit à la pension de retraite, les conditions et le mode d'acquisition de ce droit, la Loi sur les droits fondamentaux ne le fait pas dépendre de quelques conditions que ce soient et ne met pas en question sa réalisation compète de la part des titulaires — bénéficiaires, et tout ceci en conformité avec les garanties constitutionnelles de la sécurité matérielle et sociale et de la stabilité de l'homme. Une telle prise de position de la loi fédérale, qui protège et assure l'entière inviolabilité et la garantie constitutionnelle de ces droits plaide, par soi-même, en faveur de la thèse que le droit à la pension de retraite, et la jouissance de ce droit, se trouvent en dehors de la portée des solutions régionales, partielles, des républiques fédérées et provinciales. C'est pourquoi il y a tout lieu d'espérer que la Cour constitutionnelle de Yougoslavie et la Cour constitutionnelle de Serbie, chacune dans son ressort, initieront la procédure pour l'estimation de la constitutionnalité et de la légalité de l'article 48.

СИСТЕМ УСТАНОВЕ ЈЕДНОГ НАСЛЕДНИКА

1. Опште је правило модерних наследних права јединственост инте-статског наслеђивања независно од својства објеката из заоставштине. У минулим временима није било тако (а није свуда ни данас), јер су ти објекти — на основу извесних мерила — сачињавали две или више група добара за које су напореда важила два или више међусобно независних наследних редова. Једну од група тих добара чинило је пољопривредно земљиште заједно са још неким објектима и за њу је важио нарочити поседовни режим, чије је битно обележје преношење односних добара са јединке једног поколења на јединку из наредног поколења итд.

Овај облик правног квалитета добара, иако је имао разне модалитете, постојао је у низу земаља (Аустрији, Данској, Немачкој, Норвешкој, Чехословачкој, Швајцарској и Шведској, на пример), а и данас постоји у Пољској и још неким земаљама. Он, међутим, није био распрострањен у свим крајевима наведених држава, нити је, пак, био једини и општеобавезни начин преношења имовине по основу наслеђивања. Тако, у Немачкој овај систем није важио у неким покрајинама, а тамо где је важио није био уређен униформним законом нити је свуда априори био обавезан. Тек су га нацисти 1933. године законом о наследном поседу увели као општеобавезну установу. Ово, пак, не значи да се он односио на све власнике земљишта, пошто је важио у простору између минималне и максималне величине поседа. Установа наследног поседа (Erbhof-a) није се, дакле, односила на земљоранике чији је посед био испод доње (иначе, описно повучене) границе и, у начелу, оних чији је посед био већи од горње (120 хектара) границе.

Овај установи придавана је, и у наследном праву и у другим гра-нама имовинског права, важност која је била несразмерна са улогом коју је она објективно могла да има. Ништа ту у бити није помогла тога у коју је била обавијена, јер она ниуколико није била ни нова ни „германска” особеност. Мотив нациста био је у ствари очување пољопривредног поседа, заштита базе на којој је израстао сталеж који је гајио милитаристичка хтења и покушај заустављања процеса раслојавања сељака на све мањи број велепоседника и све већи број беземљаша и бескућника. Наследник је био прворођени син, али је, под одређеним условима, то могао бити и најмлађи син, па чак и најближи десцендент женског пола. Сукцесор је био само један, без обзира на то ко је он као оставиочев сродник. На

следни посед добио је и карактер једне неотуђиве, хипотеци и пленидби неподложне установе.

2. Једно од питања — а њих има много и веома су сложена — које намеће установа једног наследника тиче се поља њене примене, будући да оно може бити тотално или парцијално. Ако би се она примењивала у свим случајевима, средство би надмашило циљ, а то је домен ирационалности. Делимична, пак, примена претпоставља изналагање погодног параметра, а то би нас нужно увело у аграрну политику чија је проблематика особена и врло велика како по обиму тако и по садржају. Ако би се рекло да је то она величина која омогућује економско стање поседа да земљорадничкој породици обезбеди просечан стандард, претходно би ваљало решити низ питања међу којима и ова: како одредити климатске услове, бонитет земљишта, агротехничке мере, стручност и радиност наследника, удаљеност од комуникација и тржишта, политику цена итд. Осетљивост ових питања увећава околност што је оно на шта се она односе подвргнуто сталном или повременом кретању и преображају.

3. Време дејства установе једног наследника скопчано је са више питања. Ако би оно било перманентно, до цепања земљишта не би могло доћи ни правним пословима *inter vivos* ни правним послом *mortis causa*. Уколико би, пак, њено дејство било резервисано само за случај дефункције, остала би отворена читава серија могућности да се за животним правним пословима постигне управо оно што се жели спречити овом установом. Искуство и понирање у друштвену стварност показују да не би требало много сумњати у такав исход ствари. Није, међутим, овде место да се поименично наведе и разлажу путеви и начини којим би се постигало заобилажење фиксираних установе. Значајније би било — кад би то циљ теме налагао — позабавити се узроцима који би наводили људе на одређено понашање, а последице оставити за другу и спореднију прилику. Најзад, могућан је и један средњи пут у који би био уграђен низ елемената. Ево неких од њих: отуђење у корист друштвених правних лица не би било везано за протек времена; отуђење (ни делимично ни у целини) у корист физичких лица не би, рачунајући од момента делације, било дозвољено у року од пет или десет односно више година; сукцесор који је добио пољопривредно земљиште могао би, уколико то нарочите околности — а њих би ваљало ближе одредити — налажу и уколико суд нађе да оне постоје, део истог отуђити; дозволити замену земљишта и друго. Одговор на изнете дилеме може — у зависности од угла посматрања — бити различит, али највише пажње привлачи онај по коме би дејство установе једног наследника било непрекидно. Али би тек тада настало чвориште у које је уплетено и питање уклапања те установе у наш постојећи систем привређивања. Уосталом, не види се каквог би смисла имала цела ова установа у случају кад је наследник био и остао власник пољопривредног земљишта у површини мањој од оне која се може имати у приватној својини и који је наслеђеним земљиштем само попунио простор до максимума, сем ако би пољопривредно земљиште уопште било стављено ван грађанско-правног промета.

4. Изванредно сложен, осетљив и нимало лак задатак представља отпремнина. Ту се, на првом месту, поставља питање да ли би на накнаду

имали право сви наследници или само неки од њих и, уколико би било прихваћено ово друго, који би критеријум могао да се прихвати као погодан. На другом месту намеће се питање да ли отпремнину увести као обавезну категорију или не. У хипотези потврдног одговора треба рачунати са два симултана интереса који у начелу не само да немају ништа заједничко већ су по правилу посве супротни. Ако, илустрације ради, узмемо пример који је базиран на следећим пропозицијама: иза оставиоца су остала два првостепена потомка, бруто вредност земљишта износи осамдесет хиљада динара, а пасива десет хиљада динара, онда је интерес десцендента који непокретност преузима да нето вредност ове буде што ниже одређена и да не сме бити изнад нивоа који би угрозио рентабилитет, а тиме и економску егзистенцију поседа, с једне стране, и да исплата отпремнине буде извршена у деловима, с друге стране. Напротив, интерес другог десцендента био би да односна вредност буде одређена у висини прометне вредности чисте aktive која би му, при реалној подели, припала и да иста одједаред буде исплаћена. Кад би отпремнина била једнака вредности стварног дела наследника степена и квалитета сродства који има прималац отпремнине (у нашем примеру тридесет хиљада динара), питање је колико би се то слагало са суштином установе једног наследника и могућношћу економског одржања наследног поседа. Ако би, пак, она била сувише ниска, њена би једностраност рељефно дошла до изражаја и у низу случајева изазвала више неповољних последица међу којима и недовољну материјалну основу потребну за почетак самосталног живљења осталих припадника истог наследног реда. Претерано повлашћивање преузимаачу поседа, било да се оно врши на описани начин било на основу висине вредности приноса земљишта или у неком другом облику, не би, дакле, имало уза се довољно ваљаних разлога. Опречног интереса наследника пољопривредног земљишта и сродника који добија накнаду остала би не такнута и у случају кад би и један и други, сразмерно вредности дела који му је припао, одговарали за оставиоцеве дугове настале поводом прибављања и обделавања пољопривредног земљишта.

У оквиру скупине лица која би имала право на отпремнину, могле би се увести две категорије: она чија би накнада била приближна вредности реалног дела који би сваком појединцу припао по општим правилима наслеђивања и она чија би накнада била знатно испод вредности реалног дела који би сваком појединцу припао у хипотези непостојања установе једног наследника. У прву би, *ad exemplum*, спадали наследници који су трајно и потпуно неспособни за привређивање и сукцесори пољопривредници који су стално радили на односном земљишту. У другу би спадали неки други наследници, при чему би висина накнаде била зависна, поред осталог, од материјалне ситуираности примаоца и даваоца отпремнине, од њихових личних способности и других компоненти које сачињавају њихову ситуацију, од величине, места и квалитета пољопривредног земљишта и слично. Друго је, пак, питање колико би се све то слагало са циљем установе из наслова рада.

5. За парентеларно-линеарни систем карактеристична је подела наследника на скупине (парентеле, наследна колена) које су поређане по начелу хијерархијске лествице. Припадници наредне скупине не могу бити:

позвани на наслеђе док има припадника претходне скупине који хоће и могу да буду *de cuius-ovi* наследноправни следбеници. Скупине се деле на групе (линије) тако да принцип искључивости важи не само између парентела већ и између линија унутар парентела, а такође и између лоза. Због тога се намеће проблем како установу главног наследника довести у склад са горњим правилом парентеларно-линеарног система будући да је он изграђен на основу одређених шема и да је његова *in concreto* примена аутоматска, а то ће, пре свега, рећи да је неосетљива на специфичности случаја, док је установа главног наследника и, посебно њена фактичка реализација, базирана на низу особености случаја. Једна од солүција која би овде могла доћи у обзир састојала би се у примени правила парентеларно-линеарног система увек и све дотле док то не би представљало несагласност са правилима установе главног наследника, а након тога би долазило до примене ових потоњих.

Изналажење критеријума на основу којих би се одређивао преузимац пољопривредног земљишта главно је питање у овом домену проблематике коју третирамо. Да ли овде увести арбитарност *de cuius-a* или не, да ли увести споразум *de cuius-a* са наследницима или не и, у претпоставци потврдног одговора, да ли им дати приоритет у односу на законску прецизију о избору главног наследника, питање је чија је деликатност очигледна а присуство неизбежно. Но, без обзира на инаугурисање односне сагласности и примата, фиксирање мерила за одређивање наследника земљишта питање је за себе. Да ли узети у обзир занимање, ступањ стручности у занимању, дуже обрађивање односне непокретности, обим извора прихода у укупном дохотку итд. или комбиновати ове елементе, могло би се одређено одговорити тек након дубље анализе свих околности које овамо инклинирају као и оних које упућују на противну солүцију. Наследник пољопривредног земљишта могао би бити било који припадник круга законских сукцесора, независно од тога што остали део наследства наслеђују припадници из његове или неке у односу на ону у којој се он налази приоритетне парентеле. Питање би се могло решити и тако што би само ближи оставиоचेви сродници и брачни друг били по одређеном следореду позвани да приме пољопривредно земљиште, и ако они то са било кога разлога не би прихватили, земљиште би припало држави. Тако би могло бити и у случају кад брачни друг и сродници постоје, али су трајно неспособни за приређивање.

Овде постоји и једна посебна тешкоћа: слобода избора занимања и заплена. Ово прво значи да свако може бирати и, под условима законом предвиђеним, променити своју професију. Отуда се, док постоји односно уставно начело, ни један сродник и брачни друг не би морао прихватити положаја једног наследника без обзира на његово земљорадничко занимање и хтење да наследи *de cuius-a* у другим добрима из заоставштине. Ту је и факт да у наше доба не постоји баш велико одушевљење за земљорадничко занимање и останак на селу. У вези са изложеним је и питање слободе тестирања, пошто њено постојање и неусмереност одуђарају од целе концепције једног наследника. Она би имала изванредан *raison d'être* једино у хипотези могућности њене примене на лице које испуњава услове који се захтевају на страни нетестаменталног наследника као преузимаца одно-

сне непокретности, али би се и ту, између осталог, наишло на тешкоћу сучељавања висине вредности расположивог и нужног дела.

6. Установа једног наследника претпоставља могућност запошљавања осталих оставиочевих сродника у индустрији и другим привредним гранама и делатностима, а како ствар у том погледу стоји, чак и у неким земљама које су осетно развијеније од наше земље, познато је. Њена егзистенција стоји у одређеној конексији и са ступњем наталитета у том смислу што у привредно неразвијенијој средини и висок прираштај становништва одређује неповољне услове за остварење исте. Питање је сад: ко од припадника једне парентеле (рецимо колена потомака) треба да преузме пољопривредно земљиште а ко да иде са њега? Одговор нимало није једноставан, јер су животне прилике крајње разноврсне и испреплетене, а социјални реалитет непресушно врело нових факата. Тако се може десити да више првостепених потомака испуњава услове да се нађе у позицији главног наследника. Овде би, прво, морао постојати параметар за елиминацију конкурената (елементи који дају већи степен поуздања да ће се сврха установе повољно остваривати, на пример), а, затим, орган који би одабир извршио. Постоје, штавише, и хипотезе у којима одлазак једног сродника са пољопривредног земљишта не долази у обзир, јер је он опречан са природом заједништва које постоји између покојникових сродника. Најближи сродници оставиоцу јесу његови родитељи. Једва је потребно рећи да ту не постоје ни материјални ни етички — а о правним и да не говоримо — ити било какви други разлози који би могли да оправдају установу једног наследника. Ако би се рекло да родитељ који није наследио пољопривредно земљиште може у споразуму са другим родитељем да остане на односном добру и да га на основу уговора о закупу или некој другој правној подлози обрађује, зашло би се у домен расуђивања који мало приличи познаваоцима социјалног бића коме правни прописи треба да служе. Горња супротност није резервисана само за првостепене асценденте умрлог. Она по правилу постоји и у других предака, а — под извесним условима — и у неких потомака. Фиксирано питање тиче се, између осталог, и оних оставиочевих сродника који су малолетни (а овде ваља нагласити да систем главног сукцесора подразумева и припремање одређених оставиочевих сродника за друга занимања) или пунолетних али неспособних за привређивање услед урођених или стечених мана. Ту постоји читав сплет околности које захтевају пуно обзира и које не трпе круте шеме и калупе. Напротив, оне траже гипка и прилагодљива решења у мери која би их учинила сасвим целисходним.

7. Сустав једног наследника не би био потпун ако би се базирао само на пољопривредном земљишту будући да *res naturaliter immobiles* обухватају и друга добра (зграде за становање, штале и др.) која, посматрано са економског гледишта, сачињавају са земљиштем једну целину. И не само то, јер се под непокретним стварима подразумевају и одређене покретне ствари уколико служе за употребу и искоришћавање непокретних ствари (машине и друге алатке којима се обрађује земљиште, стока за вучу и сл.). Ту, разуме се, спадају само оне *res mobiles* за које су испуњене претпоставке на основу којих се покретне ствари сматрају за *res civiliter immobiles*.

Ова нова димензија механизма установе једног наследника потенцира низ питања чија се природа и суштина не слаже са праволинијским солуцијама. Међу наследницима који станују у кући као једном од добара из заоставштине неретко се налазе како особе неспособне за рад тако и особе које се баве разним занатима и услужним делатностима, а такође и оне које су запослене у индустрији, саобраћају, трговини итд. Овде је све у покрету и мењају се не само опште већ и појединачне прилике тако да не би разумно било игнорисати их и, поред осталог, не дозволити потребно прибежиште онима чија ситуација то налаже. Очеvidно је — иако се ствар само донекле испрпљује у ономе што је речено — да би ваљало избећи све оно што би вређало животну стварност и нагомилавало тешкоће.

8. Установа којој је посвећен овај напис претпоставља јасно одређивање њене сврхе. То је децизивни елеменат, чије одсуство, макар и делимично, значи ход у несигурност, а то је управо оно за чим најмање треба жудети. Да ли је та сврха заустављања процеса уситњавања сељачког поседа, или је то пут за повећање производње хране, или је то једна од допунских мера у напору за разрешавање и поступно превазилажење супротности село — град, или све то заједно, или, најзад, нешто што се у целини, или само донекле, налази изван означеног поља опсервације, проблем је за себе.

Прва алтернатива тешко да би се могла успешно бранити. Сељачки је посед у многим случајевима већ атомизиран испод степена са којим установа главног наследника традиционално рачуна, тако да се *implicite* испољава питање сједињавања ситних поседа, а то — без изналагања целисходних и за дуже време прихватаљивих решења — очигледно не би било упутно. Уз то, примена савремених агротехничких мера битно утиче на обим рода пољопривредних култура који све јаче, распрострањеније и разноврсније тржиште апсорбује. Због тога се мења и висина дохотка од пољопривреде, а тиме и уобичајена мерила економске способности наследног поседа. Ту су присутни и бројни други узроци који детерминишу смер развоја у области индивидуалног земљорадничког поседа. Данас широм земље има више стотина хиљада такозваних старачких домаћинстава у којима нема радне снаге, па, наравно, ни потенцијалног главног наследника. Чиниоци који то условљавају налазе се изван сељачког поседа који је овде само немоћни посматрач процеса који у најразвијенијим земљама већ сада представља прошлост.

Друга алтернатива такође не делује убедљиво, јер нема пажње вредних доказа да би само начело недељивости сељачког поседа имало за резултат и много више и осетно квалитетније хране од постојећег кретања квантума и каквоће производа на индивидуалним газдинствима. Поседовни поредак једног наследника није способан да утре пут нивоу производње за којом се тежи. Напротив, не би било изненађење ако би инаугурисање односне установе наишло на психолошку одбојност и спљашњавање интереса за улагања у пољопривреду ради интензификације производње. Продукција за тржиште не решава се каутелама из наследног права будући да је ту превасходно реч о проблему из сфере економске а посебно аграрне политике.

Ни трећа алтернатива нити све оне заједно не могу, по нашем мишљењу, одвести прихватаљивом резултату. Тиме, дакако, није казано да оне не представљају било какву вредност, али нас тај изглед ствари не занима. Оно што се хоће рећи има тај смисао да установа једног наследника није подобна да упије и носи нове економске облике које намеће друштвени развој и циљ коме се тежи. Он би дубоко засецао у међуљудске односе, али би мало улазио у суштину ствари од чијег решења зависи модерна пољопривреда и њено складно уклапање у читаву привреду.

Изаз, дакле, треба тражити у одговарајућој економској концепцији и предузимању читавог низа мера које би обезбеђивале њену реализацију. У сваком случају, ваљало би се клонити олаког увођења једног заводљивог палијатива (— а неопрезност и мало користан посао сродници су —) за који има доста знакова да би *de facto* значио страно тело у датом социјалном ткиву и непотребан губитак времена. Према томе, вредно би било темељно размислити пре него што би то било доцкан. Из изложеног дало би се закључити: оскудица довољно убедљивих разлога на којима би се могао засновати опортунитет статуирања описаног поседовног поретка указује на потребу да предстојећа реформа друштвених односа који се тичу наслеђивања треба да у погледу установе једног наследника остави нетакнуто постојеће стање. Закон о наслеђивању је и иначе један, да тако кажемо, храст чије је дебло једно и здраво, а крошња довољно велика да прими и очува свежину живота.

9. Напокон, гледање на земљиште као основно економско добро припада доста далекој прошлости. Покретне су ствари поодавно избиле у први план. Процес који има тај карактер присутан је и у нас и он ће, по свему судећи, све више долазити до изражаја. Већ сада има доста случајева где пољопривредно земљиште представља мањи део вредности објекта заоставштине. То је у нас условљено и ограничењем величине земљишта које се може имати у приватној својини. И ово иде у прилог наше тезе да се не треба излагати ономе што представља успомену на феудалну прошлост и затамњивање проблематике пољопривреде која очекује адекватнија решења и која по свом друштвеном значају спада у задатке првог реда. Трагови старог — *sit venia verbo* — дубљи су и постојанији него што се то обично мисли, а замеци новог нежнији и мањи него што се то понекад верује и у тој илузији лежи велика опасност.

Др Момчило Курдулија

РЕЗЮМЕ

Система института одного наследника

Институт одного наследника предполагає особый режим обладания вещью (а он касается земель сельско-хозяйственного назначения), существенная особенность которого заключается в переходе недвижимого имущества с представителя одного поколения на представителя следующего поколения и т.д. Наблюдаемые процессы дробления земель; занятых сельским хозяйством, принадлежащих частным собственникам, могут на пер-

вый взгляд вызвать размышления о целесообразности в наши дни института одного наследника. Однако следует сразу же подчеркнуть, что более глубокое проникновение в проблематику, связанную с землями сельскохозяйственного назначения, говорит нам, что институт, о котором идет речь, представляет собой всего лишь соблазнительный паллиатив.

Институт одного наследника порождает проблему сферы его применения: тотальной или частичной. Здесь имеется ряд затруднений, в числе которых находится и размер угодья, обеспечивающего в экономическом отношении средний уровень жизни, а это, в числе остального, означает, что предварительно следовало бы решить и следующие вопросы: порядок, определения климатических условий, урожайности угодья, агротехнических мер, соответственной подготовленности и трудолюбия наследника, дальности путей сообщения и рынка, политики цен и т.д. Сложность данных вопросов усугубляется и тем обстоятельством, что все, на что они относятся, подвергается постоянному или временному изменению и преобразованию. Упомянем также и время действия института одного наследника, связанного с рядом важных и запутанных вопросов. Кроме того затруднительную проблему представляет собой пособие, заключающее в себе ряд деликатных и важных вопросов. К тому же нахождение критерия, по которому определяется лицо, к которому переходит земля сельскохозяйственного назначения, представляет вопрос большой важности. Здесь имеется и затруднение особого значения: свобода выбора профессии и трудоустройства. Институт одного наследника предполагает и возможность трудоустройства остальных родственников наследодателя в других хозяйственных областях и профессиях. Понятие одного наследника не было бы полным, если бы базировалось исключительно на землях занятых сельским хозяйством, так как недвижимое имущество охватывает и другие блага, составляющие вместе с угодьями одно экономическое целое. Наконец, здесь существует и проблема расхождения между правилами порядка наследования и институтом, которому посвящена данная статья.

Таким образом выход следует находить в соответствующей экономической концепции и принятии целого ряда мер, обеспечивающих их реализацию. Во всяком случае следовало бы избегать всего, что напоминает феодальное прошлое и затущевывает проблематику сельского хозяйства, ожидающего более адекватные решения. К тому же, сельское хозяйство по своему общественному значению занимает виднейшее место.

SUMMARY

The system of one heir institution

The one heir institution is characterized by a special regime of possession (concerning agricultural land) whose essential feature is descending of respective real estate from the individual of one generation to the individual of next generation. Observing the process of dividing of agricultural land in the private ownership, one may, at first glance, start to consider the eventual utility of one heir institution at present time. It should, however, be pointed out immediately that deeper involving in these problems shows that institution we are talking about is only a tempting palliative.

The one heir institution sets the problem concerning its field of application: totally or partially. Lot of difficulties appear here, among them the size of land necessary for such economic exploitation of property that provides an average standard to a family, what — besides other things —

means that questions should be answered at first place: how to define climatic conditions, quality of land, agro-technical measures, skill and industry of heirs, distance from communications and markets, the price policy etc. The complexity of these questions is enlarged by the fact that matters they relate to are subject to permanent or periodical motion and transformation. One of these is the time of application of the one heir institution which is firmly connected with series of important and complicated questions. Besides that, difficult problem is compensation money also involving new sensitive questions. One of the main questions is searching out the criteria on the basis of which a recipient of agricultural land is to be determined. There is a particular difficulty here: freedom of choice of profession and employment. The one heir institution presumes also the possibility for other relatives to find employment in other economic branches and activities. A heir's legacy would not be complete if based only upon agricultural land, because immovable things also comprehend other goods which form one economic entity together with soil. Finally, there is a problem of divergency between the rule of parental-linear system and the institution to which this work refers.

The solution, thus, should be searched in respective economic conception and in undertaking whole series of measures to provide its realization. In any case, everything should be avoided what reminds on a memory of feudal past and unables solution for agricultural problems that need more adequate help because of their social importance.

RÉSUMÉ

Le système de l'institution d'un héritier

L'institution d'un héritier suppose un régime de possession spécial (et celui-ci se rapporte au terrain agricole) dont la qualité distinctive est le passage d'un bien immobilier de l'unité d'une génération à l'unité de la génération suivante etc. L'observation du processus de la scission du terrain agricole qui se trouve dans la propriété privée peut, de prime abord, inciter à la réflexion sur l'opportunité de l'institution d'un héritier à notre époque. Il faut, cependant, souligner immédiatement que la pénétration plus profonde dans le problème qui a trait au terrain agricole fait ressortir que l'institution dont il est question est un palliatif séduisant et rien de plus.

L'institution d'un héritier impose le problème du champ de son application, totalement ou partiellement. En cette situation il y a une série de difficultés, parmi lesquelles se trouve aussi l'étendue du terrain que rend possible l'état économique de la propriété pour assurer un niveau de vie moyen à la famille, ce qui, — entre autre, — signifie qu'il faudrait résoudre au préalable les questions suivantes: comment déterminer les conditions climatiques, la bonité du terrain, les mesures agrotechniques, les aptitudes professionnelles et de travail de l'héritier, l'éloignement des voies de communication et du marché, la politique des prix etc. La complexité, de ces questions est augmentée du fait que ce à quoi elles se rapportent est soumis à un mouvement constant ou périodique et à des transformations. En cette circonstance de même le moment de l'action de l'institution d'un héritier entraîne une série de questions importantes et compliquées. En outre, un problème difficile à résoudre est l'indemnité qui comprend dans sa notion une série de questions délicates et importantes. Par ailleurs, la découverte des critères sur la base desquels serait déterminée la personne qui prend possession du terrain agricole est une question de premier ordre. Dans ce cas apparaît une difficulté particulière: la liberté du choix de la profession et de

l'emploi. L'institution d'un héritier suppose aussi la possibilité de l'emploi des autres parents du testateur dans les autres branches et activités économiques. La composition d'un héritier ne serait pas complète si elle était basée seulement sur le terrain agricole, vu que les biens immobiliers englobent aussi les autres biens qui constituent avec le terrain une totalité économique. Enfin, dans ce cas le problème se pose, de même, de la divergence entre les règles du système de parenté linéaire et l'institution à laquelle ce travail est consacré.

Par conséquent il faut chercher une issue dans la conception économique correspondante et dans la mise en application d'une série de mesures qui assureraient sa réalisation. Dans tous les cas il faudrait éviter tout ce qui rappellerait le passe féodal et l'embrouillement des problèmes de l'agriculture qui attendent des solutions plus adéquates et qui par leur importance sociale rentrent dans le cadre des devoirs de tout premier ordre.

НЕКИ ПРАВНИ ПРОБЛЕМИ ТРАНСПЛАНТАЦИЈЕ ДЕЛОВА ЧОВЕЧИЈЕГ ТЕЛА

У последње време, сведоци смо неслућеног развоја медицинске науке и њених достигнућа која су у великој мери померила традиционалне границе између живота и смрти. Међу таква достигнућа несумњиво спада и трансплантација делова човечијег тела, која представља један од врхунских домета модерне медицине. Међутим, та иста достигнућа, руковођена једним јединим циљем — продужењем и олакшањем живота човека, донела су нова питања и нове дилеме које се, из дана у дан, постављају у све озбиљнијем виду и тиме стављају проблем овог решења у први план. Међу таквим питањима, једно од веома важних је и питање правног регулisaња трансплантације.

Иако се данас тешко може говорити о некој појави само са једног њеног аспекта, тежећи при томе да се да свеобухватна слика њене проблематике (што је само доказ чињенице да је интелектуална сфера човекове делатности веома испреплетена и да садржи веома различите елементе у једној заједничкој области, што изазива и захтева интердисциплинарни приступ њеном истраживању), покушај правног сагледавања једног феномена као што је трансплантација, за коју се дуго тврдило да представља искључиво медицинску појаву, ипак има своје оправдање. Оно се може наћи, пре свега, у чињеници да, као и свака појава у друштву тако и ова, може имати свој правни аспект, па према томе и представљати појаву из области права. Несумњива истина да правна разматрања у великој мери заостају за медицинским проучавањем трансплантације, не значи, међутим, да ова појава нема своју правну страну и представља погрешан аргумент у прилог става да је ова појава чисто медицинске природе. Напротив, може се рећи да је она и правни проблем, комплексан исто тако као и њен морални и медицински аспект, чак посебно комплексан јер већ стоји под утицајем ова два проблема. Јер, ако постоји један заједнички морални или медицински став, овде је реч о различитим правним схватањима, зависно од места, времена и система.

Заостајање правне науке која је дужна да пажљиво прати и регулише појаве у друштву, представља само једну од последица добро познатог оклевања јуриспруденције да новим појавама у друштву одмах да нову форму, и њеног чекања да прође извесан период у коме те појаве треба да стекну своје право грађанства. Ипак, не треба осуђивати право што заостаје за техничком или друштвеном еволуцијом. То је својствено

његовој природи. Правна правила изражавају реакцију друштвене свести на неке појаве које већ постоје у моменту њиховог регулисања. Када су те појаве у развоју и особито када су настале и сувише скоро да би биле сасвим јасне у свести друштва, односно, да би добиле своју правну форму, правна правила се не могу одмах прилагодити новонасталој ситуацији ⁽¹⁾. Овакав став јуриспруденције и законодавства произилази из тежње за очувањем законитости и правне сигурности грађана, која би свакако била утрожена честим мењањем постојећих и доношењем нових правних норми. Међутим, ма колико био оправдан, овакав став понекад може да има и своје негативне последице на плану потпунијег правног сагледавања и регулисања новонасталих друштвених појава. Посебно треба нагласити да изнето стање има и своју субјективну страну. Реч је о оклевању правника да се упусте у разматрање проблематике која им је страна и толико компликована да чак и од лекара захтева посебна знања, што је довело до тога да појава трансплантације релативно дуго није имала дубље одјека у области правне науке. Иако је у последње време оваква ситуација знатно измењена, ипак још се није дошло дотле да би се могла сматрати задовољавајућом. То је разлог због чега треба напоменути да, уколико медицинска наука настави са својим развитком у правцу у коме је кренула, а из дана у дан све је мање разлога да се сумња у то, онда ће многобројни проблеми које собом носи трансплантација делова човечијег тела све више постајати правни проблеми, било у виду услова који претходе извршењу оваквих операција, било у виду последица које могу настати из њих. Извесно је да људско тело и његови делови имају високу етичку намену. Међутим, неизбежна, неумитна смрт служи за помоћ живима, за продужење или бар олакшање живота живих. То и правна наука, која и сама служи животу, олакшању, обезбеђењу и оплемењивању живота, мора да има у виду ⁽²⁾. То значи да правницима припада задатак да, полазећи од постојећих законских текстова који су често превазиђени и на основу општих принципа правног система, створе једно ново право које ће моћи да се примени на друштвене односе једног новог типа ⁽³⁾.

Полазећи од ове мисли, многе земље у свету већ су донеле извесне нормативне акте који регулишу ову материју ⁽⁴⁾.

(1) R. Savatier, *Les greffes d'organes devant le droit*, Cahiers Laënnec, март, 1966, стр. 27.

(2) А. Гамс, Људско тело и његови делови као ствари у грађанском праву, Архив за правне и друштвене науке, бр. 1—2, 1969. год., стр. 34.

(3) R. Savatier, *op. cit.* стр. 27.

(4) Треба напоменути да, иако је трансплантација делова човечијег тела узела шири замах тек у врло блиској прошлости, законодавна решења у појединим земљама већ су овим појавама дала извесну форму која тежи свеобухватности. У том смислу, до сада су поједине земље донеле следеће прописе из ове области:

1. Бразил — Закон о пресађивању ткива, органа и делова леша у терапеутске и научне сврхе (10. VIII 1968);

2. Чехословачка — Закон о пресађивању, број 20 (17. III 1966. г.);

Уредба о извршењу терапеутских и превентивних мера бр. 42 (1966. године);

3. Данска, — Закон о узимању људског ткива и другог биолошког материјала, бр. 246 (9. VI 1967. г.);

4. Енглеска — Закон о људском ткиву (27. VII 1961. г.);

5. Француска — Декрет о пресађивању ткива (20. X 1947. г.);

Наредба Министра здравља (27. I 1955. г.);

Наредба Министра здравља (24. IV 1968. г.);

У излагањима која следе изнеће се основни проблем трансплантације делова човечијег тела који су нашли своје место и у одредбама позитивних законодавстава појединих земаља, не би ли се дала једна, бар мало-приближна, слика правне проблематике овог феномена који, из дана у дан, сви више постаје предмет интересовања правне науке.

1. Лица која се могу појавити као даваоци неког дела тела у циљу трансплантације

Када је реч о лицима која се могу појавити као даваоци неког дела тела у циљу трансплантације, опште је прихваћено мишљење да то могу бити, пре свега, пунолетна лица. Америчко законодавство изричито предвиђа да давалац дела тела може бити свако душевно здраво лице које је напунило 18 година (Део 2, а, Једнообразног акта о анатомском поклону).

У погледу родбине, установљен је редослед лица која могу дати сагласност за давање дела тела, с обзиром на степен сродства са преминулим. Тај редослед изгледа овако: супруга, пунолетни син или ћерка, оба родитеља, пунолетни брат или сестра, старатељ преминулог у време његове смрти, свако друго овлашћено лице или лице које је обавезно да располаже лешом. Свако од ових лица може дати сагласност, уколико лице које има приоритет није присутно у часу смрти, или не постоји доказ, односно, стварно обавештење о противљењу неког члана из истог или приоритетног степена сродства. Сва ова лица, уз наведена ограничења, могу дати сагласност непосредно пре смрти даваоца или после њеног наступања. (Део 2, ц Акта).

6. Италија — Закон о пресађивању делова леша у терапеутске сврхе број 235 (3. IV 1957. г.): (Допуњен Декретом Председника Републике од 3. IV 1957. г.; измењен Законом број 519. од 2. IV 1968. г.);

Закон о прописима за дијагностичко испитивање лешева, број 83 (15. II 1961. г.);

Закон о пресађивању бубрега између живих лица, број 458 (26. VI 1967. г.);

Декрет Председника Републике (11. VIII 1969. г.);

Декрет Претседника Републике (9. I 1970. г.);

7. Јапан — Закон о пресађивању рожњаче (7. IV 1958. год.);

8. Јужноафричка Унија — Закон о анатомском завештању и post-mortem прегледу (9. III 1970. г.);

9. Луксембург — Закон о аутопсији, узимању и коришћењу људских лешева у научне или терапеутске сврхе (17. II 1958. г.);

10. САД — Једнообразни Акт о анатомском пресађивању (30. VIII 1968. г.);

11. СССР — Наредба Министарства здравља СССР о ширем увођењу у медицинску праксу операције пресађивања рожњаче, бр. 88 (16. II 1954. г.);

Инструкција Министарства здравља СССР о узимању очију умрлих лица ради пресађивања рожњаче на слепе, бр. 88 (16. II 1954. г.);

12. Шведска — Закон о пресађивању ткива и других биолошких материја са умрлих лица (1958. г.);

13. Шпанија — Закон о пресађивању (18. II 1950. г.);

Уредба о пресађивању (30. IV 1951. г.)

Уредба о пресађивању (17. II 1955).

Да би преглед медицинског законодавства у свету које регулише питање трансплантације делова човечијег тела био потпунији, треба додати да у Белгији постоји Предлог о пресађивању органа post-mortem (од 16. I 1969. г.) и да слични предлози постоје у Румунији и Луксембургу.

Сличну одредбу садржи и законодавство Јужноафричке Уније, где је, као што је познато, извршена прва трансплантација срца у свету. (Део 2/2/а Закона о анатомском завештању и post-mortem прегледу).

Могућност малолетног лица да да неки део свог тела у циљу трансплантације изазвала је веома живе и противречне дискусије. По једном мишљењу, малолетна лица не могу ни у ком случају да се појаве као даваоци неког дела тела ⁽⁵⁾. Ово мишљење се правда тиме што трансплантација не представља никакву корист за даваоца неког дела тела, поготову не када је реч о малолетном лицу. По другом мишљењу, међутим, ако је у питању малолетник, давање делова тела се може дозволити само ако за то постоје посебни услови. Овакво мишљење је заступљено у шведском законодавству које у оваквим случајевима захтева одобрење Националне дирекције за социјално старање (чл. 2. Закона о пресађивању ткива и другог биолошког материјала са умрлих лица). Слично мишљење изражено ји и у чехословачкој теорији где се сматра да би, из медицинских разлога, *de lege ferenda* било пожељно да се у извесној, ограниченој мери и под посебним условима дозволи пресађивање делова тела са малолетника који су напунили 14 година, уколико њихово психичко стање не би било изложено неприликама и уз пристанак родитеља ⁽⁶⁾. Изгледа да се став који заступају шведско законодавство и чехословачка доктрина може прихватити, с тим што би овакве случајеве требало свести на заиста изузетну меру. Управо овакав став је дошао до изражаја и у америчкој судској пракси. Наиме, 1956. године лекари болнице у Бостону суочили су се са захтевом за пресађивање бубрега са здравог малолетника на његовог идентичног близанца који је боловао од хроничне болести бубрега ⁽⁷⁾. Врховни суд Масачусетса је одобрио трансплантацију, како у овом случају, тако у још два истоветна случаја. Другим речима, суд се сагласио са могућношћу да се и малолетна лица појаве као даваоци делова тела у циљу трансплантације, мада је реч о заиста изузетним случајевима. У образложењу својих одлука суд је закључио да је пресађивање нужно и за будуће здравље близанца-даваоца бубрега, јер би смрт његовог болесног брата близанца изазвала код њега тежак емотивни поремећај ⁽⁸⁾. Овакав став суда очигледно умањује вредност изнетих преседана у односу на будуће ситуације у којима не би постојала овако уска веза између даваоца и примаоца, што само сведочи о изузетном карактеру давања делова тела у циљу трансплантације, онда када су у питању малолетна лица.

У оба наведена случаја, односно, било да је реч о пунолетним, било о малолетним лицима, давање неког дела тела у циљу трансплантације остварује се после наступања смрти даваоца. Ова на изглед једноставна констатација, међутим, представља један од најтежих проблема који се срећу у домену трансплантације делова човечијег тела. Реч је о питању — шта је смрт и када се може утврдити моменат њеног наступања?

(5) J. P. Doll, *La discipline des greffes, des transplantations et des autres actes conservant le corps humain*, Lyon 1970, стр. 105.

(6) J. P. Doll, *op. cit.*, стр. 74.

(7) Посматрано с медицинског аспекта, трансплантација код близанца показује посебно велике изгледе на успех, с обзиром на слабење имунолошке реакције.

(8) D. W. Lousell, *Transplantation: Exiting legal constraints*, Ciba Foundation Symposium - Ethical in medical progress With special reference to transplantation, London, 1966, стр. 86.

2. Проблем дефинисања смрти и тренутка њеног наступања

Када се о проблему смрти говори као о чињеници чије наступање дозвољава коришћење делова тела умрлог за трансплантацију, онда треба напоменути да се овај проблем сукобљава са многобројним моралним и религијским схватањима о томе да ли је дозвољена повреда леша. У вези с тим, истиче се да се поштовање умрлих састоји првенствено у интимном осећању поштовања према успомени умрлог и да то осећање подразумева у себи неповредивост леша ⁽⁹⁾. Поштовање се указује лешу јер се тиме поштује успомена на умрлог, па је неспојив став непоштовања леша са осећањем поштовања према успомени на умрлог. Ако се поштује једно од њих, немогуће је непризнавање поштовања другог. Осећај поштовања према лешу, који је настао из једне вековне традиције, материјално се остварује у његовој неповредивости.

Разматрања о поштовању успомене на умрлог превазилази границе моралних и религијских захвата и мора се посматрати у складу са општим стањем друштвених односа. У таквој ситуацији, може се прихватити као оправдан један други став, по коме, у начелу, не може да буде приговора могућности да када је нечија смрт нескривљено наступила, та смрт не буде истовремено и могућност продужења живота. Штавише, таква ситуација се може сматрати управо као испољавање виших моралних схватања ⁽¹⁰⁾. Другим речима, иако се неки део тела умрлог лица може искористити за побољшање здравља неког другог лица, онда одиста такву могућност не треба спречити, тим пре што повреда леша у оваквим случајевима не значи и повреду достојанства личности која је некада постојала, поготову не, ако је и она то изричито захтевала. Тачно је да се осећање поштовања према лешу, који је настао из једне вековне традиције, материјално остварује у његовој неповредивости, али, та чињеница управо указује на околност да се поштовање успомене умрлог не остварује само и једино неповредивошћу леша као материјалног трага једне личности, нити се наноси увреда тој успомени само повредом леша. Због тога, треба обезбедити пуно поштовање успомене умрлог, али у исто време имати у виду да оштећење леша, као један вид повреде успомене на личност умрлог, постаје беспредметно ако оно истовремено значи спасење живота као вредности којој се у друштву даје значај, испред свих осталих вредности. Ако се с тог становишта посматра ово питање, неизбежан је закључак да узимање делова тела са умрлих лица у циљу трансплантације не вређа осећање поштовања умрлог лица и као такво не би могло да буде препрека за пружање помоћи онима којима је таква помоћ неопходна.

Ако се усвоји закључак до кога се дошло, онда се тек дубље улази у сагледавање проблематике смрти. Како је веома лепо и сликовито речено, вечна дилема — бити ил' не бити — коју медицина мора да реши, тиче се два циља достојна дивљења: с једне стране, напретка медицинске науке и продужења живота за које је читаво човечанство страшно заин-

(9) R. Dierkens, Les droits sur le corps et la cadavre de l'homme, Paris, 1966, стр. 146.

(10) A. Гамс, *op. cit.* стр. 33.

тересовано, и, с друге стране, заштита достојанства и сигурности сваког појединца, одакле произилазе колебања у циљу одређивања критеријума који обележавају границе између живота и смрти ⁽¹¹⁾. Управо због тога је проблем одређивања тренутка смрти вероватно највише дискутовани проблем у вези са трансплантацијом ⁽¹²⁾. Јер, ако се дозволи узимање делова тела са умрлих лица, онда се поставља питање када су, односно, у ком тренутку, та лица мртва, да би се несметано могло прићи поступку узимања делова тела са њих. Како је речено у једној Декларацији Светског медицинског удружења (WMA) два поступка која се користе у модерној медицини чине неопходним пажљиво утврђивање момента наступања смрти: могућност успостављања оксигенације ткива, која су неповратно оштећена помоћу вештачких апарата и коришћење органа за трансплантацију ⁽¹³⁾. Ова два поступка су уско међусобно повезана и представљају централне тачке разматрања проблематике о којој је реч. Међутим, ако се већ придаје такав значај дефинисању смрти и условима који потврђују тренутак њеног наступања, поставља се једно претходно питање које изазива многобројне расправе — да ли, и у којој мери, проблеми утврђивања наступања момента смрти треба да буду предмет правног, тачније речено, законског регулисања?

По једном мишљењу, с обзиром на непрекидни развој медицинске науке, дефинисање момента смрти и начин његовог утврђивања нису правна питања. Утврђивање смрти мора остати прерогатива лекара и бити препуштено њиховој професионалној савести ⁽¹⁴⁾. Овакав став је усвојен у америчком законодавству и законодавству Јужноафричке уније.

Америчко законодавство, заступајући мишљење да пошто је реч о трансплантацији делова човечијег тела, одговор на ово питање треба тражити на плану ставова медицинске науке и, пошто критеријуми за утврђивање наступања момента смрти морају бити еластични и водити рачуна о току нових медицинских достигнућа, не би било на месту уносити у закон дефиницију смрти ⁽¹⁵⁾. Сличан овоме је и став који је заступљен у законодавству Јужноафричке уније. Законодавство ове земље сматра да је први услов за законито уклањање делова тела у циљу њихове трансплантације, смрт даваоца. Међутим, смрт никад није била дефинисана у праву Јужноафричке Уније, било у законима било у судској пракси. Утврђивање смрти и тренутка њеног наступања, одувек су били у потпуности чињенични проблеми о којима се, на основу доказа, морало одаучивати

(11) P. Rentchnick, La transplantation cardiaque; techniquement au point, souleve encore des problèmes médicaux, moraux et juridiques, *Revue internationale de criminologie et de police technique*, бр. 1, 1968, стр. 44.

(12) A. M. Sadler, B. L. Sadler, Transplantation and the law, The need for organized sensitivity, *Georgetown Law Journal*, бр. 5, 1968, стр. 57.

(13) World Medical Association — Declaration of Sidney on the definition of death, *World medical Journal*, бр. 15, 1968, стр. 133.

(14) E. von Bubnoff, Rechtsfragen zur homologen Organtransplantation aus der Sicht des Strafrechtes, *Archiv für Strafrecht*, 1968, стр. 77.

(15) A. M. Sadler, B. L. Sadler, Medical-legal aspects of transplantation in USA, Report at the Second World Meeting on Medical Law, Washington, 1970, стр. 5.

пред судом. Другим речима, утврђивање смрти одувек је било и остаје медицинска прерогатива и одговорност ⁽¹⁶⁾.

Ако се мало ближе размотре мотиви оваквог става, онда се они углавном свде на бојазан да би уношење дефиниције смрти и услова неопходних за утврђивање момента њеног наступања могло да угрози будућност медицинске науке, с обзиром да је смрт медицински феномен, па би се његовим законским дефинисањем зауставила даља истраживања медицинске науке на плану проналажења нових и сигурнијих критеријума за разграничење живота и смрти.

По другом мишљењу, утврђивање момента наступања смрти, није само физиолошка чињеница, него је, пре свега, у правном смислу правна чињеница значајна са многих правних аспеката ⁽¹⁷⁾. Овај став је најдоследније прихваћен и практично спроведен у италијанском законодавству које садржи тачно одређене критеријуме за утврђивање наступања момента смрти, с тим што предвиђа да ће се усвојени критеријуми оцењивати сваке године, у складу са достигнућима медицинске науке ⁽¹⁸⁾.

По трећем мишљењу, моменат чијим се наступањем може узети за тела неки његов део, треба да буде одређен од стране лекара. Исто тако, међутим, тај моменат мора бити детаљно предвиђен у закону ⁽¹⁹⁾.

Овај став заступљен је у законодавству Чехословачке, које предвиђа да начин утврђивања смрти припада лекару, а улога законодаоца се састоји само у прописивању правила која ће гарантовати да је то утврђивање сагласно достигнућима науке ⁽²⁰⁾. Исто тако, ово мишљење све више долази до изражаја у законодавној теорије Француске ⁽²¹⁾, Белгије и неких других земаља.

Извесно је да је смрт медицински феномен. Међутим, то је у исто време и чињеница која може имати различите последице, зависно од узрока и услова који су је проузроковали, односно допринели њеном наступању. Као што је смрт проблем етике и филозофије ⁽²²⁾ што се и не доводи у сумњу, а исто тако проблем и религије, и као што све те области садрже извесне норме, писане и неписане, које се односе на смрт и последице њеног наступања, само по себи је разумљиво да и правне норме морају регулисати одређене правне аспекте. Законодавство не сме остати

(16) S. A. Strauss, The new legislation on tissue and organ transplantation, S. A. Medical Journal, јули, 1970, стр. 2.

(17) E. Eula, Il trapianto del cuore nella situazione normativa italiana vigente, Rivista penale, бр. 1, 1968, стр. 710.

(18) Министарски декрет од 11. VIII. 1969.

(19) И. И. Горелик Правове аспекти трансплантацији органа и ткива, Советское государство и право, бр. 9, 1968, стр. 93.

(20) Закон бр. 47—1966. (чл. 8, став 2).

(21) Интересантан је став који заступа P. Coste-Floret, расправљајући о проблему налажења сигурнијих критеријума за дефинисање смрти, он каже: „То је разлог због кога законска дефиниција момента смрти, која никада није постојала у нашем праву, упркос штети коју овакво стање може изазвати, још увек не постоји. Међутим, изгледа да законодавац мора интервенисати". Вид. La greffe du coeur devant la morale et devant le droit. Revue de science criminelle et de droit pénal compare, бр. 4, 1969, стр. 799.

(22) За разлику од правне проблематике смрти која се односи првенствено на констатовање смрти, етика и филозофија се баве првенствено дефинисањем смрти. Вид. С. Gerni, La mort et les transplantations des organes, реферат на VIII конгресу Међународне академије за судску и социјалну медицину, Опатија 1970.

немо пред појавама у друштву које су све више присутне и с којима се, из дана у дан, све више среће. Избегавање доношења законске дефиниције смрти и мерила за утврђивање момента њеног наступања није последица само бојазни да би се тиме утразио развој медицинске науке већ и чињеница да још увек нису изграђени потпуни и сигурни критеријуми, односно услови под којима се основано може констатовати да је наступила смрт у смислу потребе и захтева трансплантације делова човечијег тела. Међутим, овакво стање управо оправдава став италијанског законодавства које прихвата решење законског одређивања смрти, али истовремено и неопходност периодичног оцењивања постојећих критеријума и могућност, боље речено нужност, њиховог мењања у складу са новим достигнућима медицинске науке. Изнети став најадекватније решава постојеће дилеме и расправе о потреби, или погрешности, законског дефинисања смрти. Супротни став би можда значно широко отварање врата развоју медицинске науке, али би истовремено могао да доведе до нерешивих правних проблема и до погрешно датог овлашћења лекару по коме би он одлучивао о животу и смрти својих пацијената, овлашћења које би лекар, на првом месту, одбио да прихвати. Другим речима, пропуштање законодавца да регулише ова питања, створило би могућност злоупотребе од стране лекара што, самим тим, значи изложити опасности живот пацијената, а, с друге стране, представљало би и за лекара опасност од позивања на одговорност у случајевима када је сам одлучивао. Тако се законско регулисање проблема смрти појављује као средство заштите пацијената и истовремено као важан услов за несметан рад лекара који су се у новонасталој ситуацији, без имало своје кривице, или, у одређеном обрту, што овом питању даје извештан тон парадоксалности, својом заслугом, нашли у положају да због нерегулисаног законског статуса своје делатности изложе себе опасности због обављања посла који је сам по себи руковођен хуманим циљевима и представља неопходни услов безбрижног живота сваког савременог друштва и појединца у њему.

Решењем какво је усвојено у италијанском законодавству, не само да је избегнуто „замрзавање” медицинских појава њиховим сврставањем у границе законских оквира већ је постигнута толико нужна сарадња права и медицине у којој право постаје не кочница, већ помоћ медицинској науци у решавању конкретних проблема са којима се она среће у својој свакодневной пракси и подстрек за њен даљи развој, а медицинска наука сарадник правној науци, односно законодавству, у налажењу и доношењу адекватнијих решења у настојању да се друштвени живот на овом плану задовољавајући регулише.

3. Специјализација особља које врши трансплантацију делова човечијег тела

У излагањима која су претходила, било је доста речи о питању ко може бити давалац неког дела тела у циљу трансплантације. Ништа мање важно од овога јесте и питање примаоца датог дела тела. Наиме, аме-

ричко законодавство предвиђа да се као прималац датог тела може појавити:

а) свака болница, хирург или лекар опште праксе;

б) свака акредитована медицинска или зубарска школа, колеџ или универзитет;

в) свака банка или погодна установа за чување органа;

г) сваки одређени појединац, због терапије, или трансплантације која је потребна (Део 3. Једнообразног акта о анатомском поклону).

Последњи став ове одредбе не представља никакав проблем, јер, када је реч о трансплантацији делова човечијег тела, онда је разумљиво да се трансплантација практично састоји у преношењу неког дела тела са даваоца на примаоца. Другим речима, остварење трансплантације је незамисливо без постојања примаоца датог дела тела. Међутим, остали ставови цитиране одредбе Једнообразног акта о анатомском поклону дотичу питање примаоца датог дела тела на један специфичан начин. Прецизније речено, реч је о могућности да се неке установе појаве као примаоци датих делова тела, односно о специјализацији медицинских установа за ову сврху.

1) Кад је реч о установама које се могу појавити као примаоци датих делова тела, најбољи пример пружа италијанско законодавство. Оно је најпре донело одредбу по којој се узимање делова тела у циљу трансплантације може вршити само у универзитетским институтима или одређеним болницама (чл. 3. Закона бр. 235. о узимању делова тела са леша у циљу терапеутског пресађивања, од 3. IV 1957). Ова одредба је касније измењена у том смислу што се узимање делова тела са умрлих лица може вршити у свим болницама — цивилним и војним, универзитетским клиникама, приватним клиникама или мртвачницама где се врше дијагностичка испитивања. У случају када је давалац дао пуноважно овлашћење, узимање делова тела се може извршити и у установи где је наступила смрт. (Закон бр. 519. од 2. IV 1968. о изменама Закона бр. 245. о узимању делова тела са леша у циљу терапеутског пресађивања). Француско законодавство је све до 1968. године дозвољавало узимање делова тела у циљу трансплантације само клиникама које су вршиле аутопсију лешева. Декретом од 14. фебруара 1968. године, дозвољено је узимање делова тела и у операционим салама.

2) Питање установа које могу примати делове тела у циљу трансплантације, непосредно је повезано са питањем установа у којима се могу вршити операције ове врсте. Треба напоменути да, иако се, и у једном и у другом случају, може радити о једној, истој установи, ова два питања треба разликовати, боље речено, установа која прима делове тела не мора бити и место где се врши трансплантација тих делова. Најочитији доказ овакве могућности су тзв. банке органа и ткива (tissue banks) где се чувају дати делови тела и, по потреби, упућују одговарајућим клиникама.

Што се тиче места где се могу непосредно вршити трансплантације, италијанско законодавство садржи посебну одредбу једино када је реч о трансплантацији бубрега. Наиме, предвиђа се да се трансплантације бубрега могу вршити у центрима за трансплантацију органа, универзитетским институтима и болницама које се баве научним истраживањем. Њихов-

рад одобрава Министарство здравља. Да би се добило потребно одобрење, ове установе морају доказати да располажу специјалистима из области хирургије и биологије који ће бити способни да овакве операције успешно обаве (Закон бр. 458. о трансплантацији бубрега између живих лица, од 26. VI 1967). Сличне одредбе садржи и законодавство Шведске (чл. 2. Закона о пресађивању ткива и других биолошких материја са умрлих лица, од 1958. године), затим, законодавство Бразила (Закон о пресађивању ткива, органа и делова леша у терапеутске или научне сврхе, од 10. VIII 1968) и Совјетског Савеза (Приказ Министарства здравеохраненија СССР, бр. 88, од 16. II 1954).

3) Потреба специјализације установа, односно клиника где се врше трансплантације, не може се замислити без посебне специјализације лекара и другог медицинског особља неопходног за вршење оваквих операција.

Потреба посебне специјализације лекара који врше трансплантацију, подразумева у ствари непосредну квалификованост две екипе: екипе која испитује даваоца неког тела и екипе која се стара о примеоцу датог дела тела. Мада се може говорити о обједињавању задатка ове две екипе, на тај начин што би једна екипа обављала обе ове делатности, по правилу, свака екипа обавља само једну врсту од ових делатности. Овакав став се у подједнакој мери односи на све случајеве припремања даваоца за трансплантацију, а посебно за случај када је у питању одузимање делова тела са умрлих лица, кад треба утврдити смрт лица које се појављује као давалац.

Кад је реч о екипи која треба да утврди наступање смрти пацијента-даваоца неког дела тела за трансплантацију, онда се предвиђа да свака институција која је овлашћена да врши узимање делова тела са умрлих лица, мора имати по стручним квалификацијама и по способности квалификовани персонал који може издати уверење у тренутку наступања смрти⁽²³⁾. Практично утврђивање смрти у оваквим случајевима утврђује конзилијум лекара који сачињавају лекар опште медицине, лекар-специјалиста за реанимацију и неуролог-специјалиста за електроенцефалографију⁽²⁴⁾.

Када је реч о условима које мора испунити екипа која непосредно врши трансплантацију, треба на првом месту споменути Декларацију Националне академије САД која прописује: хируршка екипа мора поседовати велико искуство стечено на испитивањима у лабораторији и мора показати да располаже не само техничким способностима већ исто тако и комплетним познавањем биолошких процеса који угрожавају живот пресађеног ткива и који доводе до његовог одбацивања, као и да располаже знањима о спречавању наступања оваквих последица. Хируршка екипа мора сарађивати са истраживачима у области имунологије, наро-

(23) Ово је став италијанског законодавства (вид. Декрет Председника Републике бр. 300, 20. I 1961 (чл. 3).

(24) Такође став италијанског законодавства (вид. Декрет Председника Републике, од 11. III 1969. године). Сличан овоме је и став који се среће у француском законодавству: „Сматра се да смрт лица које је подвргнуто продуженој реанимацији, треба да буде утврђена после консултовања два лекара од којих један обавезно мора бити шеф пријемне службе, или његов законом одређени заменик и увек када је то могуће, уз помоћ специјалисте за електроенцефалографију” (Наредба министра за социјална питања од 24. IV 1968. године).

чито из области одређивања крвних група" (25). Сличан став постоји и у совјетском законодавству. Наиме, оно предвиђа обавезу свих института и клиника за очне болести, као и института за усавршавање лекара, да у свим неопходним случајевима изврше трансплантацију рожњаче, због чега на првом месту треба обучити очне лекаре који раде у наведеним установама, методици и техници трансплантације рожњаче. (Приказ Министарства здравохраненија бр. 88).

Сигурно је да су ови захтеви производ потребе да се трансплантација неког дела човечијег тела изврши тек онда кад су испитани сви услови који су неопходни да би трансплантација испунила свој циљ у интересу пацијента-примаоца пресађеног дела тела, али исто тако да при томе не буду угрожени ни интереси пацијента-даваоца. У том смислу је веома значајна одредба чехословачког законодавства по којој ће се поклон неког дела тела прихватити само онда када се на основу испитивања од стране комисије експерата може рачунати да ће трансплантација бити успешна за пацијента-примаоца, али и уколико корист коју он буде стекао не превазилази штету нанету пацијенту-даваоцу дела тела. (Чл. 47. Уредбе бр. 42, од 1966. год.).

4. Накнада штете коју претрпи давалац дела тела у циљу трансплантације

Једно од веома актуелних питања правне проблематике трансплантације делова човечијег тела јесте и питање накнаде штете коју евентуално претрпи давалац дела тела. Питање о коме је реч најпре је потекло у вези са трансфузијом крви. Једном конвенцијом закљученом 1958. године која регулише размену терапеутског материјала људског порекла између европских земаља, званично је одбачена трговина крвљу. Изричито је предвиђено да се у оваквим случајевима може захтевати само накнада трошкова око узимања и спремања крви, као и њеног транспортовања (26). То би практично значило да даваоци крви не могу захтевати новчану накнаду за дату крв. Међутим, чињеница је да се за давање крви у пракси захтева и добија извесна накнада и да је то постало свакодневна појава. Овакво стање довело је до разматрања једне друге могућности — ако давалац за своју крв може добити накнаду, зашто он онда не би могао и, чак имао право, на накнаду за давање делова коже или костију? Није тешко замислити да је неко приморан да прода неки део свог тела, поготову ако би за њега могао да добије неку већу своту која би могла да реши његове материјалне тешкоће. Има чак мишљења да би требало дозволити закључење уговора о купопродаји делова тела који би ступао на снагу после смрти продавца, односно даваоца (27). Ово мишљење се надовезује на став о дозвољености купопродаје крви и као полазну тачку узима мисао да ипак не треба одбацити идеју продаје крви. Оно што треба одбацити, то је продаја крви

(25) Вид. Bulletin de médecine légale et de toxicologie médicale, Lyon, 1971, br. 1, str. 31.

(26) R. Dierkens, op. cit. стр. 59.

(27) Оваквим мишљењем вид: Ch. Vitani, La législation de la mort Lyon, 1962, стр. 142. (Разматрања о овој могућности доводе се у везу са случајем Института за судску медицину у Лиону који свакодневно добија писма у којима се појединци интересују о продаји свог тела, после смрти и о цени коју могу добити). Ibid.

лошег квалитета и случајева када се крв нуди на штету даваоца. Међутим, изгледа да надлежни органи не схватају правилно природу проблема и обрађају се јавности искључиво у циљу давања крви, а да при томе не нуде никакву накнаду за драгоцену крв. Природно је да се тим путем не може обезбедити довољна количина крви. Тачно је да треба поштовати чврсти дух добровољних давалаца, али, помисао да је људско тело свето и да се чак ни један његов део не сме продавати, одржава у претераној мери спиритуалистичка мисао. Пошто је крв постала предмет продаје, а та продаја је умногоме рационална, идеја да се плаћа за пресађене делове тела не сме се у потпуности негирати ⁽²⁸⁾.

По другом мишљењу, ово питање треба решити на тај начин што би се размотрила могућност закључења уговора на основу кога би прималац пресађеног дела тела преузео на себе неке обавезе у погледу штете коју би евентуално претрпео давалац, или његова породица у случају наступања његове смрти. Ту не би била у питању накнада штете за узети део тела, већ накнада штете у случајевима кад би та штета наступила ⁽²⁹⁾.

Када се расправља о овом питању, можда би се могли појавити извесни аргументи који би ишли у прилог изнетих ставова. Постоји мишљење да треба разликовати трансфузију крви од трансплантације делова тела, па би у том смислу требало дозволити давање новчане накнаде само у случају трансфузије јер она не представља никакву опасност за живот даваоца ⁽³⁰⁾. Међутим, имајући у виду да људско тело и његови делови имају посебну моралну вредност која произилази из потребе поштовања људског достојанства, не би се смела дозволити никаква трговина људским телом, било да је реч о живом човеку, било о лешу, јер и умрли човек оставља за собом, ако не нешто више, а оно бар обавезу поштовања која му се мора указати, без обзира ко је и какав је био. И ту се не може правити разлика између лакше и теже операције. С друге стране, није у питању никаква спиритуалистичка мисао, нити било каква иреална идеја поштовања умрлог човека, већ једно стварно осећање које врло добро и веома дубоко познаје сваки човек после смрти другог човека, посебно блиског рођака или пријатеља.

Када се говори о аргументима који би се могли узети у обзир приликом расправљања о изнетим ставовима, онда се мисли и на личну или породичну материјалну ситуацију која би се могла побољшати продајом неког дела тела, на право на тражење накнаде за евентуално наступање штете, итд. Међутим, ако би се све то препустило решавању појединаца, без обзира на постојање прописа, сигурно би се појавила широка скала могућности злоупотребе, било од појединаца, давалаца или прималаца пресађених делова тела, било од њихове родбине. Такво решење би било у директној супротности са свим етичким начелима поштовања људ-

(28) T. Uematsu, Legal problems relating to the organ transplantation, Hitotsubashi journal of arts and sciences, Вол. 9, бр. 1, 1968, стр. 5. (У Француској се око 1790. године леш човека могао купити по цени од 16 суа. цит. према J. P. Doll, op. cit. стр. 265.

(29) О оваквим мишљењима, вид. J. P. Doll, op. cit. стр. 7.

(30) Dr Daube, Transplantation: Acceptability of procedures and the required legal sanctions, Вид. Ciba Foundation Symposium; Ethica in medical progress: with special reference to transplantation, Лондон, 1966, стр. 199.

ске личности и вековног настојања да се она уздигне на пиједестал који треба да јој припадне. И ту је управо онај одлучујући моменат за разрешење овог проблема. Наиме, иако лични и приватни интереси појединаца понекад могу ићи у прилог дозвољавању комерцијализације људског тела и појединих његових делова, овакве радње се противе општепризнатим друштвеним интересима поштовања човека. Тај исти друштвени интерес који игра водећу улогу у домену постојања медицинске делатности, мора имати и овде превагу и не дозволити било какву трговину људским телом.

У социјалистичком друштвеном уређењу посебно важно место које припада човеку као највећој вредности има основни значај приликом разматрања његовог положаја у овој проблематици. То значи да у социјализму има добара (вредности) које се никако више не могу третирати као роба ⁽³¹⁾. То значи да нема места било каквом разматрању купопродаје људског тела и појединих његових делова.

Став о забрани комерцијализовања делова човечијег тела израз је настојања да се личности човека ода дужно признање и да се спрече могуће злоупотребе које би настале дозвољавањем ове комерцијализације. Међутим, и поред свих напора лекара да давање тела нанесе што мању штету даваоцу, несумњиво је, и то произилази из једноставне чињенице да се једно лице лишвава неког дела тела без обзира каква је његова дужност, да може настати извесна штета или опасност од наступања штетних последица за здравље даваоца. Ова штета и опасност не мора наступити одмах по давању тела. Оне могу настати и у будућности, ближе или даље. Управо због тога, треба, на неки начин, не само похвалити алтруизам даваоца вербалним путем већ му и пружити помоћ, ако се то укаже као потребно, односно, у случају када наступе неке неповољне последице за његово здравље. Због тога је сасвим разумљива одредба која се среће у чехословачком законодавству по којој је дозвољено да се даваоцу ода признање, да му се да окрепљење после операције и да му се одобри извесна новчана помоћ ради побољшања исхране ⁽³²⁾. Још погодније решење за даваоца предвиђа италијанско законодавство. Оно садржи одредбу по којој давалац ужива погодности предвиђене законодавством о слободним радницима, или одредбама које регулишу накнаду у случају болести. Осим тога, давалац је осигуран против свих непосредних и будућих ризика који произилазе из хируршке интервенције и који доведу до директне неспособности за рад.

Сувишно је напомињати да је овакав пут најбољи начин не само да се помогне даваоцима делова тела у циљу трансплантације већ и начин да се спрече злоупотребе које би свакако могле настати уколико би се дозволила купопродаја делова човечијег тела. С друге стране, оваква ситуација намеће закључак да трансплантација делова човечијег тела задире и у област социјалног права, што само потврђује већ учињену констатацију о широкој области друштвене активности на коју се она простира, али, исто тако и о потреби да се и у овој области права посвети више пажње различитим проблемима који се јављају у вези са њом.

(31) М. Ведриш, Човек у грађанском праву, Саветовање о форензичној психијатрији, Загреб, 1966, стр. 13.

(32) Вид. Ј. Stepan, Právni odpovednost ve zdravotnictví Prag, 1970, стр. 172.

5. Правна природа давања делова тела у циљу трансплантације

С обзиром на преовлађујуће схватање да не би требало дозволити купопродају делова човечијег тела, сматра се најадекватнијим став да се давање делова тела може прихватити у виду поклона. Најбољи пример за сагледавање практичног остварења оваквог поклона пружа америчко законодавство, односно, одредбе Једнообразног акта о анатомском поклону.

Поклон целокупног тела или појединих његових делова може се извршити, пре свега, тестаментом. Поклон постаје пуноважан после смрти завештача, без чекања на оверу тестаamenta. Овде је интересантно решење које акт предвиђа у случају када се тестамент покаже неважећим. Наиме, поклон ће бити пуноважан и тада, али само у мери у којој се деловало у доброј намери (Део 4. а Акта). Формулација „у доброј намери“ је непосредно везана за грађанску, односно кривичну одговорност лица, у вези са могућим злоупотребама при вршењу поклона у анатомске сврхе. Као таква, она је изазвала доста живе дискусије. Наиме, у појединим државама САД сматра се да би ову формулацију требало заменити са „брижљивим поступањем“ „оправданим побудама“, „и без нехата“.

У вези са изнетим ставовима, преовладава мишљење да они нису штетни, али су непотребни јер, у сваком конкретном случају, ако би се поступало по њима, морало би се доказати да ли је било злоупотребе или не⁽³³⁾. Због тога се сматра да решење које је дато у Једнообразном акту о анатомском поклону може бити сматрано задовољајућим.

Поред тестаamenta, постоји и могућност да се завештање тела или појединих његових делова изврши путем сваког писаног документа и да то може бити карта коју лице има код себе. Ова могућност довела је до увођења тзв. карте даваоца (Uniform donor card) чије су предности очигледно веома видљиве у случајевима несрећа када је време било ограничено и када се мора поступати хитно, нарочито онда када је будући давалац без свести а није познато да ли постоји тестамент. Укратко речено, карта даваоца омогућава да се поступи према жељама јединке.

Основне предности Једнообразне карте даваоца састоје се у следећем: 1) што је валидна према Једнообразном акту о анатомском поклону; 2) једноставна за коришћење; 3) довољно свеобухватна да задовољава све медицинске потребе за ткивима и органима; 4) еластична тако да је могу користити сва заинтересована лица⁽³⁴⁾.

Једнообразна карта даваоца омогућава да се поступа по жељама сваког лица, односно давалаца који се у свом поступку руководе жељом и надам да ће помоћи и другима. Што се тиче даваоца, он може да одабере једну од следећих могућности: 1) може да поклони сваки потребни орган, или део свога тела; 2) може се ограничити у свом поклону на одређене органе или делове тела. Ове две могућности су предвиђене онда када је у питању поклањање тела, односно појединих његових делова у циљу трансплантације, терапије, медицинског истраживања и образовања. Тим, ме-

(33) A. M. Sadler, B. L. Sadler, вид. фусноту бр. 12.

(34) A. M. Sadler, B. L. Sadler, G. E. Schreiner, A uniform card for organ and tissue donation, *Moderne Medicine*, December, 1969. стр. 21.

Ћутим, нису исцрпљене све могућности. Наиме, давалац може завештати своје тело и у циљу анатомског изучавања, уколико је то потребно.

Једнообразна карта даваоца је иначе веома једноставна. Сврха поклона је најопштије наведена, при чему је остављено самом даваоцу да наведе своје посебне жеље, уколико их има. Ту се, пре свега, мисли на опредељење даваоца коме ће (институцији, појединцу) даровати своје тело, јер што на први поглед пада у очи, једнообразна карта даваоца не предвиђа, ни појединачно ни алтернативно, примаоца поклона (што се истиче као одступање од традиционалног уговора о поклону). У вези с овим, истиче се да је у свету јединствене медицинске стварности о завештању органа и с обзиром на веома мобилну популацију САД, пожељан један даровни инструмент са отвореним могућностима ⁽³⁵⁾. Сходно томе, Једнообразни акт о анатомском поклону предвиђа да се поклон може дати једном одређеном примаоцу, или без одређивања неког примаоца. У овом другом случају, поклон може примити лекар који је лечио даваоца у време наступања смрти. Ако је поклон намењен одређеном примаоцу који није присутан у време и на месту смрти, лекар који се стара о даваоцу, уколико не постоје неке изричите индикације да је давалац имао друге жеље, може примити поклон као прималац.

Овакво решење Једнообразног акта о анатомском поклону образлаже се мишљењем да је највећи број давалаца највише заинтересован за то да њихов поклон буде од стварне користи некоме коме је потребан, па је због тога непотребно да остварење њихове жеље буде оптерећено непотребним правним ограничењима. Пошто ће многи даваоци умрети изненада и далеко од места где су потписали документ о поклону, већина неће желети да свој поклон ограничи на једну одређену институцију, или у посебне медицинске сврхе.

Поклон целокупног тела, односно појединих његових делова, постаје пуноважан после смрти даваоца. Документ мора бити потписан од стране даваоца и то у присуству два сведока који морају такође потписати документ у присуству даваоца. Ако давалац не може да потпише документ, у његово име, по његовом упутству и у његову присуству, као и у присуству два сведока који се такође морају потписати, документ може потписати и неко друго лице. Уручење поклона примаоцу, за живота даваоца поклона, није услов за пуноважност поклона.

Поред потписане изјаве, поклон се може учинити и телеграфски, телефонски или помоћу поруке снимљене на магнетофонској траци.

Као што је напоменуто, уручење документа, односно, једнообразне карте даваоца примаоцу, није услов за пуноважност поклона. Међутим, ако је давалац учинио поклон једном одређеном лицу, онда документ који је потписао, или једна његова копија, могу бити уручени примаоцу ради предузимања одговарајућих мера и поступка непосредно после смрти даваоца поклона. Документ или његова оверена копија могу се депоновати у свакој болници, банци (институцији за чување органа за трансплантацију), или погодној установи за чување делова тела, или некој другој установи која прима на чување делове тела, односно, органе ради олакшања

(35) A. M. Sadler, B. L. Sadler, G. E. Schreiner, op. cit., стр. 22.

остварења поступка после смрти даваоца. Лице које поседује документ о поклону, или његову оверену копију, дужно је да га на захтев неке заинтересоване странке стави на увид, у време или после смрти даваоца поклона.

*

Изнета излагања обухватила су само неке, могло би се рећи кључне, проблеме трансплантације делова човечијег тела, имајући у виду њихов правни аспект. Као што се види, ова проблематика по својој актуелности у свету, ни мало не заостаје за осталим видовима проучавања феномена трансплантације, пре свега, медицинским, етичким и др. На жалост, ова констатација се не би могла прихватити када је реч о правним проблемима трансплантације делова човечијег тела у нас. Иако су операције ове врсте већ узеле маха, њихово правно сагледавање и регулисање није отишло даље од почетка. У последње време, међутим, све више сазрева иницијатива да трансплантација делова човечијег тела нађе своје одговарајуће место и у домену правне науке, односно, законодавства. У том смислу, изнета излагања су имала за циљ, поред осталог, да ту иницијативу не само подрже већ и да буду подстрек за њену практичну реализацију. Ако су, макар и делимично, успела у том свом настојању, онда су, бар у овом тренутку, испунила своју сврху.

Др Бора Чејовић

РЕЗЮМЕ

Некоторые правовые проблемы трансплантации частей человеческого тела

В своей статье автор рассматривает некоторые основные вопросы, касающиеся правовой проблематики трансплантации отдельных частей человеческого тела. При этом он знакомит с теоретическим пониманием данного вопроса, а также с законодательными решениями в правовых системах отдельных стран в мире. Статья делится на пять частей.

В первой части рассматривается вопрос доноров, уступающих органы для пересадки. Вторая часть относится на, может быть, самый сложный вопрос данной проблематики — определение смерти и момента ее наступления. Третья часть статьи охватывает проблему специализации медицинских работников и клиник, в которых производится трансплантация человеческих органов, представляющую необходимое условие для успешного выполнения пересадки. В четвертой части затрагивается вопрос возмещения ущерба донору. Наконец, в последней части рассматривается проблематика правовой природы предоставления органов с целью пересадки. Автор считает, что предоставление какого-либо органа с целью пересадки может считаться действительным лишь в случае если произведено с порядком дарения.

SUMMARY

Some legal problems connected with transplatation of parts of human body

The author considers in this article some basic questions concerning legal problems connected with transplatation of parts of human body. He exposes theoretical opinions on these questions and legislative solutions in the legal systems of specific countries in the world. The article is divided into five parts:

In the first part of the article, the question is considered concerning donors of parts of human body for transplatation; the second part of the article refers to the probably most complex question of entire problem — definition of death and the moment when it occurs; the third part comprehends the problem of specialization of personnel and clinics where transplatations of parts of human body are performed as an inevitable condition for successful performance; the fourth part deals with the question of compensation of damage that is suffered by a donor of a part of human body; finally, in the last part of the article, the problems are discussed concerning legal nature of donation of parts of human body for transplatation. The author regards that donation of some part of body for transplatation may be valid only when committed in the form of gift.

RÉSUMÉ

Quelques problèmes juridiques de la transplantation des organes humains

Dans ce travail l'auteur examine quelques questions fondamentales qui se rapportent aux problèmes juridiques de la transplantation des organes humains. A cet effet il expose les conceptions théoriques à ces questions ainsi que leur solution législative dans les systèmes juridiques de certains pays dans le monde. Cet article est divisé en cinq parties.

Dans la première partie est examinée la question des donneurs des organes humains aux fins de la transplantation; la deuxième partie se rapporte à une question qui est peut-être la plus compliquée de tout ce problème — la définition de la mort et du moment de son arrivée; la troisième partie du travail comprend le problème de la spécialisation du personnel, c'est-à-dire des cliniques dans lesquelles est pratiquée la transplantation des organes humains qui représente la condition indispensable pour mener à bonne fin ces opérations; dans la quatrième partie du travail est traité le problème de la nature juridique de la cession des organes dans le but de procéder à la transplantation. L'auteur considère que la cession d'un organe aux fins de la transplantation peut être valable seulement dans les cas quand elle est effectuée sous forme de don.

ПОЛОЖАЈ СТАРИХ ЉУДИ У ПОРОДИЦИ ИНДУСТРИЈСКОГ ДРУШТВА

Неки стари људи су опседнути страхом од смрти. Код младих има оправдања за такво осећање. Млад човек који има разлога да страхује да ће на бојном пољу погинути, може оправдано осећати горчину при помисли да га могу преварити у односу на најдражу ствар коју пружа живот. У старом човеку, међутим, који је упознао све људске радости и туге и који је довршио било какво дело које је имао да испуни у животу, страх од смрти је бедан и срамотан. Најбољи начин да се то превазиђе — тако се бар мени чини — је да ваше интересе постепено проширујете и да их учините мањеличним, све док мало по мало зидови вашег „Его-а“ не устукну и док се ваш живот у великој мери не утопи у универзални живот. Егзистенција сваког људског бића могла би бити слична реци — мала на почетку, уско утиснута између својих обала, она страсно јури преко стена и преко водопада. Постепено река постаје шира, обале се повлаче, воде теку мирније, и на крају, без неког видљивог престанка, оне се уливају у море и безболно губе њихово индивидуално постојање. Човек, који у старости може да схвати свој живот на тај начин, неће патити од страха од смрти, пошто ће ствари о којима се старао наставити да трају. И када са нестанком виталности, клонулоост отпочне да расте, мисао о вечном починку неће бити неугодна. Ја бих желео да умрем док сам још увек способан за рад, знајући да ће други наставити оно што ја више не могу да радим и задовољан на помисао да сам урадио све оно што је било могуће.

(Bertrand Russel, »How to grow old«)

1. Постављање проблема

Стари људи, као и сама породица, деле судбину сваког одређеног друштва. У једначини друштвених односа, са становишта положаја старих особа, постоје три непознате од чијег утврђивања зависи какав ће бити њихов стварни положај. То су: 1. економски, политичко-правни и вредносни систем друштва (изглед глобалног друштва); 2. место, значај и улога породице у социјалној структури, као и садржина и структура самих породичних односа; 3. положај личности у друштву уопште и у породици посебно. Утврђивање сва три елемента заједно може дати потпуну слику о положају старих људи. Циљ овог рада је, међутим, да утврди само други од изложених три елемента, тј. везу породице и старих људи у савременом индустријском, урбаном друштву. О томе какви су међусобни односи по-

родице и старих људи у савременом друштву постоје најмање две научне хипотезе:

1° — *Породица је још увек најчешћи оквир у коме живе и умиру стари људи*, а то значи, да они нису напуштени и остављени да своје последње дане проведу у усамљености, одбачени од породице и друштва;

2° — *Нуклеарна породица је одбацила своје старе чланове* и они до трајавају своје последње дане у изолацији, усамљени и огорчени.

Друго схватање било је доминантно у светској социолошкој и геронтолошкој теорији до педесетих година овог века. Под утицајем Малиновског, Барцеса, Мардока и нарочито Парсонса, створена је теорија о нуклеарној, двогенерациској породици индустријског друштва, која представља доминантни модел савремене породице и у којој нема места за даље сроднике, па ни за старије генерације. Породица је сведена на родитеље и малолетну односно за самостални живот још неоспособљену децу. Када деца одрасту, и она напуштају породицу, тако да се тзв. „родитељска породица“ гаси и своди у почетку на усамљене родитеље, а касније само на једног преживелог родитеља, најчешће жену, која остаје и умире сама. Према томе, у односу на нуклеарну породицу, сви остали сродници изван овог микро-нуклеуса, остају на периферији породице и сачињавају тзв. „другостепене зоне“ са којима су везе релативно слабе и временом готово престају. У будућности ће и ове везе сасвим престати. Закључак је песимистички: будућност није ни мало наклонена старим људима.

У нашој литератури ово схватање заступа М. Живковић. Он каже: „Тако закон еволуције доводи до тога да је савремена породица данас остала само оквир човековог рабања, али не и његове смрти. Чак не и оквир његовог последњег битисања“. Због тога, према М. Живковићу, човек свој последњи период живота и одлазак из њега доживљава као усамљеник. То нарочито вреди за жену, јер је њен животни век дужи од животног века мушкарца. Због тога, „цинично делује сазнање да управо жене — носници живота врсте, буду жртве друштва чији континуитет одржавају“. И даље: „Када се старост човекова ... своди на усамљеност, некадашњу улогу породице нико не преузима на себе, друштво се понаша као незаинтересовани посматрач, стари људи остају препуштени сами себи. А управо друштво је једини кривац за незавидну ситуацију старости. Чак, оно је једино и способно да се јави као наследник ове раније чисто породичне функције“ (1).

Сличан став о томе заузима и Ружа Фирст-Дилић: „У породици данашњице односи генерација битно су различити од оних у породици јучерашњице. Везе између генерација слабе, млади су све више заокупљени животом, радом и врједностима изван породице и родитељску генерацију неријетко осећају као „терет“. Томе доприноси и чињеница да сувремена породица у све мањој мјери може обављати своју функцију збрињавања родитељске генерације у оквиру саме породичне групе. Тако се, старост јавља као проблем генерација, који више није брига само појединаца него је то социјални и економски проблем читаве заједнице“ (А.

(1) М. Живковић, Основне карактеристике градске старе популације релевантне за даљи развој социјалне политике, докторска дисертација, Београд, 1972, стр. 106—107.

Висински, Старачка сеоска домаћинства у СР Хрватској...). Та појава је присутна и у урбаним и у руралним срединама... Истодобно се мењају и породични односи, и то најчешће у правцу лабављења односа између родитеља и деце. Млади се рано осамостаљују, индивидуализирају, а породица се просторно дефундира (услијед просторне мобилности њених, првенствено млађих чланова)". Због тога, Р. Фирст-Дилић разврстава све старе људе у три категорије: 1. породице старих особа које немају потомство (стерилни бракови); 2. породице у којима потомци нису у могућности да издржавају или бар да помажу остареле родитеље; 3. породице у којима се *потомци не желе бринути за остареле родитеље* (подвукла Р. Фирст-Дилић), па ту бригу настоје препустити друштву ⁽²⁾.

Ми смо, такође, у ранијим радовима били блиски овом мишљењу. „Дакле, док је сродство у ранијим периодима играло значајну улогу и често се обим сродства поклапао са обимом породице, данас постоји значајна разлика између сродства и породице. Породица је много ужи појам. Иако је сродство и данас у многим областима живота задржало свој значај, оно га је у многим областима и изгубило. Између ближих сродника (не само између родитеља и деце) постоје и данас нека права и обавезе утврђена законом чак и када они нису чланови породице. Међу тим, све више се смањује и обим права и круг сродника између којих постоје међусобни правни односи (издржавање, наслеђивање). Развитак иде у том правцу да се њихов круг сведе само на сроднике који сачињавају малу, нуклеарну породицу. У којој ће мери сродство изгубити још више од значаја, то не можемо прогнозировать. Симптоме у том правцу имамо у САД и неким другим високоразвијеним земљама, где се прекидају сродничке везе и готово сви контакти чак и између родитеља и деце, браће и сестара, који се често не сусретну дуги низ година. Тиме постепено престаје емотивна веза, која је била основа на којој се сродство одржавало. Прекидом тих веза биће озбиљно угрожена категорија сродства" ⁽³⁾. Иначе, у одређивању самог појма демократске (индустријске) породице, заступали смо становиште да њу сачињавају родитељи и малолетна односно за рад неспособна деца (двогенерацијска, нуклеарна породица) и да је то модел породице који апсолутно доминира у развијеном индустријском друштву. У Југославији формирање овог модела још није довршено, нарочито у неким неразвијеним регионима земље ⁽⁴⁾.

Насупрот овој научној хипотези, стоји хипотеза да у савременом друштву породица није изолована од оних сродника који се формално налазе ван нуклеарне породице. Чак и знатан проценат родитеља остаје и трајно живи са својом децом, не само у сеоским подручјима, већ и у градским (преко 1/3). Нетачно је такође, према овом мишљењу, да се везе између родитеља и деце кидају и да остају само брачне везе старих људи, када деца заснују сопствену породицу. Није тачно ни тврђење да родитељ остаје потпуно сам када постане удовац односно удовица. Нагомилани

(2) Ружа Фирст-Дилић, Нека питања обавезе дјете према родитељима у сеоским срединама, у књизи „Савјетовање о односу родитеља и дјете у теорији и пракси служби социјалне заштите и правосудних органа", Загреб, 1971, стр. 412—414.

(3) М. Младеновић, Увод у социологију породице, Београд, „Рад", 1970, стр. 32.

(4) Исто, стр. 230—231, 271—280, 304. и 305.

подаци из већег броја емпиричких истраживања од 1950. године до данас, показују да се и после напуштања родитељске куће, везе између родитеља и деце настављају и да се углавном продужавају до смрти родитеља. Зато се не може говорити о нуклеарној (двогенерацијској) породици као доминантном моделу. Са становишта сродничке структуре може се говорити о *трогенерацијској*, па чак и о *четворогенерацијској* породици. Стога се може прихватити закључак да и данас доминира бар *модификовани облик проширене породице* ⁽⁵⁾.

Разлог оваквог заокрета у науци о положају старих људи у породици, лежи у чињеници, како то истичу неки социолози и геронтолози, да је у социолошкој литератури до данас много више обрађиван први део породичног циклуса: припрема за брак, избор брачног друга, прве године брака, прилагођавање у браку, односи родитеља и деце, итд. О другом делу породичног циклуса: породица и брак лица средњих година и у старости, релативно је мало писано. У последње време две групе научника скрећу пажњу на породичне и брачне односе у позним годинама живота. То су социолози који се баве породицом и структуром сродничких односа, с једне, и геронтолози заинтересовани за моделе социјалне адаптације и у вези са тим за улогу породице у животу старих мушкараца и жена, с друге стране. Истраживања о првом делу брачно-породичног циклуса, била су најинтензивнија шездесетих година овог века и она трају и до седамдесетих година, мада се јављају све више и радови о другом делу овог циклуса. Треба очекивати да ће следећа декада представљати период старих људи ⁽⁶⁾. У том смислу треба схватити речи једног научника да је човечанство у XIX веку открило дете односно права детета и да је крајње време да у нашем XX веку открије права старости или да их, боље речено, поново открије ⁽⁷⁾.

Пред науком се у том правцу постављају озбиљни задаци да страном проучи емпиричку грађу која се нагомилава и да формулише научну теорију о односу породице и старих људи. Несумњиво је, међутим, да се већ данас морају кориговати нека схватања о природи нуклеарне, двогенерацијске породице и о природи веза које постоје између ње и старих људи. Да би се то постигло потребно је, пре свега, дефинисати неке основне појмове и односе између старих људи и индустријске породице.

II. Биолошки, социјални и демографски критеријуми за утврђивање појма старости и положаја старих људи

У науци не постоји јединствено мишљење који се период људског живота сматра као период старости. У великој мери старост је више индивидуално осећање духа и тела, него одређен, прецизно фиксиран период људског живота. Зато је и речено: „нема старости — постоје само старци“. Ипак, старост је и очигледан биолошки и психолошки феномен

⁽⁵⁾ Lillian E. Troll, The Family of Later Life: A Decade Review, Journal of Marriage and the Family, vol. 33, No. 2, May 1971, pp. 263—264. i 265.

⁽⁶⁾ Исто стр. 264.

⁽⁷⁾ H. Wolterreck, Старост је други дио живота, Стварност, Загреб, 1964. стр. 190.

и са тог становишта, геронтологија је други део животног циклуса појединца поделила у три периода: а) *сенесценцијум* (од 40 до 60 год.) — временска претходница старости; б) *сенијум* (од 60 до 80 год.) — стање старости у коме се свака индивидуа налази; в) *сенилност*: то је индивидуално стање и независно од година ⁽⁸⁾.

Према неким другим поделама другог периода животног циклуса, разликује се *средње доба* (од 45 до 64 године) *рани период старости* (од 65 до 74) и *старост изнад 75 година* (позна старост) ⁽⁹⁾.

Ако се старост посматра у односу на циклусе породичног живота, неки писци разликују: а) период када деца напуштају родитељску породицу (45—59 год.); б) период после изласка деце из породице у коме се, по правилу, родитељска породица своди на брачну групу (59—75); в) период када родитељ остаје сам, после смрти брачног друга (преко 75 год.) ⁽¹⁰⁾.

Са становишта професионалне активности старих људи извршена је подела на: а) период касне зрелости (45—54); б) предпензионерски период (55—64); в) рани пензионерски период (65—74); г) касни пензионерски период (после 75. године) ⁽¹¹⁾.

Ових неколико примера показују да није могуће прецизно утврдити *почетак старости*, јер се мишљења научника о томе сасвим не подударају. Зато би било потребно одредити се за једну од наведених година: 60 или 65. С обзиром да се у истраживањима која смо проучавали, употребљавају обе старосне границе, то питање морамо оставити отворено док се истраживачи старости не договоре и не уједначе свој став.

Друго питање јесте однос између *пост-родитељског периода* и *периода старости*, јер се они односно не морају поклапати. Пошто се данас у развијеним индустријским земљама све раније ступа у брак (просек за младића 22 за девојку 18 година), ^(11а), то су родитељи још увек релативно млади када њихова деца напуштају „породични дом”. Зато и неки амерички социолози узимају да тај период почиње у 45-тој и траје до 55 а најкасније до 59. године. Могуће је, стога, да тај први период изласка деце из родитељске породице не само да није тежак за родитеље већ и да је најсретнији период у животу родитеља (о томе видети под V овог рада). Тек касније, са наступањем праве старости (сенијума) и са јављањем здравствених и материјалних проблема родитеља, долази до потребе интензивније међугенерациске сарадње и узајамне солидарности.

Значајно је и претходно питање: у којој мери категорија старих људи у савременом друштву представља аутономну демографску скупину и да ли и по својој квантитативној заступљености захтева посебну друш-

(8) М. Живковић, исто, стр. 10.

(9) Ову и сличне поделе заступају неки амерички социолози и геронтолози, као и Америчка асоцијација народног здравља.

(10) Ова је подела такође у основи прихваћена од већине писаца са мањим варијацијама у погледу дужине трајања појединих периода, нарочито првог: „деца напуштају породицу” (launching stage), који по некима траје од 45, до 54, (Томпсон и Стрејб), а такође и у погледу последњег периода (према Хилу он почиње са 77 година). Ми сматрамо да је ова подела најподеснија, па ћемо је применити у овом раду.

(11) Thompson, W. and Streib Gordon „Meaningful in a Family Context, pp. 177—211 у књизи R. W. Kleemeier, Aging and Leisure, New York, 1961.

(11а) J. Mogeу, Реферат на VI интернационалном семинару за истраживање породице, Социологија, Београд, 1961, бр. 3—4, стр. 197—198.

дужили младост, нису му обезбедили услове за личну срећу и удобну старост. Није толико страх од смрти, о коме пише Расел, примарни проблем старости, већ страх од живота, од бедног краја са којим човек мора да оконча свој овоземаљски живот.

г) Демографско старење свих индустријских земаља захтева радикалну преоријентацију и преиспитивање свих елемената социјалне, економске, едукационе и здравствене политике. Треба дати одговор и наћи решење за питање: *какво је место старе популације (градске и сеоске) у укупној друштвеној (материјалној, биолошкој и духовној) репродукцији становништва?* Одговор не треба да садржи само хуманистичке захтеве, већ и чисто практичне, рационалне. У старим људима сконцентрисана је огромна неискоришћена снага искуства, животне мудрости, па и стечених знања и све се то може искористити у корист друштвеног прогреса. Тиме би било решено и једно од најтежих питања старости, а то је проблем социјалне изолације старих, њиховог дезангажовања, осећања усамљености и напуштености. Друштвена активност старих генерација, ако би била исправно усмерена, могла би решити и ово најосетљивије питање и учинила би старост лепшом и садржајнијом. Заиста, усамљеност и дезангажованост, од чега пати велики број старих, последица је неактивности и досаде, која испуњава последње дане страхом од смрти и размишљањима о промашености живота.

д) *Положај старих погоршан је и због преображаја савремене индустријске породице.* Њихова социјална изолација све више се допуњује њиховом породичном изолацијом. Као што смо видели, индустријска породица тежи да се структурно и садржински атомизује и да се реорганизује око врло уског породичног језгра које сачињавају родитељи и њихова малолетна деца. Ова структурна дезинтеграција очигледна је и у Југославији, што се може видети и из приказа просечног броја лица на једно домаћинство за Југославију у годинама пописа становништва: 1921. — 5,10, 1931. — 5,14, 1948. — 4,37, 1953. — 4,29, 1961. — 3,98, 1971. — 3,80. Подаци по социјалистичким републикама за 1971. годину показују врло различите ступњеве у процесима структурне дезинтеграције породице: БиХ — 4,39, Црна Гора — 4,21, Хрватска — 3,42, Македонија — 4,67, Словенија — 3,34, Србија (укупно) — 3,75, Србија (у же подручје) — 3,62, Војводина — 3,17, Косово — 6,59 ⁽¹⁴⁾.

Према томе, сужавање самог породичног нуклеуса евидентно води и ка породичној изолацији старих и они остају све чешће ван „нуклеарне“ породице. Ова очигледна чињеница била је непосредни повод за тврђење да породица дефинитивно и неопозиво одбацује своје старе чланове и да они остају сасвим изван породице када њихова деца заснују своју нову породицу. Међутим, остало је још увек нерешено питање: *да ли и у којој мери структурна атомизација породице неминовно одмах води и ка садржинској емоционалној атомизацији, тј. ка потпуној индивидуализацији мале породице.* Другим речима, да ли ови законити процеси доводе и до прекидања свих веза између генерација, или још увек остају значајни

(14) Податке према попису становништва за 1971. годину припремиле Босиљка Пилепић и Љиљана Тацовић.

облици кооперације међу њима. На то питање покушаћемо да дамо одговор у овом раду.

За утврђивање односа старих људи и „нуклеарне“ породице индустријског друштва, потребно је установити четири групе веза: а) статичким пресеком породице и сродничких група утврдити *типове породица* и елементе за утврђивање степена интерекција између одговарајућег типа и сродничке структуре изван породице, у првом реду према родитељској групи; б) у овом пресеку утврдити значај мушке, с једне, и женске лозе, с друге стране, као чиниоце породичне и сродничке трансмисије (критеријум према полу); в) извршити динамички пресек породичног животног циклуса и утврдити степен корелације између породице родитеља и породице одрасле деце у одређеним фазама животног циклуса; г) утврдити значај класног момента у односима старе, средње и младе генерације и то како у оквиру одређених друштвених слојева тако и с обзиром на разлике између слојева.

III. Статички пресек породичних типова и међугенерациски контакти

Под утицајем наведених познатих англо-америчких социолога вршена је типолошка класификација породица на: а) *малу (нуклеарну) породицу* која је типична за савремено индустријско друштво (*nuclear family*); б) *проширену породицу*, која је типична за прединдустријско друштво (*extended family*); в) *велику породицу*, која је нарочито типична за предцивилизована друштва (*joint family*) и г) *клан, генс*, као облик који је претходно породици (са овим последњим обликом се многи не слажу, тврдећи да је и у оквиру њега постојала било велика, било проширена породица).

Тврђење да у савременом друштву доминира нуклеарна породица данас многи оспоравају. Уместо једног облика сада неки писци предлажу постојање три модела индустријске породице:

а) *Изолована нуклеарна породица (isolated nuclear family)*. Она постоји ако нуклеарна група не живи у непосредној близини крвних и других сродника, нити помаже сроднике било на који начин;

б) *Модификована проширена породица (modified extended family)*, постоји ако су сродници просторно удаљени од нуклеарне групе, али помажу једни друге (било на који начин);

в) *Проширена породица (extended family)* постоји када сродници живе заједно или близу једни других и ако такође помажу једни друге (14а).

Истраживања и у нас и у свету показала су да је број „проширених“ породица и „модификованих“ проширених породица још увек прилично велики. Тако, према М. Живковићу, у градској популацији коју је испитивао, 51% старих лица живи у истом домаћинству са децом или сродницима. Од тога брачни пар родитеља живи са децом у 26%, родитељ без брачног друга живи са децом у 19% и сам родитељ (без брачног друга)

(14а) A. C. Kerckhoff, „Nuclear and extended family relationships: Normative and behavioral analysis“ у едицији E. Shanas and G. Streib, „Social Structure and the Family“, 1965.

живи са рођацима у 7%. Потпуно самих старих лица је 19%, а заједно са брачним другом без деце и сродника 29% ⁽¹⁵⁾. У нашој земљи, број трогенерациских и четворогенерациских породица у сеоској подкултури је чак много већи, али је доста висок и проценат „старачких домаћинстава” — напуштених старих родитеља. Сасман (Sussman) у својој студији о породици у Кливленду, тврди да је 85% домаћинстава интегрисано у проширену породицу због близине становања ⁽¹⁶⁾. Према Јумансовој (Youmans) студији о селу у држави Кентаки, САД, (627 старих са сеоског и 609 старих са градског подручја), 44% старих лица живи са децом у истом домаћинству ⁽¹⁷⁾. Е. Шанас (Shanas) је у истраживању положаја старих у САД дошла до сличних резултата: 36% старих родитеља изнад 65 година живи заједно са децом у истом домаћинству ⁽¹⁸⁾.

Резултати упоредног истраживања за пет земаља, у коме је учествовала и Југославија (Институт за социјалну политику у Београду), у основи се не разликује много од наведених. Укратко ћемо дати приказ за Данску, В. Британију, САД, Пољску и Југославију. Приказ ће обухватити две категорије старих људи: а) који имају живог брачног друга и са њим живе у заједници; б) удовци (удовице) и разведени. Поред ове две категорије, праћена је и трећа: неожењене односно неудате старе особе.

— *Ожењени стари људи* (изнад 65 година) живе: а) *Данска*: само са брачним другом — 82%; са удатом ћерком — 0%; са ожењеним сином — 1%; са дететом које није у браку — 13%; са другим лицима — 4% (у 18% стари брачни пар живи са неким у домаћинству); б) *Велика Британија*: само са брачним другом — 68%; са удатом ћерком — 4%; са ожењеним сином — 1%; са дететом које није у браку — 22%; са другим лицима — 6% (у 32% случајева стари брачни пар живи са неким у домаћинству); в) *САД*: само са брачним другом — 79%; са удатом ћерком — 1%; са ожењеним сином — 1%; са дететом које није у браку — 12%; са другим лицима — 7% (укупно 21% старих брачних парова живи са неким

(15) М. Живковић, исто, стр. 118, табеле 2.

(16) М. Sussman, „Intergenerational family relationships and social role changes. in middle age”, Journal of gerontology, 15 (1) — 71—75. Sasman је о овом питању објавио још неколико радова у 1962, 1965. и 1968. години у којима је износио резултате својих истраживања о старој и средњој генерацији у Кливленду 1961—62. године.

(17) Е. G. Youmans, Aging Patterns in a Rural and Urban Area of Kentucky”, University of Kentucky Agricultural Experiment Station, 1963. Према резултатима овог истраживања извршеног 1959., а објављеног 1963. и 1967. 80% старих људи има живу децу, 92% има живе крвне сроднике (у чистим сеоским подручјима чак и више).

(18) Е. Shanas, је са групом истраживача истраживала положај старих људи у три развијене индустријске земље: Данска, Б. Британија и САД. У ствари у овом истраживању учествовале су још и Пољска и Југославија, али су резултати истраживања у овим земљама тек касније објављени. За Југославију они још увек нису потпуно обрађени. Предстоји обрада студије под називом: „Остарели у Југославији” (Институт за социјалну политику у Београду, руководилац југословенског пројекта др Ив Недељковић, научни сарадник Института). Засада су обрађене само аналитичке табеле, Књига I и Књига II у којима су дати подаци за Југославију (Књига I) и Упоредни приказ за пет земаља: Данска, В. Британија, Пољска и Југославија (Књига II). Ми смо у овом раду користили неке податке из наведених табела, употребљујући положај старих у ових 5 земаља. Студија коју је обрадила Е. Shanas, носи наслов „Older People in Three Industrial Societies” New-York, 1968. Поред тога, Е. Shanas је објавила сама или у сарадњи са другима од 1960. до 1965. године већи број радова о старима и о односу породице и старих у САД.

у домаћинству); г) *Пољска*: живи сам — 1%; само са брачним другом — 48%; са удатом ћерком — 11%, са ожењеним сином — 11%; са дететом које није у браку — 19%; са другим лицима — 10% (укупно са неким у домаћинству живи 51% старих брачних парова); д) *Југославија*: само са брачним другом — 50%; са удатом ћерком — 2%; са ожењеним сином 10%; са дететом које није у браку — 31%; са другим лицима — 7% (укупно 50% старих брачних другова живи са неким у домаћинству);

— *Удовац (удовица) и разведени* — старији од 65 година живи: а) *Данска*: сам — 62%; са удатом ћерком — 4%; са ожењеним сином — 4%; са дететом које није у браку — 16%; са другим лицима — 14%; б) *В. Британија*: сам — 43%; са удатом ћерком — 17%; са ожењеним сином — 6%; са дететом које није у браку — 23%; са другим лицима — 11%; в) *САД*: сам — 49%; са удатом ћерком — 12%; са ожењеним сином — 4%; са дететом које није у браку — 20%; са другим лицима — 15%; г) *Пољска*: сам — 29%; са удатом ћерком — 23%; са ожењеним сином — 18%; са дететом које није у браку — 17%; са другим лицима — 12%; д) *Југославија*: сам — 32%; са удатом ћерком — 15%; са ожењеним сином — 13%; са дететом које није у браку — 36%; са другим лицима — 14%.

— *Неожењене односно неударе старе особе* (њихов број се креће до 10% од укупне старе популације): а) *Данска*: живи сам — 55%; са дететом које је у браку или није у браку (у даљем тексту: „са дететом”) — 4%; са крвним сродницима — 22%; са другим лицима — 19%; б) *В. Британија*: живи сам: 43%; са дететом — 2%; са сродницима — 38%; са другим лицима — 17%; в) *САД*: сам — 39%, са дететом — 0%; са сродницима — 47%; са другима — 15; г) *Пољска*: сам — 39%; са децом — 5%; са сродницима — 46%, са другима — 10%; д) *Југославија*: сам — 36%; са дететом — 12%; са сродницима — 3%; са другима — 49%.

Рекапитулација ових истраживања даје занимљиве податке:

— Знатан је број ожењених (удатих) старих особа који живе само са брачним другом (од 48% од свих старих брачних парова — у Пољској, до 82% у Данској). Број оних брачних парова који са неким живе у домаћинству креће се од 18% у Данској до 51% у Пољској. Југославија је доста блиска Пољској.

— Број удоваца (удовица) и разведених старих људи који живе сами креће се у распону од 62% у Данској до 29% у Пољској, а број оних који са неким живе, опет, од 28% у Данској до 71% у Пољској. И овде је Југославија најближа Пољској.

— Неожењене (неударе) старе особе деле сличну судбину, али је овог пута Југославија на крајњој дистанци од Данске; у Данској 55% живе сами, а у Југославији — 36%. Обрнуто: са неким живи 45% у Данској и 64% у Југославији. Треба запазити да овде разлике нису тако драстичне као у два претходна случаја. Такође је занимљиво да су САД и В. Британија као врло развијене индустријске земље увек у средини између екстремних показатеља за Данску и Пољску односно Југославију. Међутим, за Данску је карактеристично да овако драстичну структурну атомизацију породице не прати и садржинска атомизација, на шта указују и многи писци, истичући да у Данској родитељи по правилу станују у бли-

зини своје деце, тако да су њихови контакти врло интензивни и емоционалне везе доста снажне ⁽¹⁹⁾.

Други део питања односи се на интензитет, на врсте и садржину (квалитет) интеракција између старих људи, који живе одвојено од своје деце — било као самци, било заједно са брачним другом — са генерацијом потомака (децом, унучима и др.). Да би се верификовала или одбацила теза о „прошерној” и „модификованој проширеној” породици, у науци се употребљавају разрађени методолошки приступи. Најчешће се утврђује неколико полазних елемената помоћу којих се мери интензитет односа између родитељске породице и породице одраслих синова. Они се употребљавају и за мерење односа између осталих сродника. То су:

а) *Близина становања*, која се сматра једним од најзначајнијих чинилаца интеракције. Географска удаљеност мери се више функционално него у апсолутним размерама. У градским подручјима, већина научника узима следећу скалу за родитеље.

- живи у оквиру истог домаћинства или у оквиру исте зграде;
- станује у оквиру истог стамбеног блока;
- станује на одстојању које старија особа може прећи пешице;
- станује на пола сата вожње аутобусом у оквиру истог града;
- станује у оквиру ширег градског подручја — више часова вожње аутобусом (око 100 миља);
- изван погодне удаљености аутобуске вожње ⁽²⁰⁾.

Учесталост личних контаката је обрнуто сразмерна са удаљеношћу.

Упоредни приказ близине становања родитеља старијих од 65 година и њихове деце моћи ће да се види из података за пет земаља: Данску, В. Британију, САД, Пољску и Југославију: а) у истом домаћинству са дететом живе: Данска — 20%, В. Британија — 42%, САД — 28%, Пољска — 60%, Југославија — 61%; б) на одстојању од 10 минута путовања или мање: Данска — 32%, В. Британија — 24%, САД — 33%, Пољска — 12%, Југославија — 12%; в) на одстојању од 11 до 30 минута путовања: Данска — 23%, В. Британија — 16%, САД — 16%, Пољска — 8%, Југославија — 8%; г) на одстојању већем од 30 минута путовања: Данска — 25%, В. Британија — 18%, САД — 23%, Пољска 12%, Југославија — 19% ⁽²¹⁾.

Ови подаци убедљиво показују да је у Пољској и Југославији (у градском и сеоском подручју заједно) још увек доминантна проширена породица, док је у Данској, САД и Великој Британији, она у мањини, али је зато изгледа доминантан облик „модификоване проширене породице” јер висок проценат деце живи у релативној близини родитеља (око 50% на удаљености до 30 минута путовања). То указује да и овде контакти нису ретки. Потврду за ову претпоставку налазимо у подацима о последњем виђењу оба родитеља и бар једног детета: у преко 50% случајева родитељ који живи са брачним другом виђа своје дете сваког дана у Дан-

⁽¹⁹⁾ Институт за социјалну политику у Београду, „Old People in Yugoslavia”, analytical tables, book II, International Comparative Tables (Denmark, Great Britain, USA, Poland, Yugoslavia), Београд, 1970 (VI—16 и VI—17).

⁽²⁰⁾ Видети L. E. Troll, исто, стр. 265.

⁽²¹⁾ Институт за социјалну политику, исто, VII—7.

ској, САД и В. Британији, а у око 28% случајева од 2—7 дана, док само у око 7% случајева између 30 дана и 1 године. Још је повољнија ситуација када родитељ живи сам, јер се контакти (свакодневни) са њим повећавају за неколико процената ⁽²²⁾.

б) *Интензитет интеракција* (учесталост контакта) мери се на више начина. Најважнији облици интеракције јесу непосредни лични сусрети (посете, виђења и сл.). Поред њих, неки научници мере интеракције и бројем упућених писама и бројем телефонских разговора. Лични сусрети могу бити: дневни, недељни, месечни и нередовни, спорадични. Они могу бити такође у виду заједничких излета, заједничког коришћења годишњег одмора итд. Телефонски разговори могу бити сличног интензитета као и лични сусрети, нарочито ако су родитељи и деца географски удаљени. Контакти путем писама могу се исто тако мерити њиховом учесталошћу.

Лични контакти и њихова учесталост могу се прецизније видети из података за пет наведених земаља. Родитељ односно родитељи који живе одвојено од своје деце, видели су бар једно дете: а) истог или претходног дана: Данска — 53%, В. Британија — 47%, САД — 52%, Пољска — 64%, Југославија — 51%; б) пре 2 до 7 дана: Данска — 27%, В. Британија — 30%, САД — 26%, Пољска — 13%, Југославија — 20%; в) од 8 до 30 дана: Данска — 12%, В. Британија — 13%, САД — 9%, Пољска — 9%, Југославија — 16%; г) од 30 дана до 1 године: Данска — 6%, В. Британија — 7%, САД — 10%. Пољска — 10%, Југославија — 9%; д) више од једне године: Данска — 2%, В. Британија — 3%, САД — 3%, Пољска — 4%, Југославија — 4% ⁽²³⁾.

Као што се види, лични контакти су у свим земљама доста интензивни и готово да нема разлика међу земљама сем делимично Пољске у погледу свакодневних виђења родитеља и деце, где је бројност нешто већа. Немамо података из ових пет земаља за остале облике интеракција (телефонски разговори, писма и сл.) и вероватно је да би разлике овде биле веће између земаља у зависности од степена урбанизације, писмености, опште културе и слично.

Према подацима само за Југославију, на основу истраживања Института за социјалну политику у Београду (Остарели у Југославији, књига I, Београд, 1970. табела 4/16), врло је мали степен међугенерациске интеракције путем писама. Сличан је случај и у погледу писања пријатељима и осталим сродницима. Међутим, значајне су разлике у том погледу између села и града. Ево неколико података о одговорима на питање да ли пишу писма. Стари људи са села не пишу, јер не могу у 63%, а у граду у 32%. Не пишу јер немају коме: село 11%, град 10%. Не желе да пишу: село 5%, град 6%. Само 21% пишу стари у селу, а 52% у граду. Укупно 30%. Занимљиве су разлике према полу у категорији оних који не могу да пишу: село — мушки 49%, женски 74%; град: мушки 22%, женски 40% ⁽²⁴⁾.

в) *Економска међузависност* огледа се у степену међусобне помоћи у оквиру „проширене” породице. Према облику она може бити:

⁽²²⁾ Видети табеле Института за социјалну политику, VII—10, VII—14, VII—13, VII—9.

⁽²³⁾ Институт за социјалну политику, VII—10.

⁽²⁴⁾ Институт за социјалну политику, Остарели у Југославији, књига I, 4/16.

- помоћ у новцу или у поклонима (или у оба вида паралелно);
- помоћ у вршењу услуга (чување деце, куповина, чишћење и уређење стана и др.).

Према правцима она може бити: *једносмерна* и *двосмерна*. Једносмерна је када се креће од деце према родитељима или од родитеља према деци. Уместо родитеља, а често и паралелно са њима, учествују и унуци, или и други сродници, било као даваоци, било као примаоци помоћи. Двосмерна давања или услуге су када се крећу у оба правца.

Упоређивање односа у пет наведених земаља о томе колико родитељи помажу своју децу (и унуке), а колико од њих примају помоћ, указује на постојање извесне узајамности у давањима и примањима. Тешко је са сигурношћу утврдити тачну корелацију о њиховом међусобном односу, али је постојање бар релативног еквивалента очигледно. Истина, М. Живковић не дели ово мишљење. Он сматра да не постоји равнотежа између оног што су деца примала од родитеља и онога што им у старости пружају. Амерички социолози су у томе подељени. Већина сматра да је била заблуда да се помоћ креће само у једном смеру: деца — родитељи. У сваком случају кретање је двосмерно и помоћ родитеља деци чак премашује помоћ која се креће у супротном смеру. Други сматрају (на пример, Олдос и Хил (Aldos i Hill) да су родитељи ипак већи примаоци помоћи него даваоци. О томе ће нешто више бити речи у каснијем излагању.

г) *Квалитативни интензитет (дубина) веза* између родитеља и деце представља врло значајно обележје и треба да одговори на питање о степену емоционалне везаности и солидарности. То су квалитативна обележја генерацијских односа и она се мере тиме што се испитују:

- врсте односа и веза између чланова проширене породице;
- породични вредносни систем;
- степен породичне солидарности ⁽²⁵⁾.

Ради прецизнијег утврђивања дубине ових веза, оне се упоређују најчешће *између родитеља и деце*, *између осталих крвних сродника* и *између пријатеља*. Према неким истраживањима редослед је следећи: *родитељи, пријатељи, крвни сродници*. Многи социолози истичу (на пример Шор (Schorr) да родитељи имају много већу потребу за афекцијом и потребу да се поносе својом децом, него што очекују помоћ од њих ⁽²⁶⁾ У сваком случају, емотивна садржина сродничких односа је знатно дубља и снажнија него што се то раније мислило. Она је, истина, условљена делимично класном припадношћу, економским положајем сродника, близином становања, културним моделима, разликама у полу и степену сродства, итд. али сложена мрежа сродничких интеракција је очигледно још увек снажан чинилац друштвених релација појединаца и значајан ослонац у случајевима економских или емоционалних криза.

⁽²⁵⁾ L. E. Troll, исто, стр. 267—268.

⁽²⁶⁾ A. Schorr, *Filial Responsibility in the Modern American Family*, Washington, D. C., Social Security Administration, Department of Health, Education and Welfare, 1960.

IV. Значај полне припадности у трансмисији породичног континуитета

Положај мушкарца и жене у старости није исти. Нису исте ни породичне везе родитеља са њиховом децом и са осталим сродницима. Највећи број истраживања показује да је жена много више него мушкарац преносилац породичног континуитета и кохезивни фактор сродничких односа. Сем тога, знатно су дубље везе по женској линији (мајка и ћерка, сестра и сестра, итд.), него што је то случај са мушкарцима. Међутим, жене имају и ту судбину да на крају најчешће остану потпуно саме. Неколико података из најпознатијих истраживања показале значај полне припадности у генерацијским и уопште сродничким односима.

Једно дубинско истраживање на 20 „обичних“ породица у Лондону, дало је занимљиве резултате. Истраживање је показало да је степен сегрегације у брачним улогама у непосредној вези са степеном односа породице према спољном свету, са мрежом веза изван породице. Наиме, породице у којима је висок степен сегрегације у улогама муж — жена, постоји висок степен повезаности са мрежом друштвених односа изван породице: сродницима, пријатељима, суседима. Породице у којима су улоге муж — жена релативно заједничке (у обављању породичних задатака), мрежа односа са спољним светом је дифузна, расута: одржавају се односи само са неким сродницима, суседима, пријатељима. Између ова два екстрема постоји низ прелазних облика у зависности од степена сегрегације у односима муж — жена. Ова сегрегација изазива и драстичну поделу у контактима мужа и жене, са мушким и женским сродницима. Важи правило: „Мужевима имају пријатеље, жене сроднике“ и „жене немају пријатељице, оне имају маму“. У овом моделу драстичне сегрегације у улогама муж — жена, везе жене са њеном мајком врло су присне. Оне се посећују готово сваког дана. Њерка води и децу са собом. Она, њене сестре, њена мајка, мајчине сестре и мајчина мајка (када је још у животу) представљају значајну групу, помажући се међусобно у кућним пословима, у чувању деце и у пружању материјалне помоћи у случају кризе. У мрежи ових сродничких односа постоји нуклеус који сачињавају: *баба, ћерке и ћеркине ћерке*. Овај нуклеус би се чак могао назвати „организована група“. У овом моделу очекује се од припадника ове групе она помоћ која се у другом екстремном моделу (улоге муж — жена заједничке), очекује од мужа. У овом другом случају, није иста дубина односа ћерка-мајка-баба. Ипак, и овде су жене активније у одржавању сродничких односа него мушкарци. Овде има више и сукоба између родитеља и деце. Ако до тога дође, већа је солидарност са брачним другом него са родитељем. Много су слабији контакти и са осталим сродницима. Сродници не живе у близини, већ су расути по целој земљи, за разлику од претходног модела. Приснији односи се одржавају само са родитељима, нарочито поводом рођења детета, када се „проширена“ породица окупља. Међутим, рођење детета представља и почетак слабљења емоционалних веза са родитељима, мада се контакти могу увећавати због деце. Зато постоје и практични разлози: родитељи су пожељни да чине услуге унуцима (27).

(27) Elisabeth Bott, „A Study of Ordinary Families“, у књизи *Studies of the Family*, volume I, 1956, Tübingen, pp. 29—65.

И многа друга истраживања указују на значај „женског клана“ у међугенерациским односима. Истраживање у Канзас Ситију потврдило је да су везе између жена чвршће; везе између сестара су дубље чак и од односа брачних другова у средњој класи средње генерације ⁽²⁸⁾. Адамс је у студији о сродству доказао да су односи мајке и ћерке приснији, него мајке и сина. Веза ћерке са оцем заснива се више на вредносним ставовима и очевом професионалном статусу. Односи са мајком заснивају се на личном статусу, али разлика у статусу не утиче на личне ставове. Много је већа повезаност жена и са осталим сродницима ⁽²⁹⁾. До сличних закључака дошао је и Р. Хил: ћерке више посећују родитеље, али синови живе у тешњим везама са старијима. Трансмисија по линији пола врши се на следећи начин: мушкарци наслеђују стручну и професионалну оријентацију; жене следе верски континуитет и стечена понашања ⁽³⁰⁾. Одржавање већих интеракција по женској линији потврђује и Розенбергова студија о радницима од 49 до 79 година ⁽³¹⁾. Са становишта економских односа. Сасман је утврдио да синови више примају новчану помоћ, а ћерке више услуге ⁽³²⁾.

Истраживања су даље показала да много више остарелих мушкараца живи у породици, него остарелих жена. Као разлози наводе се: жене живе дуже, ређе се преуђају (има више неудатих старих жена), генерацијска трансмисија по мушкој лози значајнија је од трансмисије по женској лози, мушкарци више теже да живе са сродницима, итд. Сем тога, када остану удовци, мушкарци много чешће ступају у други брак. То потврђује и студија Мек Кејна (Mc Kain-a) о браку (1969): удовци су се оженили после нешто мање од три године, удовице се удале после више од 7 година (анкета је обухватала старије људе који су у другом браку; младожење старије од 65, невесте од 60 година). Према овом истраживању 74% брачних парова су задовољни, само 6% нису задовољни. Разлог је што многи познају једни друге дуже времена, тако да одају утисак као да су стари брачни другови ⁽³³⁾.

Међутим, све старе жене немају срећу да се поново удају, као уосталом ни сви стари мушкарци. Ипак, проценат усамљених старих жена је много већи: у САД — 75—80% њих живе саме, као удовице без деце или као удовице које немају честе контакте са својом децом, немају живесроднике, нису ничим запослене, па чак и када имају извесне контакте у току недеље са суседима или у клубовима, то не умањује њихову дру-

(28) Kansas City studies (Cummings and al.), од 1960. до 1969. обухватила је укупно 751 домаћинство „старих“ од 40 до преко 90 година, у оквиру више студија у којима је учествовало неколико истраживача.

(29) B. Adams, Kinship in an Urban Setting, Markham Publishing Co., 1968. Поред тога, Адамс је од 1964. до 1968. објавио неколико расправа о сродству у разним часописима. Нарочито је за ово питање значајан његов рад: „The middle — class adult and his widowed or still-married mother“, Social Problems, 1968. pp. 50—59.

(30) J. Aldous, and R. Hill, „Social cohesion, lineage type and intergenerational transmission“, Social Forces, No 43, 1965. pp. 471—482.

(31) G. Rosenberg, „The Worker Grows Old“, San Francisco, Jossey — Bass Inc., 1970.

(32) M. Sussman and L. Burchinal, „Parental aid to married children: Implication for family functioning“, Marriage and the Family Living, No 24, 1962. pp. 320—332.

(33) W. C. Mc Kain, „Retirement Marriages, Agriculture Experiment Station Monograph 3, University of Connecticut, 1969.

штвену изолацију⁽³⁴⁾. Када је мајка удовица, а има деце, однос мајка-ћерка је много дубљи и приснији, него однос мајка-син јер мајка и ћерка чине једни другима услуге и пружају помоћ⁽³⁵⁾.

V. Динамички пресек породичног циклуса и положај старих људи

Динамиком породичног живота бави се правац у социолошкој теорији познат под називом: „Развојни приступ“ (*Developmental Approach*). Прве идеје о овом приступу дали су класични функционалисти (Парсонс и др.), утврђујући да свако лице у току свог животног циклуса пролази кроз две етапе, тј. два породична модела. Прву етапу представља *породица оријентације*, а другу, *породица прокреације*. У првој се лице рађа, одгаја и усмерава, оспособљава за живот. То је породица младости, „наметнута“ породица, она није слободно изабрана, она не даје велике могућности за „опције“, већ само усмерава под условима који су дати објективним положајем породице и субјективним стањем односа у њој. Друга породица (прокреације) је породица коју ми сами бирамо, коју стварамо и у којој рађамо потомство. Могућности опције овде су много веће и оне зависе највише од нашег избора и нашег усмеравања. Према томе, ми смо сами ствараоци породице и самог потомства.

У анализи породичног циклуса класични функционалисти се овде задржавају. Они су, као што је речено, били више усмерени на први део животног и породичног циклуса. Шта се даље догађа са породицом када из ње изађу потомци (синови и ћерке), ова подела не даје задовољавајући одговор. Питање је, такође, да ли се у свим случајевима и код свих породичних типова може извршити подела на два породична циклуса. Ако, на пример, побемо од анализе три могућа историјска типа породице: *велика, проширена и нуклеарна* породица, можемо одмах уочити значајне разлике. У „*великој*“ породици не постоје издвојени породични циклуси. Породица је „вечита“, мењају се само њени чланови. Они долазе (рађањем, удајом и сл.) у породицу, али из ње излазе само смрћу (сем женских чланова — у патрилинеарним системима, односно мушких чланова — у матрилинеарним системима). У сваком случају, иста породица је овде, по правилу, трајни оквир човекове егзистенције. У „*проширеној*“ породици не постоји структурно јединство породице, јер се стварају ужи генерацијски нуклеуси. Али и овде се одржава породично јединство, култ велике породице, солидарност сродника и сложен систем економских и емоционалних интеракција. Чак и када појединци живе сами, они нису усамљени и напуштени јер у непосредној близини (у истој згради или стамбеном блоку) живи већина блиских сродника. Тако се о њима стара цео породични „генс“ уколико (стара) особа уопште има живе сроднике. У „*модификованој проширеној породици*“ тенденције ка даљој атомизацији и дезинтеграцији још више се продубљују, долази до значајног разбијања породичног јединства. Узрок томе је, поред осталог, и велика географска мобилност појединаца

(34 и 35) Agency on Aging (A.O.A.) Research Issues, 1972. (Пројекат садржи осам разрађених посебних пројеката о старим људима у САД (офсет штампа, без ознаке страна).

коју ствара индустријско друштво, тако да су лични контакти све ређи, али су облици економске помоћи и емоционалне везаности још увек доста снажни. Само у „*изоливануј нуклеарној породици*“ долази до потпуног прекида и ових веза.

Према томе, у „великој“ породици нема породичних циклуса, односно постоји јединство животног циклуса у оквиру једне исте породице. Са настанком „*проширене*“ породице јављају се два породична циклуса: породица оријентације и породица прокреације, или бар зачеци ова два циклуса. Иако се стварају самостални породични нуклеуси, везе између сродника и између генерација су врло чврсте, не само економске и емоционалне већ и просторне. Подсећамо да код овог модела родитељи и деца живе или у истом домаћинству, или у истој згради или у истом стамбеном блоку. У модификованој проширеној породици јавља се зачетак и *трећег породичног циклуса* на који класични функционалисти нису указивали. Са просторним издвајањем родитеља и деце, родитељи улазе у циклус „*изолације*“ тако да се „родитељска“ породица, када из ње изађу деца, може назвати „*породица делимичне изолације*“. Сам термин „породица“ треба условно схватити у смислу „родитељска“ породица (израз који се употребљава у литератури), иако овде није реч о породици већ о брачном пару који сачињавају родитељи, или чак и само о једном родитељу када остане сам по смрти другог родитеља. И најзад, тек са моделом „*изоливане нуклеарне породице*“, трећа етапа породичног циклуса прераста у „*породицу потпуне изолације*“ јер се везе између генерација потпуно прекидају. У оквиру овог последњег стадијума „*изолације*“ могуће су и разне промене у стилу живота „родитељске групе“. Могуће је да у почетку (по изласку деце из породице) једна иста родитељска група доживи све промене у степену своје изолације: од интегрисане проширене породице у почетку, преко „*делимичне*“ до „*потпуне*“ изолације, али је могућ и обрнут смер догађаја или само неки од ових смерова.

Наука се последњих година све више бави класификацијом ове треће (по некима друге) етапе породичног циклуса. Хил и Роџерс (Rogers) деле на пример целокупни животни циклус у оквиру три генерације (тј. три основна циклуса), на осам периода, рачунајући од рођења до смрти једног лица. Трећи основни циклус почиње са *шестим периодом*: „*млади пунолетни напуштају породицу*“ седми: „*средње године*“; осми: „*доба старости*“. У шестом периоду деца напуштају породицу и она се реорганизује у егалитарну групу; у седмом, даља реорганизација се врши око родитељске брачне групе. Осми период је период повлачења, дезангажовање и удовиштва. Крајњи стадијум у оквиру осмог периода почиње са 77 година, јер је то обично доба када стар човек остаје сам ⁽³⁶⁾.

Нешто другачију поделу трећег циклуса „*изолације*“ дају Томсон и Стрејб. Они деле овај период на: а) породицу коју деца напуштају (породица касне зрелости; б) породица предпензионерског периода; в) породица раног пензионерског периода; д) породица касног пензионерског периода. У ствари цео овај циклус започиње када последње дете буде оспо-

⁽³⁶⁾ R. Hill, and R. Rogers, „The developmental approach“, у књизи „Handbook of Marriage and the Family, Chicago, 1964.

собљено за самосталан живот, и назива се *пост-родитељски период* (*post-parental period*). Он може бити врло дуг, чак и 30 до 40 година. Стога је значајно утврдити положај родитељског брачног пара у свим етапама овог периода, јер он није исти код родитеља који имају 45 и 80 година ⁽³⁷⁾.

Зависно од врсте интеракција које се желе анализирати у сваком од ових пост-родитељских периода могуће је пратити: а) *унутар-генерацијске односе* (између самих родитеља, односно родитељског брачног пара), а касније положај удовца или удовице; б) *међугенерациске односе* (са децом и унуцима) и то било скупно, било анализом сваког родитеља према потомцима и обрнуто. При томе је могуће ове односе пратити *квантитативно* и *садржинском анализом* (степен афекције, вредносно-нормативни континуитет, интензитет интеракција и слично). Најзад, могуће је ове односе проучавати и *према смеровима њиховог кретања*: од родитеља према деци, од деце према родитељима, или код трогенерациских односа, од средње према генерацији потомака и генерацији предака. Пokuшаћемо да на основу наведених истраживања пружимо неколико података о пост-родитељском периоду:

— *Период касне зрелости — сенесенцијума — претходнице старости*, по нашем мишљењу може се обухватити раздобљем од 45 до 60 или 65 година. Тај период није мали, али он не представља период старости у правом смислу речи. Он, дакле, обухвата две пост-родитељске етапе према класификацији Томсона и Стрејба: касну зрелост и предпензионерски период. Ово је у ствари период када и последње дете напушта родитељску породицу (*»launching«* stage), ако се занемари број оних старих људи који остају да трајно живе у истом домаћинству са својом децом.

Квантитативни показатељи указују да је при крају овог периода око 80% мушкарца и 62% жена у браку и да око 1/3 родитеља има бар једно дете у свом домаћинству. Овај период је значајан, према готово свим истраживањима, и по томе што он представља најсретнији период брака осим можда меденог месеца. Неки писци се чак усуђују да тврде да је он сретнији и од меденог месеца. Разлог лежи у чињеници да се по изласку деце из породице, родитељи више окрећу један другом. Неслагања међу писцима постоје само што једни тврде да су срећнији они родитељи код којих је остало бар једно дете, док други сматрају да је управо пост-родитељски период (излазак деце из породице) узрок продубљивања супружанске среће. Истиче се, на пример, да су супрузи без деце много задовољнији браком уопште, а посебно у овом периоду, када су њихове неостварене родитељске амбиције сасвим угашене. Смањују се и разлике у подели послова у домаћинству када деца напусте породицу. Уопште, већина изражава веће задовољство животом. Мало је противуречан положај жене у њему: многи истичу да њен ауторитет нагло расте, чак и њена доминација, сем у погледу полних активности, али се истовремено указује да је то и критични период за жену, криза њене улоге као мајке и домаћице. Неки писци истичу да власт мужа да доноси одлуке привремено расте по одласку деце, или да касније постепено прогресивно опада. С друге стране, учесталост разговора и интелектуално-емоционални контакти

(37) Видети напомену под 11.

супруга, који су стално опадали од самог почетка брака, прогресивно расту по изласку деце из породице, мада никад не достижу ниво из периода меденог месеца.

Међугенерациски односи су исто тако најинтензивнији у овом периоду. „Средња“ генерација одржава контакте и са генерацијом предака (родитеља) и са генерацијом потомака. Она је нека врста стожера и трансмисије међугенерациског континуитета: у погледу учесталости посећивања, пружања помоћи и вршења услуга. Средње и старије генерације се чешће посећују, али су емотивне везе средње генерације са њиховом децом дубље него са њиховим родитељима. Ова генерација је и највећи давалац, како деци, тако и родитељима, док су обрнуто деца и родитељи велики примаоци, а слаби даваоци. Слично је и у погледу вршења услуга.

— *Период ране старости, повлачења, пензионисања и социјалног дезангажовања*, (од 60. до 75. године). У овом периоду око 70% мушараца и само око 36% жена су још у браку. Ова чињеница указује на специфичности положаја мушкарца и жене. Мушкарци много чешће живе у заједници (макар само са брачним другом), док жене чешће живе усамљене. Због тога, они који су још у браку, много су мање интегрисани у мрежу сродничких односа него они без брачног друга. Међутим, унутар брачног пара врше се промене у солидарности мужа и жене протеком времена од органске ка механичкој. Стари људи у овом периоду теже да живе још увек независно али у непосредној близини деце или блиских сродника и да имају честе контакте са њима. Према неким анкетама 90% старих који имају децу, ова их посећују бар једанпут недељно. Адамс је утврдио различите типове односа деце са родитељима, крвним сродницима и пријатељима:

а) најдубља емотивна везаност: родитељи, крвни сродници, пријатељи;

б) вредносно-нормативни ставови: пријатељи, родитељи, крвни сродници;

в) обавезе: родитељи, крвни сродници, пријатељи;

г) интеракције у посебним односима: родитељи, крвни сродници, пријатељи;

а) интеракције уопште: пријатељи, крвни сродници, родитељи;

б) узајамно помагање: родитељи, пријатељи, крвни сродници.

У скали ових вредности најдубље су, према Адамсу, везе са родитељима и оне су и најтрајније, мада вредносно-нормативни ставови не морају бити и нису идентични са ставовима родитеља⁽³⁸⁾. У овом периоду слаби и помоћ коју родитељи пружају деци. Њен смер се постепено мења због ниских пензија, болести, финансијске исцрпљености и др. Истиче се, мада о томе не постоји потпуна сагласност, да помоћ коју деца пружају није у тесној корелацији са близином становања. Од тога зависи више врста помоћи (услуге или новчана давања) него сама висина. Врста помоћи зависи и од класне припадности (у радничкој класи помоћ се састоји више од услуга) и од полне припадности (жене врше више услуга, мушкарци више дају новац).

(38) Видети напомену под 29.

— *Период дубоке старости, социјалне изолације и осећања усамљености* (изнад 75 година). Према анкети Томсона и Стрејба, ожењених мушкараца између 75, 79. године било је 61%, између 80. и 84. године 49%, а преко 85 година 34%. Велики контраст представљају жене: између 75. и 79. год. је 29%, између 80. и 84. је 14%, а преко 85 година само 6% уда-тих ⁽³⁹⁾.

Према готово свим истраживањима већина старих људи и у најдубљој старости нису социјално ни породично изоловани. Известан број живи са брачним другом, неки са децом, неки са другим сродницима, или пријатељима. Ако упоредимо укупан број старих људи оба пола који живе сами (ожењени, удовци, разведени, неожењени), са бројем оних који живе са неким у домаћинству у пет земаља (Данска, В. Британија, САД, Пољска и Југославија), утврдићемо да је проценат „усамљеника“ много мањи него проценат породично „интегрисаних“ старих лица. Тако, живе сами: у Данској 28%, у В. Британији 22%, у САД 22%, у Пољској 17% и у Југославији 15%. Обрнуто не живе сами: у Данској 72%, у В. Британији 78%, у САД 78%, у Пољској 83% и Југославији 85% ⁽⁴⁰⁾. Рачуна се да само око 5 до 6% од укупног броја старих нема ниједног блиског сродника. Међутим, према овом истом истраживању, од укупно анкетираних, нема сродника уопште: у Данској 1%, у В. Британији 3%, у САД 1%, у Пољској 6% и у Југославији 10%. Подаци за Пољску и Југославију су прилично неочекивани, али изгледа да је овакво стање последица последњег рата (а можда чак и I светског рата), у којима су ова лица изгубила све ближе сроднике ⁽⁴¹⁾.

Међутим, чињеница је да изврстан број старих особа осећа своје последње дане као усамљеност, изолацију, одбаченост. У том погледу, треба разликовати: *самачко домаћинство* старих људи (living alone) — када они сами живе и одвојено се хране; *осећање усамљености* (loneliness) — субјективно осећање стања напуштености и недостатак узвраћања љубави, и *аномију* (apomie) — одсуство подударности између циљева и прихватљивих средстава да се они остваре (стање очајања, осећање безнадежности). Овај последњи стадијум социјалне изолације је најтежи и најдубљи. То су у ствари стари људи без сродника и без било чије, па и друштвене подршке и помоћи. Рачуна се да од укупно 25 милиона старих, потпуно усамљених у САД има око 2 милиона (крајње изоловани »extremely isolated«); 4,4 милиона старих представљају самачка домаћинства; 5,2 милиона су „често сами“, 2 милиона се често осећа усамљен, 4 милиона су понекад усамљени. Истиче се да су у САД „крајње усамљени“ и са врло slabим контактима најчешће припадници радничке класе, што објашњава висок проценат самоубиства и алкохолизма међу њима ⁽⁴²⁾.

Занимљиве податке о осећању усамљености даје упоредно истраживање за пет наведених земаља. Стари људи далеко највише се осећају усамљени у Југославији. Истина, на питање да ли су увек усамљени само је у Пољској 7% одговорило потврдно, док у Данској, САД, В. Британији

(39) Видети напомену под 11.

(40) Институт за социјалну политику, исто, књига II, VII—9.

(41) Исто, књига II, IX—1.

(42) Видети напомену под 34. и 35.

и Југославији нико није потврдно одговорио. Међутим, често су усамљени у Југославији 32%, у Пољској 13%, у САД 9%, у В. Британији 7% и у Данској 4%. Такође је највећи проценат у Југославији оних старих људи који су понекад усамљени (34%), а најмањи у Данској (13%). У Пољској понекад је усамљено 32%, у САД 30%, у В. Британији 21% ⁽⁴³⁾. И ови подаци доказују нашу тезу да су процеси структурне атомизације индустријске породице у првој фази много снажнији и драматичнији са озбиљним присуством социјалне патологије, а да касније долази до извесног смиривања и емоционалне реинтеграције породичне и сродничке структуре.

Према томе, период најдубље старости је најкритичнији и са становишта породичних односа и са становишта међугенерациске сарадње. У њему је нарочито тежак положај жене о чему је већ било речи, али и оних старих мушкараца који живе одвојено од своје деце и који немају честе контакте са њима. Срећом велика већина, ипак у већој или мањој мери одржава контакте са њима. Многи долазе да проведу последње године код своје деце. Многи се пресељавају у њихову непосредну близину. Болест старих лица изазива готово непрекидно старање, нарочито од стране деце, зато су они нарочито у овом периоду животно везани за њих. Зато губитак (смрт) детета не може ништа да им надокнади. Сигурно је најтежи положај оних старих који немају никога (око 5—6%) и он је свакако најтежи социјални и психолошки проблем.

VI. Утицај класне (слојне) припадности на положај старих људи у породици

Проблем старости може се посматрати и као класно питање, тј. са становишта класне и слојне диференцијације друштва. Такође је положај старих људи различит и у оквиру градске и сеоске подкултуре. Три групе питања доминирају у свим слојевима старе популације: *економско-социјално* (извори прихода, животни стандард, стамбени услови и др.); *здравствено* (специфичност старе особе је у потреби појачане здравствене неге) и *емоционално* (потреба за породичном и социјалном интеграцијом, контактима, активностима и др.).

Социологија на западу не обраћа довољну пажњу овом питању. Чак се истиче да социјалне разлике са становишта сродничких односа нису тако велике као са становишта разлика у полу. Чињеница да су у радничкој класи контакти међу сродницима много чешћи него у „средњој“ класи објашњавају се већом близином становања. Међутим, ако се узме у обзир да су сродници у оквиру „средње“ класе далеко покретљивији и да живе удаљени од родитеља и других сродника, њихови контакти су пропорционално редовнији и интензивнији. Сем тога, у оквиру радничке класе разлике у полу имају већи значај за породичне и сродничке односе тако да су изразите две линије: отац-син и мајка-ћерка. Разлике су и у смеровима помоћи: у „средњој“ класи помоћ је претежно усмерена од родитеља

(43) Институт за социјалну политику, исто, IX—9, IX—10.

према деци средње генерације, а код радника — од деце средње генерације према родитељима. За радничку класу је више карактеристична „проширена“ породица, а за „средњу“ — „модификована проширена“ породица. Зато родитељи и деца помажу у нижим слојевима једни друге више у вршењу услога, док у средњим односно вишим, у новчаним давањима ⁽⁴⁴⁾.

Овим објашњењима се никако не исцрпљује питање класних разлика старих људи. Социјалне разлике могу се утврдити из података које даје М. Живковић за нашу земљу. Навешћемо неколико података:

а) Међу старим особама које имају редовне личне месечне приходе испод 50.000 дин., 63% њих нема децу, а међу онима са приходима изнад 50.000 дин. само је 35% без деце. Сем тога, међу старим људима који немају никакве обезбеђене редовне приходе њих 62% нема деце у граду у коме живе;

б) Сиромашни стари људи (испод 50.000 дин. прихода) у 39% случајева немају од кога да приме негу када се разболе, док је међу имућнијим ово само у 17% случајева;

в) Деца чији су очеви радници ређе их свакодневно посећују (20%), него што је то случај са децом чији су родитељи службеници (25%). Четвороструко су чешћи случајеви да деца не посећују родитеље уопште када су им родитељи радници (11%) него када су им родитељи службеници (3%);

г) Родитељи — радници су чешће заборављени од своје деце и без њихове новчане помоћи (50%), него родитељи-службеници (31%). Однос деце према родитељима који су без икаквих новчаних примања, је следећи: само 12% прима редовну новчану помоћ од деце, 26% прима неку повремену помоћ, док 55% њих не добија никакву помоћ (7% није хтело да одговори);

д) Међу старим људима који живе сами — 47% је без икакве квалификације и занимања, 29% је радника и 24% службеника. Посебну отежавајућу околност ових „усамљеника“ представља њихова старост, јер је само 26% у почетној старости (60—65), док су 52% средње старости (65—75), а 22% их је чак у дубокој старости ⁽⁴⁵⁾.

Ово истраживање М. Живковића управо је дало врло широку скалу тешких социјалних проблема старих у нашој земљи и указало да је проблем старих претежно *проблем сиромашних људи*. Имућнији слојеви у значајној мери надокнађују старост другим угодностима. Међутим, беда и сиромаштво су највеће социјалне неправде када са њима стар човек мора да заврши свој живот на земљи. Ако је тачно, а то изгледа доказује истраживање М. Живковића, да уз сиромаштво и беду често иду и напуштеност и усамљеност, чак и потпуна социјална изолација, онда је то злочин који се не може оправдати. Срећом, управо су изложена истраживања показала да у савременом индустријском друштву још увек не преовлађује модел „изоловане индустријске породице“, а када он једног дана постане доминантан, друштво ће вероватно до тада успети да реши питање социјалне сигурности старих људи. Међутим, оно неће успети да реши и

(44) L. Troll, исто, стр. 270.

(45) М. Живковић, исто, стр. 140—141.

питање емоционалне сигурности јер није сигурно да ће било каква социјална институција бити успешна замена за породицу. Домови за старе, интернати, пансионери за (имућне) пензионере, клубови и слично, могу само у мањој мери заменити „еликсир“ породичног живота, топлину и љубав коју породица пружа. Зато је можда један од озбиљних задатака науке и политике да пронађу решење за старе људе не само за њихове економске и социјалне, већ и за њихове емоционалне проблеме.

У том погледу праву драму доживљава један део нашег старог сеоског становништва који много теже емоционално доживљава нагло „бекство“ њихове деце у градове и опустела домаћинства. „Бег“ са села је масовна појава и пред нашим очима свакодневно и врло интензивно се одвија права „сеоба“ руралног становништва у урбана подручја. Негативна страна ове миграције јесте што село напушта омладина и уопште млађи људи. Читава села су због тога опустела и у њима могу да се сретну само стари људи. То доводи до непожељне појаве: сенилизације пољопривредника. Дефинитивни подаци према попису становништва из 1971. године о старосној структури сеоског становништва још увек нису обрађени, те стога није познат садашњи квантитативни обим ове појаве. Међутим, већ подаци из ранијих година су довољно алармантни. Према резултатима пописа пољопривреде из 1960. године, регистровано је 67.223 домаћинства у Југославији без активних чланова (без радне снаге), што чини 2,6% од укупног броја индивидуалних пољопривредних домаћинстава. То су у ствари „старачка домаћинства“. Њихов број је различит у појединим подручјима. Релативно највише старачких домаћинстава има у Црној Гори (5,3%). Овде је такође велики проценат домаћинстава без пољопривредне радне снаге (10,2%). Војводина има највећи проценат домаћинстава без пољопривредне радне снаге (14,0%), што указује на интензивно запошљавање ван пољопривреде уз остајање на газдинству. Због тога је у Војводини број старачких домаћинстава релативно мали (4,3%). Висок је проценат домаћинстава без пољопривредне радне снаге и у Босни и Херцеговини (10,2%), док је број пољопривредних домаћинстава без икакве радне снаге (старачка) релативно низак (2,2%). Међутим, *деаграризација села је само први корак ка напуштању села*. То показује и анкетно истраживање у 1963. које је организовао Пољопривредни факултет у Земуну на територији ужег подручја Србије и Славоније, којим је установљено да се број старачких домаћинстава повећава. Од укупног броја домаћинстава у првом житородном рејону (Војводина и Словенија), 31% домаћинстава без омладине. Она је, наиме, завршила разне школе и напустила газдинство и села. Даљих 47% од укупног броја домаћинстава има омладину на газдинству, али је школује и не жели да задржи наследника на газдинству. Само 22% домаћинстава задржава наследника који ће наставити да води индустријско газдинство. У ужем подручју Србије домаћинства без омладине чине 18% од укупног броја домаћинстава, а на Косову око 9%.

Постоје врло озбиљне индикације да су ови проценти данас много већи и да је број „старачких домаћинстава“ на селу добио огромне размере. Тако на пример Ружа Фирст-Дилић тврди да број „старачких домаћинстава“ само у Хрватској данас премаша број из 1960. године за целу Југославију (преко 67.000). Томе је у великој мери допринела и миграција

у иностранство, која је у међувремену добила огромне размере. Све то указује на изузетну специфичност положаја старих људи на селу, чији су проблеми различити од тешкоћа са којима се сусреће стара градска популација. Разлике су вишеструке: *економске* (како обрадити земљу), *социјалне* (како обезбедити егзистенцију), *здравствене* (стара лица на селу немају бесплатну здравствену заштиту), *породичне* (осећање напуштености је много интензивније због традиционалног начина живота сеоског становништва); *имовинскоправне* (осећање стида да се право на законско издржавање остварује судским путем од деце која су их напустила), итд. Због свега тога, проблем старих људи на селу је озбиљан социјални, економски, правни и морални проблем нашег друштва. У целини, то је и класни проблем, обавеза друштва да заштити једну биолошку и социјалну структуру друштва која је озбиљно угрожена. Предлагање начина ове заштите прелази оквире овог рада.

Према томе, стари људи и у граду и на селу представљају озбиљан социјални и класни проблем јер спадају у категорију најсиромашнијег и најнеобезбеђенијег друштвеног слоја са веома изразитим проблемима који су карактеристични само за ову структуру становништва. Зато је и историјски и класни и хумани задатак индустријског, а посебно нашег друштва, да формулише дугорочну, комплетну, научну фондирану и хуманистично осмишљену политику друштвене брине о старим људима. То је дуг према садашњој генерацији старих, али и према нашој сопственој неминуној сутрашњици.

ЗАКЉУЧЦИ

У овом раду заснованом на већем броју теоријских и емпиријских истраживања у свету и у нашој земљи, покушали смо да одговоримо на основно питање: *да ли индустријска породица савременог друштва потпуно раскида економске и емоционалне везе са генерацијом старих родитеља или су те везе још увек доста интензивне?* На ово питање могу се дати следећи сажети одговори:

1. Недавна истраживања делимично су одбацила научну хипотезу да је индустријско друштво формирало модел „*изоловане нуклеарне породице*“ која радикално раскида везе са сродницима ван породичног „*нуклеуса*“. Изолована нуклеарна породица представља изразиту мањину. У процесу структурне атомизације данас доминира „*проширена породица*“ претежно у радничким слојевима и „*модификована проширена породица*“, у имућнијим слојевима (средња класа). Она представља прелазни облик од проширене ка изолованој нуклеарној породици.

2. Број старих лица који остају да трајно живе у породици њихове деце и других сродника и оних који живе само са брачним другом или потпуно сами, није исти у свим земљама, али разлике међу њима нису изразито велике. Ипак, у земљама које се налазе у првој фази индустријализације (Југославија, Пољска) преовлађује модел проширене породице која структурно интегрише и старе људе у оквире породице њихове деце (око 60%). У развијеним индустријским земљама око 1/3 родитеља живи

заједно са децом у истом домаћинству од 20% у Данској до 42% у В. Британији). Остатак чине стари људи који живе само са брачним другом или потпуно сами.

3. Стари људи који живе изван породица деце или других сродника, у великој већини нису потпуно препуштени њиховим судбинама. Значајан број њих живи у непосредној близини деце или осталих сродника (нарочито у радничкој класи), али је извешан број просторно од њих удаљен. Интеракције (посећивање, писма, телефонски разговори, помоћ у новцу, у поклонима, у вршењу услуга, емоционалне везе и др.) су доста интензивне. Око 50% старих родитеља виђа своју децу свакога дана, а најмање 80% бар једанпут у току недеље.

4. У развијеним индустријским земљама релативно је низак проценат старих људи који се осећају усамљени, док је он много виши у Југославији и Пољској. Изгледа да су у првој фази индустријализације и урбанизације тенденције ка емоционалној дезинтеграцији „проширене породице” снажније од тенденција структурне атомизације, а да у другој фази (постиндустријско друштво) долази до реафирмације породичне кохезије и сродничких веза ван „нуклеарне” породице уз истовремену даљу структурну дезинтеграцију породице. Ова појава изгледа необјашњива, али је вероватно везана са порастом животног стандарда и већом социјалном сигурношћу старих људи.

5. Ако се положај старих људи у индустријској породици посматра праћењем животног циклуса појединаца и породичног циклуса, сматрамо значајним наше откриће да уместо два циклуса (породица оријентације и породица прокреације), постоји и трећи циклус: *циклус „изолације”*. У „проширеној” породици долази тек до првих зачетака овог стадијума. У „модификованој проширеној породици” он представља стадијум „делимичне изолације”. Тек у „изолованој нуклеарној породици” и код старих људи без сродника, (око 5—6% у развијеним земљама; око 10% у Југославији) он се може назвати као „стадијум потпуне изолације”.

6. Трећи циклус „изолације” обухвата најмење три периода: а) претходнице старости (сенесценцијума) — када деца напуштају породицу; б) период ране старости повлачења, дезангажовања када се породица старих људи реорганизује у брачну групу; в) период дубоке старости, социјалне изолације и осећања усамљености — када се брачна група своди на усамљеног, преживелог брачног друга — по правилу жену. Најсрећнији је први период, а најтежи — трећи. Сродничке интеракције се у првом периоду најчешће крећу од средње генерације — према генерацији одрасле деце и генерацији родитеља. У другом периоду успоставља се равнотежа између тенденције у раној старости и генерације потомака (дубље везе са децом, а нешто слабије са генерацијом унука). У трећем периоду смер интеракција се битно мења и усмерен је од потомака ка најстаријој генерацији (материјална помоћ, нега, лечење и др.).

7. Значајна димензија у праћењу међугенерациских интеракција је праћење према полу. Жена је у већој мери него мушкарац кохезивни чинилац међугенерациске и уопште сродничке трансмисије. Она мање помаже новцем, али је њена улога у вршењу услуга, у одржавању контакта, у продужењу породичног вредносног система. Значај женског „клана” је

изузетно велики за одржавање сродничке интеракције. Нарочито су снажне везе, између жена: мајка-ћерка, сестра-сестра, као и са мужевљевиим женским сродницима. Међутим, жена на крају остаје и умире сама, јер је проценат жена које надживљују своје мужеве много већи. О тој чињеници мора се водити посебно рачуна у свим мерама социјалне и економске политике.

8. Најзад проблем старих је у највећој мери проблем сиромашних, усамљених, напуштених, „изолованих“ старих људи, нарочито оних који немају живе блиске сроднике. То је једно од најозбиљнијих социјалних и класних питања. Истраживања су доказала да су најусамљенији најсиромашнији и обрнуто, да су најсиромашнији најчешће без икаквих сродника и са најтежим материјалним, стамбеним, здравственим и емоционалним проблемима. При томе, треба посебно имати у виду две подкултуре (сеоску и градску) у којима је положај старих сиромашних подједнако тежак, али са веома специфичним проблемима сваке од њих.

9. Циљ овога рада није био да прогнозира будућност, нити да чини предлоге, већ само да открије извесне нове, досада недовољно познате чињенице, о положају старих људи у породици индустријског друштва.

Др Марко Младеновић

РЕЗЮМЕ

Положение пожилых людей в семье промышленного общества

Автор в своей работе, основанной на многочисленных теоретических и эмпирических исследованиях зарубежом и в Югославии, пробует ответить на вопрос: разорвала ли полностью семья в индустриальном обществе экономические и эмпирические связи с поколением своих родителей. Результаты исследований отбросили научную гипотезу, что в нем доминирует модель „изолированной ядерной семьи“, грубо разрывающей все связи с родственниками вне семейного „нуклеуса“. В наши дни господствуют „расширенная семья“ и „модифицированная расширенная семья“, в то время как „изолированная ядерная семья“ представляет ярко выраженное меньшинство. Даже и отдельно проживающие пожилые люди имеют достаточно частые общения с детьми и родственниками (посещения, денежная помощь, подарки, оказание услуг, эмоциональные связи и др.). Кроме того, сравнительно небольшой процент пожилых людей чувствует себя часто одинокими.

Семейный цикл состоит из трех периодов? семьи ориентации, семьи прокреации и семьи изоляции. В „расширенной“ семье третий цикл почти не наблюдается, в „модифицированной расширенной семье“ — данный цикл перерастает в цикл „частичной изоляции“ и лишь в „изолированной ядерной семье“ — в цикл „полной изоляции“. Третий цикл разделяется минимально на три периода: поздней зрелости (45—60), ранней старости (60—75) и глубокой старости (свыше 75). Самый счастливый — первый, самый тяжелый — последний период. Самое большое число одиноких „изолированных“ в третьей категории. Особенно большой процент одиноких наблюдается у пожилых женщин, хотя женщина дает жизнь и является самым действенным фактором междуродственных общений.

Проблема пожилых главным образом является проблемой у неимущих пожилых людей. Наиболее нуждающиеся обыкновенно являются и самыми одинокими и самыми явными проблемами (экономическими, социальными и эмоциональными). Они же в большинстве случаев и не имеют родственников. Положение неимущих пожилых людей в одинаковой степени тяжело и в городской и в сельской среде.

SUMMARY

The position of elder in the family of industrial society

The author has tried in this work, on the basis of great number of theoretical and empiric researches in the world and in Yugoslavia, to answer the question: whether a family in the industrial society completely breaks the economic and emotional relations with the generation of old parents? The results of research have rejected the scientific hypothesis that in such society a dominant model is »isolated nuclear family« which drastically breaks all connections with relatives out of familiar »nucleus«. Today dominant models are »extended family« and »modified extended family«, while »isolated nuclear family« represents the very minority. Even those elder who live alone have rather intensive contacts with their children and relatives (visits, financial help, gifts, services, emotional relationship etc.). Besides that, the percentage of elder who often feel lonely is relatively low.

The family cycle consists of three periods: orientation family, procreation family and isolation family. The third cycle is almost non existing in the »extended family«, while in the »modified extended family«, this cycle outgrows into the cycle of »partial isolation«, and not until »isolated nuclear family«, into the cycle of »entire isolation«. The third cycle is divided on at least three periods: late maturity (45 to 60 years); early old age (60—75); very old age (over 75 years). The happiest period is the first and the most difficult is the third. The greatest number of lonely people, »isolated« ones, is in the third category. Especially high is the percentage of lonely old women, although woman is creator of life and most vigorous factor in interactions of relatives.

The problem of elder is for the most part the problem of poor elder. The poorest are usually the loneliest and with most difficult problems (economic, social and emotional). They are very frequently without relatives, too. The position of poor elder is equally difficult in the urban and in the rural subculture.

RÉSUMÉ

La condition des personnes âgées dans la famille de la société industrielle

Dans ce travail, qui est basé sur un certain nombre de recherches théoriques et empiriques dans le monde et en Yougoslavie, l'auteur a essayé de répondre à la question: est-ce que la famille dans la société industrielle a rompu entièrement les liens économiques et émotionnels avec la génération des parents âgés? Les résultats des recherches effectuées ont rejeté l'hypothèse scientifique que dans cette société domine le modèle de »la famille nucléaire isolée« qui rompt d'une manière drastique tous les liens avec les parents en dehors du »noyau« familial. Aujourd'hui domine »la famille élargie« et »la famille élargie modifiée«, tandis que »la famille nucléaire isolée« représente une minorité très prononcée. Même les personnes âgées qui vivent seules entretiennent des contacts assez étroits avec les enfants et les parents (visite, aide pécuniaire, cadeaux, services, liens émotionnels, etc.).

En outre, le pourcentage est relativement bas des personnes âgées qui se sentent souvent isolées.

Le cycle familial est composé de trois périodes: la famille d'orientation, la famille de procréation et la famille d'isolement. Dans la famille «élargie» le troisième cycle n'existe presque pas, dans la «famille modifiée élargie» — ce cycle se transforme en un cycle «d'isolement partiel», et ce n'est que dans la «famille nucléaire isolée» qu'il se transforme en cycle «d'isolement total». Le troisième cycle se divise en trois périodes au moins, à savoir: de la maturité tardive (45 à 60 ans), de la vieillesse précoce (de 60 à 75 ans), de la vieillesse avancée (au-dessus de 75 ans). La plus heureuse est la première période et la plus dure la troisième période. Le plus grand nombre des «isolés» se trouvent dans la troisième catégorie. Le pourcentage est surtout élevé des vieilles femmes isolées, quoique la femme est la créatrice de la vie et le facteur le plus puissant de l'interaction entre parents.

Le problème des personnes âgées est dans la plus large mesure le problème des vieillards pauvres. Les plus pauvres sont généralement les plus isolés et dont les problèmes à résoudre sont les plus difficiles (économiques sociaux, émotionnels). Ils sont le plus souvent sans parents. La condition est tout aussi difficile des vieillards pauvres dans les régions urbaines que dans les régions rurales.

БЕЛЕШКА О ПРАВНОЈ ЛОГИЦИ

Као један од доказа да постоји посебна правна логика наводи се да у праву важе извесна правила која су супротна (општој) логици, одн. нелогична. Као пример често се наводи правило да нико не може на другом пренети више права него што сам има и одступања од њега која су допуштена у праву. Каже се да је то правило потпуно логично, а да су одступања нелогична, па ипак правно, тј. правном логиком, допуштена. Тако, нпр., ако се од трговца купи ствар којом он обично тргује, онда купац стиче својину на ствари чак и ако трговац није имао својину на њој (изузетак који је био предвиђен и у Српском грађанском законнику од 1844. г.).

На први поглед, овај доказ је убедљив. Заиста, зар трговац у овом случају не преноси на купца право својине на ствари, иако га сам нема — дакле, преноси више права но што сам има, насупрот јасној логици да се не може пренети више на другом него што се има? Изгледа да је тако и да право заиста има своју посебну „логику“, која је у ствари противлогика.

Међутим, чини нам се да се то ипак не може прихватити и да, бар у овом случају, право нема своју посебну логику, да не иде против опште логике. Одавде, наравно, нећемо извући закључак да можда у другим случајевима то и није тако, иако нам се чини вероватним да право ни у ком случају не може ићи против логике. Убеђени смо да би се и други докази извучени на основу других случајева могли исто тако, брижљивим испитивањем, оповргнути као што ћемо учинити у односу на онај из овог случаја. У ствари, у питању је само лена мисао, недовољан напор да се увиди право стање ствари. Размотримо поменути случај па ћемо то јасно видети.

Заиста шта се дешава у овом случају? Трговац који нема право својине склапа уговор с купцем којим се, нормално, преноси право својине на овога. По логици, право својине није пренето, јер га трговац и нема, па га и не може пренети. Али закон, ипак, наређује да се овим уговором стиче право својине. Шта то правно значи и једино може да значи?

То може да значи да законодавац наређује да се уговор којим се жели пренети право својине, а којим се оно не може пренети јер га преносилац нема, има сматрати као основ стицања права својине. То значи да је тај уговор основ (*titulus*) по наредби закона (*ex lege*). Другим речима, закон одређује да тај акт ствара (конституише) право својине купцу, а не преноси га с продавца на купца. Цела забуна потиче од (зло)употребе појма „преносити“ (право). Наиме, право се, додуше, хтело „пренети“, али то није било могуће, па закон такав уговор узима као основ стицања посебног, новог, од старог, постојећег права својине независног права својине (што истовремено значи и гашење права својине дотадањег власника). Тим актом се, дакле, једно право својине гаси, а друго настаје — нема никаквог „преноса“ права својине с продавца на купца.

На основу овога, могу се разликовати, у овом погледу, три врсте правних аката. Једни су изјављујући (деклараторни) — њима се не преноси нити ствара никакво право, него се само утврђује да једно већ постојеће право постоји. Други су преносећи (транслаторни) — њима се постојеће право једног субјекта преноси на другог без измене. Трећи су ствара-

јући (конститутивни) — њима се ствара једно ново право, које није постојало. Уговор о купопродаји у овом случају би био стварајући правни акт. Тако схваћен, овакав акт је у складу с логиком, а није никакав пример посебне правне логики.

Могуће је и другачије схватити дејство овог уговора, а да ипак логика не буде повређена. Могуће је, наиме, просто сматрати да се њиме заиста преноси право својине с дотадањег власника, који није продавац, на новог власника, купца. Тада би тај акт био транслаторан, али би ех lege пренио право својине с правог власника, који у уговору не учествује.

Нама прво решење изгледа више у складу с правним начелима. Но, било које решење да се изабере (а можда је могуће и неко треће), свакако се мора тражити оно које не иде против логики.

Др Рад. Д. Лукић

ПОЉСКИ ЗАКОНИК О ГРАБАНСКОМ СУДСКОМ ПОСТУПКУ

Грабански судски поступак у Народној Републици Пољској био је све до 1964. регулисан делимично нормама старог права, а делимично нормама нове државе. Предратна правила била су садржана у Законику од 1933. Из разлога које не треба нарочито истацати, та правила нису одговарала потребама новог друштва, тако да је Законик био неколико пута новелиран. Прве новеле — из 1945. и 1946. — тичу се поступка у брачним споровима и споровима из односа између родитеља и деце. Оне су биле нужна последица крупних промена на пољу материјалног породичног права. Најважније измене унесене су у систем грабанског поступка 1950, и тичале су се парничног поступка. Било је писаца који су у то време сматрали да је тим новелама уведено у Пољску ново процесно право. Даља измена, од 1953, значајна је по томе што је отклонила оштру разлику између парничног и ванпарничног поступка. Најзад, новеле 1955, 1956. и 1958. имале су за циљ растерећење судова. Посебно, треба нагласити да је тим прописима надлежност за издавање платног налога пренесена на државни нотаријат и да је промењена стварна надлежност ⁽¹⁾.

Нови Законик о грабанском судском поступку од 17. 11. 1964. ступио је на снагу 1. 1. 1965. Недавно је преведен на немачки, што омогућава ширем кругу правника других земаља да се с њим упознају ⁽²⁾. Приказујемо га према том преводу.

Са своја 1153 члана, Законик представља најобимније законодавно дело које је у овој правној области до сада објављено. Он је и најпотпуније дело, јер, осим парничног, ванпарничног и извршног поступка, садржи и одредбе којима се уређује међународно приватно процесно право.

Целокупна материја Законика подељена је на кратак увод и на четири дела. Први носи назив „Когнициони поступак“ (у немачком преводу »Erkenntnisverfahren«). Он обухвата парнични и ванпарнични поступак. Други део је посвећен извршењу и обезбеђењу. У трећем делу обрађено је међународно приватно процесно право под насловом „Прописи у области међудржавног грабанског поступка“.

(1) О пољском грабанском поступку после другог светског рата, а пре доношења Новог законика, види ближе: Wengerek, Über den Stand des Zivilprozesses und der Zivilprozesslehre in Polen, Zeitschrift für Zivilprozess, 72 Band, Heft 3/4, April 1959, стр. 146.

(2) Zivilverfahrensgesetzbuch der Volksrepublik Polen, Deutsche Übersetzung von Cristoph Royen Berichte de Osteuropa — Instituts an der freien Universität Berlin, Heft, 77, 1967.

У Уводу су прописана начела која су садржана и у поступцима других земаља: истражно начело, дужност суда да утврђује стварно стање ствари, дужност странака и других учесника да говоре истину и да износе сву процесну грађу (чл. 3); дужност поучавања странака и других учесника, које не заступа адвокат (чл. 5); дужност суда да одбије покушаје одуговлачења поступка и да настоји да одлука буде донесена на првом рочишту (чл. 6); дужност суда да утиче на странке да се поравнају (чл. 10); начело јавности (чл. 9); начело да је парнични поступак редован поступак у грађанским стварима и да се супсидијарно примењује у другим грађанским поступцима (чл. 13). Посебно је наглашена дужност суда да се стара о заштити друштвене својине. Изрично је речено да суд мора да обавести виши орган једне социјалистичке (подруштвљене) привредне јединице која, као странка или у некој другој улози учествује у поступку, ако лице позвано да заступа ту јединицу остаје неактивно у парници, не поштује прописе или не поступа по налогу суда. Такво обавештење мора суд да упутити и кад предузимање радње може да буде целисходно у односу на лица која нису обухваћена поступком. У случају потребе, суд, ради заштите друштвене својине, обавештава државног тужиоца (чл. 4). Овај орган може да у свакој правној ствари покрене поступак, а може и да узме учешће у сваком поступку који тече. Законик садржи услове под којима он то овлашћење може да врши, али ти услови су тако широко постављени, да је његова интервенција у имовинскоправним стварима практично увек могућна. Наведена права му припадају ако то, по његовој оцени, захтева заштита законитости, права грађана, друштвеног интереса или друштвене својине. Међутим, у неимовинским споровима са подручја породичног права јавни тужилац може да поднесе тужбу само у случајевима који су у закону наведени (чл. 7). Овлашћења јавног тужиоца су, дакле, далеко већа него по југословенском праву (чл. 193. и 194. ЗПП). У циљу заштите права грађана, могу поступак да покрену, или да се у текући поступак умешају, и друштвене организације радног народа чији се задатак не састоји у вршењу привредне делатности, али опет само у законом предвиђеним случајевима (чл. 8). Главни случај је заступање радника у радном спору од стране представника синдиката (чл. 466). Од начелних одредаба заслужује још да буде поменута она која говори о утицају кривичне пресуде на парницу. О томе Законик садржи одредбу у којој се каже да је суд везан утврђењем, садржаним у осуђујућој пресуди, да је кривично дело учињено (чл. 11).

Прва књига првог дела посвећена је парничном поступку (чл. 15—505), у другој је обрађен ванпарнични поступак (чл. 506—694), предмет треће је избрани суд (695—715), а четвртог је уређен поступак обнове уништених или изгубљених судских списа (чл. 716—729).

Законик предвиђа двојаку првостепену надлежност у парничном поступку. Срески судови суде све имовинскоправне спорове, изузев оних који су стављени у надлежност судова војводства. Осим имовинскоправних, срески судови у седишту судова војводства суде и бракоразводне спорове (чл. 16). Судови војводства суде: неимовинске спорове, спорове о ауторском и патентном праву; спорове против државе по тужби за накнаду штете која је проузрокована у вршењу службене дужности; имо-

винскоправне спорове чија вредност прелази 100.000 злоти, ако је једна од странака јединица социјалистичке привреде (чл. 16. и 17). За наше правнике од интереса је нарочито то да срески суд може да упути спор на решавање суду војводства ако се приликом расправљања појави правно питање које изазива озбиљну недоумицу. Суд војводства може, међутим, пре прве усмене расправе да одбије да преузме спор и да врати правну ствар среском суду ако сматра да правно питање не изазива озбиљне сумње (чл. 18). Поводом надлежности треба још приметити да принцип *perpetuatio fori* важи и за случај прекорачења вредности границе изнад које правна ствар спада у надлежност другог суда (чл. 15).

У погледу састава суда, уређење је слично нашем праву: првостепени суд заседа у већу које са састоји од једног судије као председника већа и двојице судија-поротника. Али, председник суда може да одреди да суд суди у саставу од тројице судија ако сматра да је то потребно због компликованости правне ствари. Желбени суд расправља и одлучује увек у саставу од тројице судија.

Као што је речено, положај јавног тужиоца у пољском праву се знатно разликује од положаја који он има према ЗПП-у. Пре свега, јавни тужилац који подноси тужбу у име одређене особе мора ову да у тужби означи. То не важи за неимовинске спорове у области породичног права, осим ако закон прописује нешто друго. Особу у чију је корист јавни тужилац поднео тужбу, суд обавештава о покренутом спору, достављајући јој један примерак тужбеног поднеска. То лице може у сваком стадијуму поступка да ступи у спор као тужилац. У том случају примењују се одредбе о јединственом супарничарству. Јавни тужилац не може самостално да располаже предметом спора (чл. 55. и 56). У случају у коме јавни тужилац не покреће спор у корист одређеног лица, он подноси тужбу против свих учесника спорног односа (чл. 58). Правноснажна пресуда дејствује у односу између странке у чију је корист јавни тужилац поднео тужбу, и њеног противника. Ипак, правноснажна одлука не одузима могућност тој странци, ако у спору није учествовала, да за своје захтеве покрене спор (чл. 58). Суд је дужан да обавести јавног тужиоца о свакој ствари у којој његово учешће сматра за потребно (чл. 59). Јавни тужилац може да ступи у парницу у сваком њеном стадијуму. Он се не везује ни за једну од странака, има право да даје изјаве и предлоге које сматра за целисходне, као и право да изнесе чињенице и предложи доказе. Њему се, од тренутка кад пријави своје учешће, достављају сви поднесци, судске одлуке и позиви на рочиште. Јавни тужилац има право да нападне сваку судску одлуку против које је предвиђена могућност употребе правног лека, и то у року који је прописан за странку (чл. 60).

Супротно нашем праву, пуномоћник не може бити сваки пословно способни грађанин. Ову процесну улогу може на себе узети адвокат, супарничар, лице које управља имовином странке или штити њене интересе, или лице које испуњава њене налоге уколико предмет спора спада у круг тих налога. Као пример за овај последњи случај, Законик наводи родитеље, брачног друга, сестре, браћу или потомке странке (чл. 87). Орган који би одговарао нашем јавном правобранилаштву, пољском праву је непознат. Пуномоћник једне јединице социјалистичке привреде или друштвене орга-

низације радног народа може бити и правни саветник или други службеник те јединице или орган који јој је надређен (чл. 87).

Поред ослобођења од парничких трошкова по оцени суда, постоји и ослобођење *ex lege*. Ову другу врсту користе: странка која тужи за утврђење очинства, за издржавање, за плату из радног односа или за накнаду штете; старалац који је за вођење спора именован од стране суда или органа старатељства (чл. 111).

Законик предвиђа и установу замерке, каква је постојала у нашем предатном праву: странка може на рочишту на коме присуствује или, ако је била одсутна, на следећем рочишту да укаже суду на повреду одредаба поступка с предлогом да се ова њена изјава унесе у записник. Ако то не учини, она се у даљем току поступка на повреду не може позвати, осим ако на исту суд пази по службеној дужности или ако странка учини вероватним да је замерку пропустила без своје кривице (чл. 162).

Повраћај у пређашње стане предвиђен је само за пропуштање рока (чл. 167—172).

Мировање поступка не наступа по сили закона, него тек пошто суд оцени да је застој целисходан (чл. 178. и 179).

Законик садржи читав низ одредаба о поступку за случај да се покаже да у парници не учествује једно или више лица која, према садржини материјалноправног односа, треба да буду странка (чл. 194—198). Ако је реч о трећем који треба да буде тужен, суд га позива да узме учешће у парници, и тај позив има исти значај као да је против њега поднесена тужба. Трећега који треба да ступи у парницу у својству тужиоца, суд обавештава о парници. Такво лице може у том својству да узме учешће у парници у року од две седмице.

За мериторно расправљање одређено је већ прво рочиште. Одговор на тужбу за јединицу социјалистичке привреде је обавезан, а за друге туженике факултативан (чл. 207). Свака од странака може да тражи да се усмена расправа одржи у њеној одсутности (чл. 209). Процесну грађу, садржану у поднесцима одсутне странке, излаже председник већа или судија известилац.

Као супсидијарно доказно средство, Законик познаје саслушање странака (чл. 293—304). (Друкчије је у совјетском праву у коме се не спроводи разлика између овог доказног средства и информативног саслушања.) Сведок и вештак обавезно дају пре саслушања свечано обећање да ће говорити истину. Обе странке се саслушавају прво без овог обећања, а ако спорне чињенице после тога не буду довољно разјашњене, суд може, по свом избору, саслушати само једну странку, која у том случају даје претходно обећање (чл. 299. и 303). Посебним врстама доказних средстава сматрају се испитивање крвних група, филм, телевизија, фотокопије, фотографије, планови, цртежи, грамофонске плоче, магнетофонске траке и други уређаји за регистрацију или пренос слика или тонова (чл. 305—308).

Принцип *Ne eat iudex ultra et extra petita partium* не важи за спор у коме је тужилац јединица социјалистичке привреде, као ни за спор за издржавање или за накнаду деликтне штете (чл. 321). Образложење пресуде се израђује по службеној дужности само у стварима у којима је једна

од странака јединица социјалистичке привреде или у којима је учествовао јавни тужилац. Иначе, образложење се израђује само на захтев странке, који може бити стављен у року од седам дана од објављивања (чл. 328). Објављује се свака пресуда (чл. 326). Слично нашем ЗПП-у, и пољски законик познаје пресуду због изостанка према туженом. Суштина је у томе да суд узима за истините све тужбичеве чињеничне тврдње, садржане у тужби и припремним поднесцима. Но, за јединице друштвене привреде и овде је прописана привилегија: за њих ова одредба не важи. Од нашег права, Законик се разликује по томе што за контумациону пресуду узима сваку ону која је донесена у одсућности туженог, па и ону којом је тужбени захтев одбијен. Тужени може контумациону пресуду напасти приговором, слично приговору против платног налога (чл. 339. и 334). Установу приговора требало би усвојити и за наше право. Слично томе, требало би усвојити и могућност да суд решењем отклања сумњу која се тиче смисла пресуде (чл. 352). Одредба о границама правноснажности не изгледа нам довољно прецизна. По тој одредби пресуда својом правном снагом дејствује за оно што је, у вези са основом спора, образовало предмет одлуке (чл. 366). Питамо се да ли је одлука о условљавајућем (основном) односу захваћена правном снагом?

Законик садржи установу неодложне извршности, која је нашем праву непозната. Наиме, суд по службеној дужности проглашава пресуду, већ приликом њеног доношења, за извршну: ако се њом досуђује издржавање, и то у погледу obroка који су пристигли после покретања парнице; ако је усвојен захтев на основу тужениковог признања; ако је захтев усвојен пресудом због изостанка. Суд може да прогласи за неодложно извршну и пресуду изречену у корист јединице социјалистичке привреде (чл. 333). Приликом укидања или преиначења пресуде суда, на предлог туженог, одређује да се чинидбе које су извршене врате, и уопште, да се успостави раније стање (чл. 338). Добра страна ове установе, која постоји и у праву СР Немачке, лежи у томе што тужилац-поверилац не мора да чека крај спора да би остварио своје право. У данашње време, кад валута релативно брзо губи своју вредност, установа неодложне извршности показују се као целисходна нарочито у споровима у којима тужба гласи на осуду на новчану чинидбу. Али, њена слаба страна показује се у случајевима кад дође до противизвршења.

Поступак је строго двостепен. Редовно правно средство је ревизија. Разлози на којима овај правни лек може бити заснован таксативно су набројани у шест тачака (чл. 367. и 368). Погрешно утврђено чињенично стање (нстачна оцсна доказа) није изрично наведено као разлог, па се поставља питање да ли уопште овај недостатак представља по Законик у један разлог ревизије. Можда овај недостатак треба видети у тач. 4. чл. 367, по коме се један разлог ревизије састоји у противречности између битних утврђења суда и садржине процесне грађе која је у правној ствари изнесена. Законик изрично предвиђа *ius novum*. Другостепени суд одлучује о ревизији редовно на расправи. Ова се, као и у нашем праву, одржава и у одсућности обеју странака. Принцип је да виши суд одлучује у границама ревизијских предлога и разлога. Али, изузеци су врло значајни: прво, суд по службеној дужности узима у обзир повреде материјалног

права, недопуштеност поступка и пропуштање које се састоји у томе што првостепени суд није разјаснио околности битне за решење спора. Друго, поменути принцип не важи за спор у коме се као странка појављује јединица социјалистичке привреде, за спор о неимовинском праву, и за неке друге спорове (чл. 381). Забрањена је *reformatio in peius* (чл. 382). На расправи пред другостепеним судом може се извести само доказ исправом (чл. 385). Ванредни правни лекови су понављање поступка и ванредна ревизија. Ова друга стоји на располагању Министру правосуђа, Првом председнику Врховног суда и Вуковном јавном тужиоцу против сваке правноснажне одлуке којом се вређа право или интерес Народне Републике Пољске. Ванредна ревизија може се ограничити на побијање образложења једне правноснажне одлуке, ако образложење вређа интерес Народне Републике Пољске или очигледно дира у част једне странке или вређа њена права. Рок за улагање ванредне ревизије износи шест месеци. Ако одлука вређа интерес Народне Републике Пољске, ванредна ревизија није везана за рок (чл. 421). Према томе, овај правни лек може бити уложен и у интересу странке. Против исте одлуке, у интересу исте странке, ванредна ревизија може бити изјављена само једном. Врховни суд одлучује по овој ревизији на усменој расправи, и није везан за разлоге који су у ревизији наведени. Ако усвоји ванредну ревизију, Врховни суд укида нападнуту одлуку и одлучује сам мериторно, или одабацује тужбу, или упућује правну ствар на поновно одлучивање надлежном суду или другом суду истог степена (чл. 422).

Посебне врсте поступка прописане су за брачне спорове, за спорове из односа родитеља и деце, за спорове по захтевима радника и за спорове због сметања поседа. Поред тога, Законик познаје још и поступак издавања платног налога и поступак опомињања.

За поступак у брачним споровима карактеристично је, прво, правило да суд и странке расправљају иза затворених врата, осим ако обе странке захтевају јавност, а суд сматра да се јавним расправљањем не угрожава морал (чл. 427). Уз захтев који се тиче самог брака, може бити истакнут и имовинскоправни захтев (435). Изостанак тужиоца повлачи прекид поступка. Овај се наставља кад тужилац предложи. Он то не може да учини пре истека рока од 3 месеца. Ако предлог не буде стављен у року од једне године, суд обуставља поступак (чл. 428). Суд изриче новчану казну (али не и принудно довођење) према изосталој странци којој је наложено да лично дође на расправу (чл. 429). Не могу бити саслушани као сведоци малолетна лица до 13 година, као и малолетни потомци странака који нису достигли узраст од 17 година (чл. 430). И пољски Законик, дакле, по угледу на неке друге законике новијег доба, води рачуна да дете у свом менталном формирању не претрпи трауму због тога што је као сведок уплетено у брачни сукоб својих родитеља. У брачним споровима суд увек изводи доказ саслушањем странака (чл. 432). Нисмо разумели одредбу да није допуштена противтужба за развод брака, али да тужена страна може ипак да истовремено захтева развод (чл. 439). Постоји још једна значајна разлика према југословенском праву: ако у спору по бра-

коразводној тужби умре један од супружника, поступак се обуставља (чл. 446). Супротно томе, ако брачни друг умре у току спора по тужби за поништај брака, поступак се прекида. За умрлог тужиоца поступак могу да наставе његови наследници у року од шест месеци, а за умрлог туженика поступак преузима посебни старалац кога именује суд (чл. 450). Тужба за поништај брака који је пре тога престао смрћу брачног друга, подноси се, исто тако, против староца којег именује срески суд (чл. 447). Наши судови у својој пракси узимају да се тужба подноси против наследника. Мислимо да је решење пољског Законика боље. Јер, наследник се може осећати незаинтересованим и држати се сасвим пасивно у спору, што суду може да отежа утврђење тачног чињеничног стања. У Законнику није речено, али се по себи разуме да наследници могу ступити уз староца. У делу у коме се односи на сам брак, пресуда у брачном спору дејствује *erga omnes* (чл. 435).

Поступак у споровима о захтевима радника предвиђен је за спорове из радног односа и за накнаду штете коју је радник претрпео на раду, посебно услед несреће на послу или професионалног оболења (чл. 459). Законик прописује неке дужности суда које имају за циљ да заштите радника и да олакшају његов положај у поступку: дужност поучавања радника о процесним овлашћењима и о материјалним правима (чл. 460); дужност да се покуша поравнање у сваком стадијуму парнице; старање да поравнање не буде на штету радника (чл. 467); позивање пасивно легитимисаног лица да ступи у парницу уместо оног које је погрешно тужено (чл. 464); радник који нема пуномоћника може тужбу да поднесе усмено, на записник (чл. 467) итд. Правило је да усменој расправи претходи припремни поступак (чл. 471—473). Приликом доношења пресуде суд одлучује о захтевима који проистичу из чињеница изнетих од стране тужиоца, и у случају кад захтев није обухваћен тужбом, или ако је истакнут у мањем обиму него што би то према исходу поступка било оправдано.

Поступак издавања платног налога и поступак опомињања (чл. 480—505) спадају у надлежност државног нотаријата. Суду је поверено расправљање и одлучивање поводом приговора против платног налога који издаје нотаријат (чл. 495—496), на подлози тужбе којој је приложена јавна или приватна исправа, на којој су потписи оверени. Поступак опомињања је слично уређен. Разлика је, прво, у томе, што нотаријат издаје налог за потраживање које не прелази износ од 2.000 злоти и за које не мора бити приложена исправа (чл. 498). Друга разлика састоји се у томе што приговор не мора бити образложен (чл. 502).

Ванпарнични поступак (чл. 506—694) обухвата: ствари које се тичу личног статуса (проглашење несталог лица за умрло и доказивање смрти, лишење пословне способности, брачне и породичне ствари, у које спада и усвојење као и старатељство, ствари које се односе на стварна права (утврђење одржаја, управљање заједничком ствари, раскидање заједнице, установљење нужног пролаза) оставински поступак, судски депозити.

Поступак обезбеђења и извршења регулисан је врло исцрпно (чл. 730—1095). (Кад то кажемо, имамо у виду, на пример, италијански Законик о поступку, који садржи свега 158 чланова. Законик о грађанском поступку

РСФСР има о извршењу 94 члана. Преднацрт југословенског Закона о извршењу и обезбеђењу има 295 чланова.) У циљу обезбеђења, Законик предвиђа само једно средство, које одговара привременој мери у нашем праву. Простор нам не дозвољава да изложемо појединости. Помињемо само оно што сматрамо за најзначајније. Плата радника изузета је од извршења до једне петине ако не прелази двоструки најмањи износ месечне плате оне категорије радника која најмање зарађује, при чему увек мора остати слободан од извршења износ који одговара најмањој месечној плати поменутих радника. Ако дужник прима месечно преко двоструког најмањег износа плате тих радника, извршењу подлежи још и половина укупног вишка (чл. 833). Посебно је регулисано извршење на плати радника (чл. 880—888) и на банкарском рачуну (чл. 889—894), извршење у корист и против јединице подруштвене привреде (чл. 1060—1065, одн. 1072—1080), као и извршење одлуке по којој лице под родитељском влашћу или под старатељством треба да буде одузето од онога код кога се налази и предато ономе коме је одлуком поверено (чл. 1089—1095). Законик садржи и одредбе о принудном извршењу на бродовима (чл. 1014—1022).

И међународно приватно процесно право, коме је посвећен четврти део Законика, обрађено је врло исцрпно (чл. 1096—1153). (У Законик у РСФСР је та материја издвојена такође у посебан део, али је обухваћена у свега шест чланова.) У овом делу су регулисани: међународна надлежност пољског правосуђа у парничним и ванпарничним стварима (1097—1110); судски имунитет (чл. 1111—1116); страначка и парнична способност страних субјеката (чл. 1117); (ваља истаћи да су и за једну и за другу способност меродавне одредбе пољског Законика;) заступање од стране странца; (под условом реципроцитета, пред пољским судом може се у име странке-странца појавити пуномоћник-странац који свој позив врши у држави чији је држављанин странка — чл. 1118); обезбеђење парничних трошкова и ослобођење странца од тих трошкова (чл. 1119—1129); правна помоћ и достављање (чл. 1130); обезбеђење доказа (чл. 1138); старање о заоставштини странца (чл. 1139—1142); утврђење страног права које треба применити у НР Пољској (чл. 1143); (суд се обраћа Министарству правосуђа, али може прибавити и мишљење вештака;) признање и извршење одлука страних судова (чл. 1145—1153). Грађански поступак, прописан Закоником, има изразито демократски карактер. Он води рачуна и о радном човеку и о интересима социјалистичке привреде. Он је истовремено и једноставан, што је битан услов да кратко траје и да самим тим буде економичан. Но, иако је то поступак једне социјалистичке земље, он, исто као и у нас, садржи установе које су садржане у старијим поступцима. Вредност Законика лежи, дакле, у томе, што се у њему захтеви савременог живота мире са традицијом. Уз то, треба одати признање редакторима текста. Они су успели да тешку материју грађанске процедуре изразе у кратким језгровитим ставовима. Законик представља још једно дело о чијим решењима треба водити рачуна приликом реформе ЗПП-а.

ПОЈАМ И КРИТИКА ЕКОНОМСКОГ ВИШКА

1. *Стратешки карактер економског вишка.* — На одређеном ступњу концентрације и централизације капитала, у условима монополног капитализма, настаје гигантска корпорација као типично обележје модерног капиталистичког система. Финансијски независна, са високим основним капиталом, масовном и хетерогеном производњом, планирано и рационално вођена од стране посебног слоја професионалних управљача, велика корпорација суспендовала је класичне услове привредног раста и извршила одлучујућу промену у начину функционисања тржишта. Класични механизам конкуренције водио је рационалном економском искоришћавању свих производних фактора, продуктивном инвестирању и развоју производних снага и технологије, те селењем капитала, снижавањем производних трошкова и реинвестирањем прихода максимирању присвојеног профита. Конкуренција међу радницима одржавала је најамнину на нивоу вредности радне снаге као робе. На тржишту рада, добара и зајмовног капитала најамнине, цене и каматне стопе изједначавале су понуду и потражњу производних фактора као што је и присвојени профит пропорционално одговарао износу инвестираног капитала. Привредни систем је почивао на равнотежи и рационалној алокацији производних средстава лишен расипања и ирационалности. Овако (идеално) скициран систем не одговара више времену великих корпорација. У условима савременог монополног капитализма конкуренција ценама и њихово обарање је напуштено. Корпорације располажу том привредном снагом да саме одређују цене за своје производе и услуге које више нису дате и параметарске величине за њих које су стабилне и независне од величине производних трошкова (у смислу да снижавање трошкова изазива обарање цена). Истовремено, на другој страни, у производњи примењене техничке и организационе иновације значајно снижавају трошкове производње по јединици производа. Као последица забране конкуренције ценама и опадања производних трошкова настаје растућа разлика између продајних цена и трошкова. Економски вишак има сталну тенденцију раста.

Економски вишак се мора утрошити јер се иначе неће моћи даље производити. Он може бити конзумиран, инвестиран или расут. Нормалан пут утрошка вишка је, међутим, блокиран. Радници нису у положају да учествују у присвајању оствареног вишка, док лична потрошња капиталиста, истина, апсолутно расте али као део укупног вишка опада. Такође, ни производне инвестиције не доносе решење него само стварају нове проблеме апсорпцији вишка и воде сувишним производним капацитетима. Корпорације не инвестирају зато што имају расположив капитал него само ако су уверене да ће новопроизведена роба наћи на тржишту на одговарајућу потражњу. Иностране, пак, инвестиције не да не пружају тржиште за домаћи вишак него су и ефикасно средство за преношење иностраног вишка у земљи инвеститора. На тај начин монополни капитализам је противречан систем. „Он ствара све више вишка, а не пружа потрошњи и инвестиције који су потребни да би се усисао порасли вишак и омогућило несметано деловање система”. Ако не би постојало супротне снаге, које нису у логици самог система, његово нормално стање би било стагнација.

Оне ипак постоје и то у лику државних, војних и цивилних расхода и расипања у оквиру продајне делатности, што непрекидно обнавља ирационалност система.

Због тога стварање и апсорпција вишка представља основни проблем монополске производње роба, а категорија економског вишка основно аналитичко средство марксистичке теоријске анализе савременог капитализма, коју су дали Пол Баран (Paul Baran) и Пол Свизи (Paul Sweezy) у свом заједничком делу „Монополни капитал“.

Углед аутора, коришћена аргументација у корист постављене тезе, а посебно начелни став — да заостајање марксистичке друштвене науке у објашњавању савремених кретања унутар капиталистичког система има свој узрок у томе што она „почива још увек у последњој анализи на претпоставци конкурентне економије“, па „ако будемо следили Марксов пример и потпуно употребили његову моћну аналитичку методу, не можемо се задовољити крпањем и поправљањем конкурентског модела који је темељ његове теорије“, те „претпоставимо појам „вишка“ традиционалном марксистичком појму „вишка вредности“ добићемо „заменењујући закон о падању профита законом о порасту вишка... теоријски израз на оно што је битно у структуралној промени од конкурентског на монополни капитализам“⁽¹⁾ — изазвали су бројна реаговања у круговима марксистичких економиста и изазивају потребу разматрања саме категорије економског вишка, њене аналитичке вредности и понуђених теоријских решења Барана и Свизија.

2. *Ефективни и потенцијални економски вишак.* — Појмом економског вишка, разматрањем његових извора и начина коришћења Паул Баран је дао посебан допринос економској теорији раста недовољно развијених земаља, мада његову аналитичку употребу није ограничио само на подручје неразвијених економија⁽²⁾.

Економски вишак је сложена категорија и теоријско дефинисање разликује његова три концепта. Пре свега, *ефективни економски вишак*, као разлика између текуће ефективне производње друштва и текуће ефективне потрошње. Он може бити придодат текућој штедњи или производној акумулацији и, увећавајући укупно друштвено богатство разматраног периода, материјализује се у виду добара различите намене, као што су производна или јавна добра, резерве и сл. Он је мањи од величине вредности Марксовог појма вишка вредности, као разлике између нето друштвеног производа и реалних најамнина, јер у себи не садржи потрошњу капиталистичке класе, државне расходе на војску и администрацију и сл. Заправо, он представља акумулисани део вишка вредности и идентичан је с појмовима штедње или инвестиција⁽³⁾.

Насупрот њему, *потенцијални економски вишак* представља разлику између производње, која би се могла реализовати у једној датој целини природног и технолошког богатства, и онога што Баран назива „виталном потрошњом“. Реализација потенцијалног економског вишка претпоставља структуралну промену друштвене економије, потпуно реорганизовање по-

(1) Монополни капитал, Загреб, 1969, стр. 15, 17, 21, 74.

(2) Paul A. Baran, *Economie politique de la croissance*, Paris, 1970.

(3) П. Баран, нав. дело, стр. 71.

стојеће (капиталистичке) производње и расподеле друштвеног производа. Овако представљен, он је нешто шири и нешто ужи од Марксовог вишка вредности, јер, с једне стране, у себи садржи вредност изгубљене производње због непотпуне запослености или недовољног коришћења постојећих производних капацитета, али, с друге стране, не укључује извесне друге елементе као што су витална потрошња капиталистичке класе или неопходне трошкове јавне администрације ⁽⁴⁾.

Облици у којима се скрива потенцијални економски вишак јесу: 1. прекомерна потрошња друштвених група са високим доходима; 2. изгубљена производња за једно друштво због постојања непродуктивних радника; 3. изгубљена производња услед расипања или нерационалног организовања производног процеса и 4. изгубљена производња због незапослености која, пре свега, проистиче из узрока анархичне организације капиталистичке привреде или недовољне укупне ефективне потражње. Ако се изузму расходи издати за наоружање, недовољна запосленост због недовољне ефективне тражње најзначајнији је узрок раскорака између потенцијалног и ефективног економског вишка. Међутим, као што примећује и сам Баран, категорија потенцијалног економског вишка превазилази оквире постојећег друштвеног система, те мора да се одреди према начелима једног потпуно рационалног друштва.

У таквом рационалном и плански организованом друштву јавља се и трећи облик економског вишка у виду *планског економског вишка*, који се може дефинисати као разлика између „оптимума“ могуће производње, у једном природном и технолошком оквиру историјски датог периода развоја полазећи од планираног „оптимума“ коришћења свих производних богатстава, и једног обима „оптималне“ потрошње арбитрарно изабраног. Сам појам „оптимума“ производње и потрошње не исказује односе засноване на закону профита капиталистичког система, већ представља слободан избор социјалистичке заједнице, која на основу начела рационалности и научних сазнања одлучује шта ће у датом историјском периоду да произведе, потроши или инвестира. Пошто је социјалистичка заједница слободна у одређивању таквог „оптимума“, он не мора да имплицира максимизирање производње, него и остваривање других друштвених циљева, као што је повећање слободног времена. Важно је истаћи да се економски вишак одређује планом а не законом профита, те се по величини може разликовати од ефективног економског вишка у капиталистичком систему ⁽⁵⁾.

У монополској фази развоја индустријски развијених капиталистичких економија, у монополским сферама, профитне стопе су различите али врло високе као и расположиви капитал за инвестирање. Међутим, монополи немају интереса за профитносно реинвестирање присвојених профита у сопственим секторима нити налазе такве могућности на другим странама економије, тако да обим инвестиција тежи да буде значајније нижи од нивоа економског вишка који би могао бити реализован у условима пуне запослености. Да би систем био у равнотежи и да би се даље развијао потребни су спољни импулси. Лична потрошња капиталиста пред-

(4) П. Баран, нав. дело, стр. 72, 73.

(5) П. Баран, нав. дело, стр. 90—92.

ставља релативно мањи део укупног економског вишка а релативно повећање потрошње радника, чиме би се смањило део укупне производње који се прелива у ефективни економски вишак и уједно створиле могућности за инвестирање због повећања укупне потражње, наилази на институционалне препреке расподеле дохотка. Излаз је, зато, у непродуктивној потрошњи, државним расходима и извозу капитала.

Остављајући по страни ову анализу (која је иначе поновљена и у делу „Монополни капитал“) врло је занимљива примена теорије економског вишка на подручје могућег излаза из неразвијености недовољно развијених земаља. Апсолутни ниво економског вишка у поређењу са развијеним земљама је веома низак, али његов релативан ниво, тј. удео у националној производњи неразвијених земаља значајан је и можда виши него у развијеним земљама. У таквом економском вишку највећу ставку свакако представља вишак остварен у пољопривредном сектору. За разумевање његовог могућег коришћења у сврхе развоја нужно је познавати типологију његових садашњих корисника. То су, пре свега, трговци, позајмљивачи новца и посредници свих врста. Надаље, страни капиталистички монополи развијених земаља, који монополизирајући унутрашње тржиште неразвијених земаља извлаче вишак без обавезе продуктивног реинвестирања. Такође, предузећа страног власништва која обављају производњу на тлу неразвијених земаља највећи део економског вишка преносе у метрополе а само мањи део производно реинвестирају или препуштају локалној потрошњи у виду плата виших производних функционера домаће земље. Последњи корисник је сама држава, која своје приходе црпи или из трансфера економског вишка (нпр. из права на извоз) или ствара додјатни економски вишак који одговара смањењу укупне производње расположиве за потрошњу путем, на пример, царина на увозну робу, индиректним порезима на потрошњу или инфлационом емисијом новца. Баран је на основу ове анализе показао неоснованом владајућу тезу да ограничавајући фактор развоја неразвијених земаља лежи у недовољности капитала. Препреку бржем развоју чини недовољност ефективног економског вишка, вишка инвестираниог у повећање продукције производних добара. А та недовољност је, пак, последица постојећег начина коришћења потенцијалног економског вишка са којим би неразвијене националне економије могле да располажу ради продуктивног инвестирања имајући у виду структуру друштвене производње. По Барановој процени потенцијални економски вишак представља најмање 20 процената националног дохотка. Међутим, он није коришћен у служби економског развоја, него је апсорбован различитим облицима сувишне потрошње владајућих класа, тезаурисан или утрошен на одржавање непродуктивног цивилног и војног бирократског апарата, као и извучен из земље од стране иностраног капитала ⁽⁶⁾. Зато се неопходним условом изласка из заосталости јавља захтев за успостављање планске социјалистичке економије у неразвијеним земљама, да би се од стране друштва располагало свим елементима потенцијалног економског вишка, који ће бити директно коришћен на производан начин и тиме повећати толико потребан обим ефективног економског вишка.

(6) П. Баран, *пав. дело*, стр. 272 и сл.

3. *Вишак и функција развоја.* — Инспирисан Барановим делом, неколико година касније, и Бетелхајм (Bettelheim) је покушао да прецизно дефинише појам економског вишка и одреди његову функцију у економском развоју (?). Ни у његовој представи економски вишак није једноставна категорија. Наиме, он се јавља у три облика. то је најпре *текући економски вишак*, дефинисан као разлика између расположивог друштвеног производа и потрошње произвођача и њихових породица. Појам, пак, расположивог друштвеног производа прецизиран је у смислу умањења бруто друштвеног производа за износ „потребног обнављања” неопходног за одржавање просте репродукције. Пошто је:

$$\text{ТЕВ} = \text{РДФ} - \text{ПП} \quad \text{и} \quad \text{РАП} = \text{БДП} - \text{ПО}$$

$$\text{следи да} \quad \text{ТЕВ}_{\text{Т+Л}} = \text{РДП}_{\text{Т}} - \text{ПП}_{\text{Т}} = \text{БДП}_{\text{Т}} - (\text{ПП}_{\text{Т}} + \text{ПО}_{\text{Т}})$$

текући економски вишак с којим располаже друштво у једном периоду, по претпоставци, потиче из непосредно претходног периода. Расположиви друштвени производ представља суму производа грана које обезбеђују материјалну производњу или које обезбеђују услуге директно везане за материјалну производњу (транспорт и трговина). Овако одређен текући економски вишак „би одговарао економском вишку како би га дефинисао Маркс”.

На тај начин, текући економски вишак створен од стране радника запослених у материјалној производњи, с једне стране, представља извор целокупне потрошње изван сфере материјалне производње и, с друге стране, финансира инвестиције (пошто извор финансирања инвестиција из индивидуалних уштеда производних радника представља занемарљиву величину).

Ужи по својој садржини од претходног, *расположиви текући вишак за развој* (РТВР) одређен је разликом између текућег економског вишка (ТЕВ) и „општих друштвених трошкова” (ОДТ), тј. трошкова који су везани за функционисање друштва у истим условима и на истом нивоу као у претходном периоду:

Општи друштвени трошкови по својој природи јесу нормативна величина. Одређују се према појму „општи ефективни трошкови” (ОЕТ), који представљају суму свих трошења, која не служе директно нити развоју нити производњи. Општи ефективни трошкови једног периода постају потребни општи друштвени трошкови просте репродукције следећег периода, тј. $\text{ОДТ}_{\text{Т+1}} = \text{ОЕТ}_{\text{Т}}$. Ако се збир $\text{ОДТ} + \text{ПП} = \text{ППР}$ означи „потрошњом потребном за просту репродукцију”, расположиви текући вишак за развој се може представити и као:

$$\text{РТВР} = \text{РАП} - (\text{ПО} + \text{ППР})$$

У односу на Баранов појам ефективног економског вишка расположиви текући вишак за развој садржи у себи све оно што је расположиво

(?) Charles Bettelheim, *Planification et croissance accélérée*, Paris, 1970.

за развој а не само оно што је искоришћено у ту сврху. С друге стране, он се разликује и од потенцијалног економског вишка, јер је потрошња потребна за просту репродукцију шира од „основне потрошње” Барана и садржи у себи и трошкове издржавања нерадних друштвених класа.

И на крају, *вишак коришћен за развој* (ВКР) чини онај део расположивог текућег вишка за развој, који је „уtroшен на повећање производних капацитета друштва”. У том смислу могу се класификовати облици коришћења вишка за развој: 1. нове производне инвестиције; 2. нове непроизводне инвестиције које индиректно служе развоју тиме што доприносе повећавању расположивих капацитета на нивоу служби образовања, истраживања, становања, општег здравља и сл. у оној мери у којој могу касније допринети повећавању производње; 3. трошкови развоја, под којима се подразумевају сви трошкови изван инвестиција који омогућавају директно повећавање знања, његово преношење или искоришћавање; 4. повећање укупних индивидуалних прихода произвођача ако је праћено повећањем производње или ако омогућава такво повећање; 5. повећање општих друштвених трошкова, када повећани обим коришћења друштвених служби има позитивни ефекат на производњу; и сл. У случајевима супротних употреба вишак неће бити искоришћен за економски развој.

4. *Аналитичка употреба економског вишка и његова критика.* — Пошто је производња и апсорпција економског вишка животно питање функционисања економије у систему монополске производње, „моћна аналитичка метода” заснована на категорији вишка свакако да претпоставља његову конзистентну дефиницију и јединствену аналитичку употребу. На жалост, Баран и Свизи нису отклонили неодређеност овог појма. Пажљивим читањем „Монополног капитала” може се уочити више различитих дефиниција вишка и стиче се утисак као да су поједине од њих коришћене према појављивању нових проблема у датој анализи. Најпре је провизорно одређен вишак као разлика између оног што друштво производи и трошкова те производње ⁽⁹⁾, да би га касније апроксимативно идентификовали са агрегатним профитима. Агрегатни се, пак, профити не изједначавају са статистички евидентираним, јер су у таквом поступку испуштени из урачунавања камате и рента који су саставни делови вишка, него се назив профити употребљава за диференцију укупних прихода и трошкова производње ⁽¹⁰⁾. Зато је касније одређен вишак у смислу разлике између укупног друштвеног производа и друштвено потребних трошкова за његову производњу, и назван друштвеним економским вишком ⁽¹¹⁾. Међутим, производни трошкови, како се исказују у књиговодству монопола, нису и стварни трошкови производње и расподеле. Један њихов део нема никакве везе са потребним трошковима и мора се урачунати у укупан вишак. Појава високих рекламних трошкова и испреплетане продајне и производне активности које је довело до „дубоких промена у друштвено потребним трошковима производње” принудило је Барана и Свизија на пут нових дефиниција вишка. Вишак се најпре представља као разлика између укуп-

(9) P. Baran, P. Sweezy, *Монополни капитал*, стр. 20.

(10) P. Baran, P. Sweezy, *нав. дело*, стр. 74.

(11) P. Baran, P. Sweezy, *нав. дело*, стр. 108.

ног нето производа и укупних реалних најамнина ⁽¹²⁾ што према ранијем Барановом ставу одговара Марксовом вишку вредности. Ако се надаље, узме у обзир вештачка застарелост производа и непотребни трошкови који се у ту сврху издвајају, да би се одредили друштвено потребни трошкови неопходно је упоредити хипотетичке трошкове хипотетичког производа са стварним трошковима стварног производа. Тако настаје нови појам вишка, који би се добио када би се друштвено потребни трошкови калкулисали према принципима једног рационалног друштва, тј. када продирање продајне у производну активност не би имало за своју последицу настанак трошкова везаних за привлачнији изглед производа већ за побољшање његове функционалне намене ⁽¹³⁾. Овим типологија употребљених дефиниција вишка није окончана. Недостају потенцијални економски вишак и статичко одређивање, које је преузео на себе Јозеф Д. Филипс (Joseph D. Phillips), а о коме ћемо касније говорити. Потенцијални вишак је представљен у лику потенцијалних профита „али се такви профити не могу наћи у статистичким извештајима — односно они остављају своје трагове у статистичким извештајима у парадоксалном облику незапослености и сувишних капацитета” ⁽¹⁴⁾.

Ова анализа економског вишка у „Монополном капиталу” није имала за циљ да задовољи захтеве искупише педантног и критички настројеног читаоца, него да укаже на два методолошка недостатка. Методолошки није оправдано користити аналитички инструмент, који иначе у представи Барана и Свизија има централно место у објашњавању посматраног економског система, који није одређено и кохерентно дефинисан ⁽¹⁵⁾. С друге стране, неосновано је мењати у току анализе садржину аналитичког инструмента прилагођавајући га потребама новонасталих ситуација. Да би се формулисао закон пораста економског вишка, коришћени су агрегирани профити; у полемици с Калдором уведен је појам потенцијалног вишка; да би се објаснила природа рекламних трошкова, вишак је представљен разликом укупног нето производа и укупних реалних најамнина; феномен вештачке застарелости производа захтевао је нову одредбу друштвено потребних трошкова и у том смислу и вишка; статистичка верификација закона пораста вишка почива на његовом статистичком појму.

У таквој ситуацији ни раније формулисани Баранови појмови економског вишка не доприносе разјашњавању овог концептуалног проблема. Економски вишак није идентичан — ефективном економском вишку, који одговара текућој производној акумулацији, јер садржи још и индивидуалну потрошњу капиталиста, државне непродуктивне расходе, трошкове

(12) P. Baran, P. Sweezy, нав. дело, стр. 119.

(13) P. Baran, P. Sweezy, нав. дело, стр. 130.

(14) P. Baran, P. Sweezy, нав. дело, стр. 77.

(15) Примедба проф. Pearson, Trade and Market in the Early Empires, је сасвим друге природе, јер по њему вишак је уопште недетерминисана величина. Наиме, како он схвата, постојао би „апсолутни економски вишак” као вишак производње изнад физиолошког минимума потрошње друштва, а тај биолошки минимум опстанка немогуће је одредити, нити има доказа да је идејно друштво живео на том нивоу. „Релативни” је, пак, онај вишак производње изнад онога што је друштво оалучило да потроши, а одлуке о томе друштво доноси слободно и оне нису мотивисане једино економским разлозима. V. Ch. Bettelheim, нав. дело, стр. 65; Е. Мандел, Расправа о марксистичкој економији, Сарајево, 1970. Том I, стр. 42.

продајне активности и расипање у производном процесу; нити — потенцијалном економском вишку, пошто обухвата виталну потрошњу капиталистичке класе и неопходне трошкове јавне администрације.

Чудно је да Баран и Свизи нису осетили потребу да се ближе позабаве концептуалним одређивањем економског вишка, као што је то раније сам Баран учинио посвећујући му један посебан одељак у свом раду. Исто тако, због позива на примену стварне марксистичке аналитичке методе, не може избећи пажњи читаоца околност да је однос између економског зишка и Марксовог вишка вредности разматран у једној нотици на простору који она иначе може да пружи ⁽¹⁶⁾. Међутим, сам однос није толико једноставан.

Заправо, вишак вредности замењен је економским вишком уз објашњење да „у високо развијеном монополно-капиталистичком друштву вишак поприма многе облике и крије се под многим кринкама” те „због тога претпостављамо појам „вишка” традиционалном марксистичком појму „вишка вредности”, јер је он у главама већине људи који познају Марксову економску теорију једнак зброју профит + камата + рента” ⁽¹⁷⁾. То упућује даље на закључак да је у анализи монополног капитализма напуштена и радна теорија вредности. За Маркса је однос између најамног рада и капитала одређивао читав карактер капиталистичког начина производње, па се и анализа капитала кретала у оквирима категорија вредности и вишка вредности. Напротив, Баран и Свизи у својем тумачењу Маркса — „напосе смо свесни чињенице да је наш приказ готово потпуно испустио онај предмет који заузима средишње место у Марковом изучавању капитализма: то је процес рада” ⁽¹⁸⁾ — капиталистички продукциони процес своде на процес рада, у оквиру којег би ваљало изучавати настале технолошке промене и њихов утицај на „природу рада, састав (и диференцијацију) радничке класе, психологију радника, облике организације и борбе радничке класе, итд.” ⁽¹⁹⁾.

Баран и Свизи су желели да променом у терминологији учине „потребно помицање у теоријском ставу”, које је нашло своју примену у замени закона тенденцијског опадања профитне стопе законом о порасту економског вишка. У томе су, као што смо већ навели, нашли теоријски израз за оно што је битно у структуралној промени од конкурентског на монополни капитализам. Како су, пак, „тржишни односи у бити односи цена, изучавање монополног капитализма, као и конкурентског капитализма, мора поћи од дјеловања механизма цена” ⁽²⁰⁾. У Марковој анализи управо је обрнуто. Односи цена су изведени из односа вредности, са којима мора почети разматрање капитализма. Вредносна анализа занемарила је питање конкуренције, јер је у макроекономским размерама збир тржишних цена једнак, по Марксу, укупној суми вредности. Зато П. Матик (Paul Matick)

⁽¹⁶⁾ P. Baran, P. Sweezy, нав. дело, стр. 2.1

⁽¹⁷⁾ P. Baran, P. Sweezy, нав. дело, стр. 21.

⁽¹⁸⁾ P. Baran, P. Sweezy, нав. дело, стр. 19.

⁽¹⁹⁾ P. Baran, P. Sweezy, нав. дело, стр. 20.

⁽²⁰⁾ P. Baran, P. Sweezy, нав. дело, стр. 58.

ставља основан приговор да, супротно тврђењу Барана и Свизија, Марксова анализа не почива на претпоставци конкурентног капитализма већ на апстрактном појму капитала. „Ако овај појам уопште вреди тада је он независан од дате структуре капитала (конкуренија или монопол)” (21). Ако је то тако, терминолошка и теоријска померања, начином на који су извршена, не почивају на поставкама Марксове методе.

Може се ставити појму економског вишка, у поређењу с вишком вредности, и једна друга примедба. У једном од најбољих аналитичких приказа Марксовог учења Свизи дословно пише да „економске категорије морају бити друштвене категорије, тј. категорије које представљају односе између људи. Важно је нагласити да је такво схватање сасвим супротно схватању модерне економске теорије” (22). Категорија економског вишка не испуњава тај захтев управо због њеног дистанцирања од вишка вредности. С друге стране, свођењем процеса производње на радни процес, што је онемогућило уочавање разлике између процеса производње као процеса производње капитала (и на тој основи репродуковања најамних односа) и радног процеса, појављује се вишак као функција капитала а не као продукт неплаћеног рада, што би било у логици радне теорије вредности (23).

Посебно је остало нејасно да ли се појам економског вишка односи на прометну вредност или на употребну вредност. Нешто измењена, ова дилема се може изразити и питањем: да ли је реч о вишку капитала или о вишку производа? (24). Вишак производа се исказује немогућношћу тржишне реализације вредности сувишног производа. Вишак капитала, пак, представља сувишак куповне снаге на тржишту који се не може употребити ради куповине добара и услуга. У првом случају недостаје, док у другом случају преостаје новчаних средстава. По мишљењу Мандела, кључни недостатак у анализи Барана и Свизија јесте околност да су они у појму економског вишка укључили и вишак капитала и вишак производа, те зато и нису били у могућности да на задовољавајући начин реше проблем апсорпције вишка капитала и продаје сувишне робе. Таква би примедба била основана да су Баран и Свизи употребљавали јединствен појам економског вишка. Они су, међутим, разматрали оба проблема у оквиру засебних дефиниција вишка, али су, ипак, том приликом пропустили да одреде њихову међусобну везу. Јер, о вишку капитала говоре када формулишу закон пораста економског вишка, којег идентификују са агрегатним профитима, док је предмет реализације вишка производа повезан са проблемом ефективне потражње. И управо на овом месту настаје нови предмет дискусије. Да би вишак функцирао као капитал, потребно је да се тржишном реализацијом робе вишак производа претвори у вишак вредности. У капиталистичкој економији то увек није могуће те се као последица појављују кризе. Њихов узрок ваља тражити у недовољној потрошњи. У свом ранијем делу Свизи је покушао да теорију недовољне потрошње

(21) Paul Matick, *Marxismus und »Monopolkapital«*, u *Monopolkapital, Thesen zu dem Buch von Paul A. Baran und Paul M. Sweezy*, Frankfurt/Wien, 1969, стр. 32.

(22) P. Sweezy, *Теорија капиталистичког развика*, Загреб, 1959, стр. 36.

(23) V. Monopolkapital, *Thesen*, стр. 98.

(24) V. Ernest Mandel, *Arbeitswerttheorie und »Monopolkapital«*, u *Monopolkapital, Thesen*, стр. 78.

одржи актуелном властитом формулацијом узрока недовољне потрошње. Том приликом користио се категоријама: вишак вредности, акумулација, инвестиције, потрошња радника и капиталиста ⁽²⁵⁾, дакле категоријама класичне марксистичке анализе. Међутим, Баран и Свизи су овом приликом покушали, као што је то приметио Давид Хоровиц (David Horowitz), да комбинује Маркса и Кејнеса. Појмови укупан приход, ефективна потражња и кејнесијански инструменти за потицање потражње ради апсорпције економског вишка доста убедљиво указују на то ⁽²⁶⁾. Ти трагови се могу приметити и у дефиницији економског вишка. Прва апроксимација вишка почива на разлици између укупних прихода и трошкова. Ти приходи често имају свој извор у токовима дохотка, прерасподели вишка вредности као што је то случај, на пример, код прихода рекламних и продајних агенција, које један део својих расхода у цени преваљују на доходак капиталиста и непроизводних радника. Управо у том делу анализе, с друге стране, Баран и Свизи дефинишу вишак као разлику између укупног нето производа и укупних реалних најамнина. Навели смо већ да је Баран раније на тај начин представио Марксов појам вишка вредности. Међутим, он њему не одговара безусловно. Прихватајући без оградe начин обрачуна укупног нето производа како се он данас врши у САД, они су га поистоветили са укупним дохоцима, тј. укупном потражњом. Један његов део представља новостворену вредност а други, чист облик прерасподеле вишка вредности, или је, пак, резултат инфлационог финансирања. „Тако се колебају наши аутори између обрачуна вредности и „агрегиране потражње“”, примећује Мендел. Међутим, његов покушај да докаже да су Баран и Свизи започели своју анализу са ставом или вишак или вишак вредности, не одговара чињеницама. Вишак дефинисан као разлика између онога што друштво производи и трошкова те производње, те одбивши од њих камате и ренту, води радној теорији вредности: вишак или вишак вредности јесте тада разлика између вредности друштвеног производа и у производном процесу утрошене вредности константног и варијабиалног капитала. Истина је да такав став проистиче из извршене анализе Барана и Свизија и да је неспоран, али Мандел предвиђа да су они то ставили у ситуацију конкурентног капитализма као пример одсуства потешкоћа са израчунавањем друштвено потребних трошкова. Одмах затим настављају: „Ствари су сасвим другачије под владом монопола и олигопола” ⁽²⁷⁾. Да су економски вишак сматрали различитим и ширим појмом од вишка вредности указује и њихов почетни став да он поред профита, камате и ренте „обухвата и друге ставке као што су приходи државе и цркве, расходи за претварање робе у новац, плаће непродуктивних радника”; као и каснија разматрања природе и начина формирања ових прихода, одн. расхода. То нас упућује на дискусију питања амортизације, продајних трошкова и државних расхода.

У књиговодству корпорација амортизациони отписи се воде као производни трошкови. Данас је, међутим, савршено јасно да само један део

(25) P. Sweezy, Теорија капиталистичког развитка, стр. 196—198.

(26) У старој литератури ту примедбу стављају Horowitz, Mattick, Mandel а у нашој С. Штампар.

(27) P. Baran, P. Sweezy, нав. дело, стр. 125; Monopolkapital, Thesen, стр. 78.

тих отписа чини репродукцију утрошеног фиксног капитала, док је други део по својој природи прикривени профит. То су прикривени нерасподељени профити, изузети од пореског оптерећења, који се унапред као трошкови производње урачунавају у цену и чине један стабилан извор самофинансирања корпорација. Тај део прихода корпоративне благајне су Баран и Свизи оправдано уврстили као прекомерну амортизацију у економски вишак. Питање је само коректности њене процене, која због разноврсних техника прикривања представља занста један изузетан посао. Претпоставка за то јесте одговарајућа процена вредности фиксног капитала, који је стварно утрошен у производном процесу, као и коректна процена реалне вредности капитала корпорација ⁽²⁸⁾ С тим у вези је и питање у којој мери технички напредак против воље монопола утиче на смањење износа прекомерне амортизације приморавајући их да реалну инвестициону замену врше оним темпом који би одговарао реалном амортизовању фиксног капитала према извршеним амортизационим отписима. Сам Филипс наводи различите процене амортизације у САД.

Цитирајући Маркса да „ниједан прометни трошак који потјече само из промјене облика робе не додаје њој никакву вриједност” него се „мора надокнадити из вишка вриједности”, Баран и Свизи иако појмовно изједначавају продајну активност са Марксовим трошковима промета, дају јој, ипак, нову квалитативну и квантитативну улогу у монополном капитализму, чиме је заправо одвајају од свог појмовног узора. У чему је та квалитативно нова функција продајне активности? У економији која хронично пати од недовољности ефективне потражње, инвестиција и запослености, економска важност рекламе је, пре свега, „у њезину учинку на величину укупне ефективне потражње, па тако и на ниво дохотка и запослености”. Непосредан учинак на структуру дохотка и производње сличан је учинку државних расхода финансираних из пореза. „Тај учинак... повећава укупни доходак и производ за износ првобитног прихода (и расхода)”. Две су, пак, посредне врсте утицаја: „Оне које утјечу на величину и природу инвестиционих могућности и оне које утјечу на подјелу укупног друштвеног дохотка на потрошњу и штедњу (на оно што Кејнес назива склоношћу потрошњи)”. Утицај Кејнеса је сасвим очигледан. Рекламни трошкови, ако су довољно велики, представљају облик додајног дохотка. Насупрот томе, да подсетимо, у Марксовој анализи прометни трошкови јесу део друштвеног капитала утрошеног у овај сектор а профити рекламних и продајних агенција део прерасподељеног друштвеног вишка вредности. Тачно је да ће ови приходи створити додајну запосленост а на тржишту ће нове најамнине и плате повећати могућности продаје роба, али величина рекламних трошкова не утиче на стварање нове вредности већ само на прерасподелу постојећег вишка вредности. Разлика између укупних рекламних расхода и укупних профита рекламних агенција представља, на тај начин, сувишак економског вишка над вишком вредности.

Што се економски вишак више приближава појму агрегиране потражње то је јаснији став о „самоутрошној” природи оног дела укупних

(28) О тим проблемима в. Е. Мандел, Расправа о марксистичкој економији, стр. 160 и сл.

рекламних расхода који нема облик чистих профита. Такво схватање да вишак апсорбује вишак било би *contraditio in adjecto* ако се он посматра као вишак вредности.

Економски вишак превазилази обим вишка вредности и у оном делу где се преваљују трошкови рекламе кроз повећану цену на терет дохотка производних радника и то у мери умањивања њихових реалних најамнина.

Држава монополног капитализма врши своју улогу гаранта монополских профита утицањем на ниво укупне ефективне потражње. При том је по Барану и Свизију „утицај државе на ниво ефективне потражње функција ... апсолутне висине државних расхода“. „Оно што држава троши, представља додаток приватном вишку, а не одбитак“⁽²⁹⁾. Оконост финансирања државних расхода из пореза не мења ништа у бити; држава чак омогућава реализацију потенцијалног економског вишка која би изостала без њене интервенције“. Ако се оно што држава одузима иначе уопће не би производило, не може се рећи да се од било кога извлачи. Државни расходи и порези, који су у првом реду били механизам за приенос дохотка, постали су у великој мјери механизам за стварање дохотка активирајући незапослени капитал и рад“⁽³⁰⁾. Овом ставу не може се додати никакав нови коментар. Државни расходи нису само део вишка вредности, јер представљају прерасподелу националног дохотка, на шта указује и начин њиховог финансирања и намена њиховог трошења.

Како и сами кажу, Баран и Свизи су се користили квантитативним подацима највише због објашњавања и илустрација. Међутим, формулишући за њихову теорију важан закон о порасту економског вишка, било је потребно његову ваљаност и прецизно статистички верификовати. Тај задатак на себе је преузео њихов пријатељ Ј. Филипс. И заиста, у његовим табелама стоји: економски вишак као део друштвеног производа износио је 1929. г. 46,9 процената а 1963. г. 56,1 процената. Изгледало је да је тиме отклоњена свака сумња у погледу исправности постављеног теоријског закона. Међутим, извесне сумње и приговори се не могу избећи. Филипс је економски вишак разделио на три категорије: доходак од власништва, расипање у привредном процесу и државни издаци. Категорија доходака од власништва у себе укључује корпоративне профите, доходак предузећа у индивидуалном власништву, превисоке амортизационе отписе, теренте, камате и друге дохотке од власништва. Расипање у привредном процесу садржи рекламне трошкове, трошкове продирања продајне активности у производни процес као и трошкове везане с финансијама, осигурањем, некретнинама и индустријама правних услуга. У ком смислу би се сада могла ставити основана примедба на овакав поступак статистичког дефинисања економског вишка? Имамо утисак да „статистички“ економски вишак представља у ствари амалгам различитих формулација економског вишка које су дали Баран и Свизи. Ако је овај наш утисак тачан, то је свакако последица некохерентности теоријске анализе чија је статистичка верификација требало да буде дата. Наиме, доходак од власништва по обиму обухваћених ставки је близак (или што Баран и Свизи сматрају

(29) P. Baran, P. Sweezy, нав. дело, стр. 139.

(30) P. Baran, P. Sweezy, нав. дело, стр. 141.

на једном месту, идентичан ⁽³¹⁾ појму вишка вредности, уз узгредну напомену да насупрот економском вишку има тенденцију пада. Урачунавање рекламних трошкова и државних расхода почива на појму економског вишка као разлике између нето друштвеног производа и реалних најамнина, јер се они делом финансирају преваљивањем трошкова на потрошаче и индиректним порезима и инфлационом новчаном политиком. Трошкови продирања продајне активности у производни процес имају за свој основ обрачун друштвено потребних трошкова према начелима једне рационалне економије. Међутим, они највећим делом у стварној економији представљају реалне трошкове. Статистичка обрада је поштовала и појам потенцијалног вишка, пошто су урачунати целокупни државни расходи, јер они ништа не одузимају економском вишку него управо омогућавају да се произведе потенцијални економски вишак који се иначе не би произвео. По Филипсу је требало укључити и изгубљену производњу због незапослености, али истина, то није могао да учини само због неодређености процене. Укључивање расхода везаних за финансије, осигурање, промет некретнина и трошкове правних услуга је респектовало вишак као разлику између укупних прихода и трошкова. Одвојено од ове анализе се јављају нека посебна питања, као на пример, коректност процене сувишне амортизације (у шта Мандел сумња) или расипања у производном процесу. Такође и појава вишеструког урачунавања, која почива на недостатку у теоријској анализи ⁽³²⁾.

Међутим, то све још не значи да се оповргава тежња пораста вишка или укупних профита. Но то је друго питање. На овом месту да напоменемо још и то да су Баран и Свизи засновали своју теорију о вишку на моделу монопола као типичне производне јединице савремене капиталистичке економије, док се при статистичком обрачуну узима у обзир и „доходак од власништва индивидуалних предузећа“, који чини око 20 процената укупног дохотка од власништва.

5. *Вишак капитала и вишак производа.* — До сада смо разматрали различита схватања економског вишка, термилошке и аналитичке природе, а посебно ставове Барана и Свизија. Да би се путем категорије вишка анализирано функционисање економије монополног капитализма, неопходно је у том поливалентном појму тако одредити његове делове да у међусобном односу представљају један јединствен линеарни низ, који ће почивати на ширем теоријском сагледавању основних односа система. Дистанцирајући се од теорије радне вредности и уводећи у анализу категорију потенцијалног вишка, теоријску новину, која се не да заобићи, такав задатак на основама поставки Барана и Свизија тешко је извршити. А управо један од важних резултата концепције економског вишка, уопште, био је покушај да се нађе теоријски одговор за стање савременог капитализма — фантастичко расипање средстава приликом алокације производних фак-

(31) P. Baran, P. Sweezy, нав. дело, стр. 22.

(32) Е. Мандел је дао пример за рекламне трошкове: прво се рачунају као вишак вредности у смислу профита капиталиста, затим као рекламни трошкови, тј. део профита који се издаје за продајну активност и коначно као додајни капиталистички профит, одн. део рекламних трошкова који се убира пребацивањем на терет најамнина, в. Е. Mandel, Monopolkapital, Thesen, стр. 90.

тора, које ипак дозвољава систему рационално понашање; растућа потрошња непродуктивних радника, који више не чине периферну зону система; запосленост великог броја продуктивних радника у производњи добара, која су намењена свом уништењу; очигледни недостаци агрегатне ефективне тражње и сл.

Ако бисмо се у потпуности придржавали Марксове анализе, тада би ваљало у основи прихватити Манделову сугестију за разликовање вишка производа и вишка капитала. Као вишак производа економски вишак се јавља у виду оног дела укупне друштвене производње у датом временском периоду, који на тржишту не налази на одговарајућу куповну моћ. Тржишно нереализован производ значи одсуство реализације вишка вредности садржаног у њему као и непотврђивање у тој производњи уложеног капитала. На другој страни, вишак капитала представља онај део државног капитала који не може да се профитносно инвестира у друштвеној производњи због монополских ограничења система.

На који начин се у савременим монополним економијама реализује економски вишак? Да би се одржао дати степен искоришћености капацитета, куповна снага неопходна за тржишну реализацију *вишка производа* обезбеђује се: високим јавним и приватним задуживањем, инфлационим финансирањем, различитим облицима прерасподеле националног дохотка, непродуктивном потрошњом а посебно дохоцима који имају свој извор у расходима на рекламну и продајну активност, те сувишном потрошњом државног апарата (која није неопходна за његово нормално функционисање) и група са високим дохоцима, као и евентуалним повећавањима реалних најамнина. Тиме се елиминишу неповољне последице система расподеле дохотка на укупан ниво потрошње.

С друге стране, излаз за профитносно инвестирање *вишка капитала* налази се у инвестирању у индустрију наоружања; извозу капитала, који нема само чисте облике производног улагања него и форму државних расхода у виду иностраних кредита, поклона или финансијске помоћи помоћу различитих планова развика а посебно тзв. помоћи неразвијеним земљама; инвестирање у сектору индустрија услуга те рекламне и продајне активности.

Судећи по тренду развика ових појавних облика реализације вишка производа и апсорпције вишка капитала, можда би се могло доћи до суда о тежњи пораста економског вишка, али замена закона о тенденцијском паду профитне стопе законом о порасту вишка нужно претпоставља развијену теоријску подлогу за кохерентно одређивање вишка и разчишћавања дилеме о судбини профитне стопе у монополном капитализму ⁽³³⁾.

Мирољуб Лабус

(33) О томе в. J. M. Gillman, *Das Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate*, Frankfurt/Wien, 1969; *Kapitalismus und Krise*, Frankfurt/Wien 1970. Иначе је Gillman пре Barana i Sweezya тврдио да вишак, дефинисан као разлика између вредности коју створе радници, укључив утрoшену вредност материјала, и њихових надница и плата као и потребне приватне потрошње, тзв. нето социјални вишак, има тенденцију да расте, и да је основни проблем капитализма како га апсорбовати, в. *Prosperitaet in der Krise*, Frankfurt, 1968, с. 276.

Karl Peters: FEHLERQUELLEN IM STRAFPROZESS. EINE UNTERSUCHUNG DER WIEDERAUFNAHMEVERFAHREN IN DER BUNDESREPUBLIK DEUTSCHLAND. 2. BAND — SYSTEMATISCHE UNTERSUCHUNGEN UND FOLGERUNGEN. S XII, 371. Verlag C. F. Müller, Karlsruhe, 1972.

На темељу веома савесног истраживања преко 1.100 кривичних предмета код којих је дошло до понављања кривичног поступка проф. Карл Петерс је написао у два тома своје значајно дело „Извори грешака у кривичном поступку”. У првом тому је изложена систематски сређена документација, која показује учињене грешке у кривичном поступку, а други том представља систематско истраживање и излагање извора грешака, као и презентирање одговарајућих закључака. На крају је и додатак документационог материјала за још 25 кривичних предмета, као и потребни регистри који олакшавају коришћење овог обимног дела. (За први том в. наш приказ у овом часопису бр. 4/1971, стр. 452—453).

Истраживање грешака и њихових извора аутор врши у оквиру следећих тема: доказна средства, обухватање доказа, понашање правосудних органа, проблематика времена, кривични поступак и његова околина, кривично процесно право и расветљавање чињеничног стања. На крају су изнесени и предлози за реформу како кривичног права тако и кривичног процесног права. Богатство и сложеност садржаја ове књиге намеће ограниченост домета једног приказа, побуђујући истовремено и интерес за њено исцрпно и целовито студирање.

Могућност појаве извора грешака у области доказних средстава размотрена је с обзиром на разликовање личних и материјалних извора доказа, с тим што је у обзир узет и тзв. комбиновани доказ. Тако су проучени испит окривљеног и сакривљеног, сведочења и вештачења и материјални доказ и увиђај.

Код окривљеног су од интереса његово признање и порицање, као и оповргавање једног или другог. Истовремено пажњу привлачи и понашање окривљеног у току поступка. Извори грешака се крију у обиму и квалитету признања и порицања као и оповргавања. С овом проблематиком се повезује и алиби као доказ. Исказ саокривљеног је исто тако често пута камен спотицања. Што се тиче понашања окривљеног у поступку, реч је о његовом коришћењу и некоришћењу правних средстава. Мотивације за ово понашање могу бити различите. Но, само, понашање по правилу не може бити доказ о кривичи.

Проучавање сведочења је на изврстан начин од посебног интереса, јер се с њим најчешће срећемо у поступку. Но, кад је реч о изворима грешака, треба имати на уму да су за тачно сведочење неопходне претпоставке и то: спремност на истину и способност за истинито излагање. Ове две претпоставке су садржајно веома сложене и повезују се са схватањем личности сведока. Дакле, опасности се крију у проблематици истинољубивости и у аналитичком сагледавању способности сведока да да истинит исказ. После овог од интереса су правци исказивања, тако напр. искази који терете и који олакшавају ситуацију окривљеног; тачни и нетачни искази; и др. Истовремено пажња мора бити усредсређена и на личност

сведока. У обзир долази разликовање нормалних и ненормалних лица, мушкараца и жена, деце и старих људи; итд. Изражују све ове аспекте, аутор их илуструје и грешкама до којих је дошло у кривичном поступку код појединих кривичних предмета. Но, одмах треба рећи да ове илустрације не поткрепљују претходно изграђене ставове, већ напротив својим постојањем намећу одређене закључке. Овај метод илустрирања и природа илустрација карактеристични су за сва излагања у књизи.

О вештачењу. Проучавани кривични списи показују да је код једне петине кривичних предмета дошло до примене вештачења, као и да је вештачење у добром броју случајева било из ових или оних разлога извор грешака. Вештачење се посматра под углом његове везаности за утврђивање способности за виност и везаности за материјални доказ. Посебно је дат осврт на вештачење рукописа и на вештачење у саобраћајном кривичном праву.

На овом месту задржаћемо се само на вештачењу везаном за материјални доказ и указаћемо на неке разлоге услед којих ово вештачење може бити нетачно, односно ако је штавише и тачно може довести до погрешних закључака. Тако на пр. недовољно прикупљање потребног материјала за вештачење, нејасно постављање питања, оскудна тврђења од стране вештака, превиђање тешкоћа вештаковог исказивања, недовољна стручност вештака, преурађени закључци и хипотезе, и др. На страни судије, који је позван да оцени вештачење, могу се појавити следећи недостаци: недовољно познавање личности и стручности вештака, вођење доказног поступка на темељу непотпуног мишљења вештака тамо где се пропуштено не може поправити, некритично прихватање мишљења вештака, погрешно тумачење мишљења вештака, и др. Дакле, још једном смо суочени са веома сложеном проблематиком вештачења као доказног средства у кривичном поступку.

Код материјалног доказа указали бисмо само на неке недостатке и опасности. Тако напр. пропуштено тражење материјалних доказа, манљиво узимање материјалног доказа (нетачно узимање материјалног доказа, нејасан материјални доказ и фалсификован материјални доказ) и отклањање материјалног доказа путем фалсификовања доказа.

После овог следи проблематика обухватања доказа. Овде су посредни недостаци који се јављају у појединим фазама поступка. Тако напр. недовољни извиђаји у претходном кривичном поступку. Најглавнији недостаци били би и то: касно започети извиђаји; недовољно припремљени извиђаји; недовољно искоришћавање доказних могућности; примена недозвољених доказних метода; недовољно истраживање личности; и др.

Посебно поглавље је посвећено недостацима који се могу појавити на страни правосудних органа. Реч је о судијама и судијама-лаицима, државном тужиоцу и полицији, као и браниоцу. Код сваког од њих могу се срести извесни недостаци у раду у току поступка, који негативно утичу на одлучивање о кривичној ствари.

У вези с проучаваним материјалом аутор разматра и време као извор могућих грешака у кривичном поступку. Овде он разликује утицај временских епоха од питања времена у појединим кривичним предметима. Тако су временске епохе карактеристичне за домет појединих дисциплина које се примењују у кривичном поступку, као напр. што је случај с криминалистиком. Временска раздобља због својих схватања могу утицати и на откривање појединих кривичних дела, напр. побачаја, паљевина, привредних кривичних дела, кривичних дела у области дрога и др. Протек времена утиче и на правна схватања. С овим излагањима аутор је начео једну веома интересантну и значајну проблематику.

Веома кратко и рекли бисмо недовољно аутор се задржао на значају штампе и других медија информисања, али је корисно да није изоставио и овај могући извор грешака у кривичном поступку.

Најзад пред нама је и осврт аутора на тему да и само кривично процесно право својим одредбама може да утиче на могућност свестраног и потпуног расветљења кривичне ствари.

На крају аутор се бави низом питања из области реформе кривичног права и кривичног процесног права, износећи и образлажући своје предлоге за реформу. Ове странице су од посебне вредности у овом значајном делу савремене кривичнопроцесне литературе.

проф. др Д. В. Димитријевић

Wilhelm Haddenhorst: DIE EINWIRKUNG DER VERFAHRENSRUEGE AUF DIE TATSACHLICHEN FESTSTELLUNGEN IM STRAFVERFAHREN. EINE UNTERSUCHUNG ANHAND DER HOECHSTRICHTERLICHEN RECHTSPRECHUNG EINES JAHRES. S. 130. Verlag C. F. Müller. Karlsruhe, 1971.

Студија W. Hadenhorsta посвећена је питању да ли се може отклонити понављање кривичног поступка, ако се за разлог овог понављања сазнало пре правоснажности судске одлуке, наиме да ли и у којој мери процесна жалба тј. приговор недостатка процесних претпоставки утиче на утврђене реалне чињенице у кривичном поступку. Ово је од посебног интереса када се има у виду постојање ревизије у немачком кривичном процесном праву и у вези с процесном жалбом у великој мери присутно формално правно мишљење. Аутор је ову проблематику проучавао не само посредством литературе већ и истраживањем кривичних списка. Он је имао пред собом једногодишњу праксу највишег суда у Савезној Републици Немачкој. Реч је о 76 кривичних предмета у 1964. години у којима је дошло до укидања пресуде због повреде поступка или постојања апсолутног разлога за ревизију. Ово проучавање живих материјала је с методолошког становишта за сваку препоруку, иако би се могло приговорити да судска пракса од године дана представља мален фонд за сигурнија научна закључивања. Но, с овим не бисмо желели да доводимо у сумњу резултате до којих је аутор дошао у своме раду.

У првом одељку студије марљиво је изложена документација. То је са стручног становишта веома интересантна и поучна лектира. Други одељак је посвећен аналитичи проучавањим кривичних предмета и на крају се налази свођење резултата. Аутор констатује да је суд у низу слушајева дозволио да процесна жалба утиче и на већ утврђене реалне чињенице, што је имало за последицу и преиначење пресуде у кривичној ствари. Извршена је пажљива конфронтација схватања у литератури са ставовима у проучаваној судској пракси. По свему судећи становишта судске праксе су ближа животу и његовим потребама. Најзад у трећем одељку аутор је посебно размотрио у вези с проучавањем кривичним списима проблематику ранијих саучесника као сведока и простирање ревизије на саокривљене.

На крају треба поменути да се студија W. Hadenhorsta на одређени начин повезује са истраживањима грешака и њихових извора у кривичном поступку, која је спровео професор Карл Петерс и објавио у делу „Извори грешака у кривичном поступку“ (в. приказ у „Анали Правног факултета у Београду“, бр. 4/1971. и 1/1973).

Проф. др Д. В. Димитријевић

Milton Friedman: TEORIJA NOVCA I MONETARNA POLITIKA Beograd, Izdavačko preduzeće »Rad«, 1973, str. 296.

Појава збирке радова оснивача чувене „Чикашке школе“ у монетарној теорији и једног од несумњиво најпознатијих и најеминентнијих живих монетариста представља прворазредни догађај који пада управо у време

када се не само стручњаци већ и много шири круг људи интересује за све оно што се дешава у свету монетарних кретања и збивања. Када се има у виду да је у питању аутор који је готово визионарски још пре десетак и више година указивао на потребу мењања и осавремењавања међународног монетарног система и прихватања једне савременије концепције монетарне теорије и монетарне политике, онда публиковање једнаест његових радова, који иако објављени у разним приликама и разним часописима односно зборницима чине једну целину, свакако да треба обележити и свесрдно поздравити.

Први и најобимнији део ове збирке радова професора на Универзитету у Чикагу и истакнутог светског монетаристе посвећен је проблемима монетарне теорије. После аналитичког приказа послератних тенденција у монетарној политици и монетарној теорији, следи изузетно интересантна нова формулација квантитативне теорије новца по којој је Фридман стекао неподељена признања међу економистима и донекле умањило ранију славу Џона Мајнарда Кејнза и његових следбеника. Даљи прилози односе се на теоријске и емпијске резултате концепције о тражњи новца у савременим привредама, као и на понуду новца и промене у ценама и у самој производњи. Пошто је на тај начин уобличен комплекс који дефинише ту нову квантитативну теорију новца, у наредна три прилога обрађена су питања оптималне количине новца (новчане масе), теоријског оквира монетарне анализе и монетарне теорије номиналног дохотка.

Прилогом о контрареволуцији у монетарној теорији започиње други део књиге професора Фридмана, посвећен анализи монетарне политике. Сем тог прилога, налазе се још два друга која третирају питање улоге монетарне политике и критички осврт на закашњавања и дејства монетарне политике. Док се за већину прилога садржаних у првом делу књиге може рећи да су претежно теоријског карактера (мада не и без одређене дозе интересантне са становишта практичне примене), радови који чине други део књиге су изузетно интересантни управо због теоријског и практичног разматрања актуелних питања привредне политике и места које у тој политици треба да припадне монетарној, односно кредитно-монетарној политици. Фридман је у њима показао да је врсни познавалац реалних односа и кретања у привредама савремених држава и да своја теоријска разматрања жели и успева да усклади са потребом да послужи практичном решавању конкретних проблема.

У трећем делу књиге налази се само један прилог који говори о слободним девизним курсевима и који је професора Фридмана уврстио у ред неке врсте визионара који могу да на основу својих истраживања не само наговесте догађаје и проблеме који долазе, већ и истовремено укажу на алтернативна решења која теорија може да понуди. Сви прилози у књизи професора Фридмана написани су и објављени релативно скоро, а најраније је објављен управо овај којим је аутор пледирао за увођење слободних девизних курсева још 1968. године, дакле пре садашње монетарне кризе која је само потврдила да је његова критика раније важећег система фиксних курсева била оправдана.

Улажење у детаљнију анализу мишљења и ставова изнетих у ових једанаест радова које је професор Фридман објавио током последњих пет година захтевало би много више простора и времена. При томе се ипак не би могло да читаоцу кроз приказ укаже ни на мали део богатства идеја и анализа које ову књигу чине изузетно вредном и значајном у нашој не баш тако богатој литератури из домена монетарне теорије и монетарне политике. Треба свакако топло поздравити појаву ове књиге на нашем језику и упутити комплименте Удружењу банака Југославије и издавачком предузећу „Рад“ који су књигу професора Милтона Фридмана објавили као прву у библиотеци Финансије и банкарство у којој се могу очекивати и други бисери финансијске теорије.

Проф. Михаил Андреев, ЗАКОН НА КОНСТАНТИН ЮСТИНИАН, Софийски препис, София 1972, 263 + 117 + 43.

Све словенске ранофеудалне и феудалне државе у источним и јужним дијеловима Балканског Полуострва (Македонија, Бугарска и Србија) формирале су се под политичким и културним утицајем Византије. Писменост као основни инструмент цивилизације и све културне и вјерске институције Словени су дуговали Византији. То се може најбоље видјети на примјеру немањинке Србије, најаче и надуготрајније јужнословенске феудалне државе, која је у првој половини 14. стољећа, управо када се налазила на врхунцу моћи, по култури и установама изгледала „као саставни део Цариградског царства“ (С. Новаковић). Као што је својевремено, у 7. и 8. стољећу, Византија дјеломично кодифицирала ради својих потреба словенско обичајно право (Номос Георгиос — Земљораднички закон), тако неколико вијекова касније словенске средњовијековне државе граде своје правне системе углавном преузимањем византијског феудалног права. Поред неких старијих закона (Светосавски номоканон), у 14. стољећу улазе у правни живот Србије два византијска зборника: Синтагма Матије Властара, позната као Скраћена синтагма, и тзв. Јустинијанов закон (тј. Земљораднички закон сажет у 33 члана). Ова два закона налазе се у свим старијим рукописима и преписима Душановог законика, па се могу сматрати саставним дијелом законодавства Стефана Душана. Међутим, у новијим преписима, одредбе Скраћене синтагме су прикључене дијелом Душановом закону, а дијелом Јустинијановом закону, тако да се ови рукописи састоје из два дијела: самог Душановог законика и проширене редакције Јустинијановог закона, обично под насловом *Закон Константина Јустинијана* (ЗКЈ). Такав један новији препис Душановог законика, настао вјероватно у 17. вијеку, чува се у Националној библиотеци *Бирило и Методије* у Софији. Овај препис је познат као „Софијски рукопис Душановог законика“, и састоји се из самог Душановог законика и Закона Константина Јустинијана, овдје под насловом *Судац*, који садржи 87 чланова.

Досада су чешће истраживани извори јужнословенских средњовијековних права, док је садржина тих феудалних права релативно мање проучавана. То је случај и са Законом Константина Јустинијана, који је досада у два маха објављиван (Ј. Борђевић у *Српском легонису*, у Будиму 1859; Т. Флорински у *Споменицима законодавне дјелатности Душана, цара Срба и Грка*, у Кијеву 1888), али његова правна садржина није посебно анализирана. Крајем 1972. године, познати бугарски романиста и професор Универзитета у Софији, Михаил Андрејев, аутор више упоредно-историјских студија из римског, византијског и словенских средњовијековних права, објавио је опширну књигу о Закону Константина Јустинијана, према софијском рукопису, којом је дао значајан допринос садржинском проучавању бугарског и српског феудалног права, те права православно-словенског становништва (*milleta*) у Османском царству.

Књига проф. Андрејева се састоји из два дијела, закључка и неколико прилога. У првом дијелу говори се о изворима и карактеру Закона Константина Јустинијана, док се у другом опширно анализира његова правна садржина. У закључку, аутор разматра значај овог закона за бугарско феудално право, а у прилозима даје превод и факсимиле софијског и раваничког рукописа ЗКЈ.

Пажљивом анализом, проф. Андрејев је утврдио поријекло појединих одредаби ЗКЈ. Већина чланова ЗКЈ су византијског поријекла и преузети су из сажете редакције Јустинијановог закона и скраћене Властарева синтагме. Поред тога, аутор је утврдио да је састављач софијског преписа ЗКЈ користио и *Закон судниј људем*, из 9. стољећа, један од најстаријих словенских правних зборника, чију примјену Андрејев везује искључиво за Бугарску, мада у науци постоје и друге теорије о овом закону. По мишљењу проф. Андрејева, три члана ЗКЈ потичу из Закона судниј људем. То су: члан 34, који регулише услове откупа ратних заробљеника и робова; чл. 42, који одређује ко и како може свједочити на суду; и чл. 46, који

говори о праву азила у цркви. Најзад, аутор је утврдио, да ЗКЈ садржи више одредби из јужнословенских обичајних права. То су претежно норме грађанскоправног карактера. Нпр., чл. 27. који регулише залог; чл. 70. којим се штити поштени купац украдене ствари; чланови 71. и 72. који прописују награду налазачу украдене или изгубљене ствари. Проф. Андрејев се посебно задржао на анализи члана 32, за који је утврдио да регулише услове продаје непокретних добара која припадају једној породичној заједници.

ЗКЈ садржи и више норми кривичноправног карактера, које се углавном односе на крађу производа са сеоских имања. На основу тога, Андрејев закључује, да ове одредбе потичу из обичајног права и византијског Земљорадничког закона.

Међутим, ЗКЈ садржи и неколико норми из феудалног права. Тако, чланови 84. и 85. утврђују обавезу феудалаца да пружи војну помоћ свом господару и прописују санкције за случај издајства и невјере. У ову групу норми, проф. Андрејев убраја и чл. 83, који у императивној форми тражи да се по градовима и селима подижу „школе за васпитање православне дјеце у духу Светог писма и божијег закона”. Управо на основу ових чланова, Андрејев се придружује мишљењу С. Новаковића и А. Соловјева, да је ЗКЈ настао у вријеме дјелатности обновљене Пећке патријаршије, што значи у другој половини 16. или током 17. вијека. Проф. Андрејев држи, да је састављач ЗКЈ могао бити једино неки калуђер који је припадао православно-словенском становништву Османског царства. Пошто одредбе о обавезама феудалаца према сениору и о издајству нису у вријеме састављања софијског преписа ЗКЈ могле имати никакав практичан значај, то Андрејев мисли, да их је компилатор унио у текст из „родољубивих мотива”. За све остале одредбе ЗКЈ, Андрејев сматра да су у вријеме састављања компилације биле у примјени. На основу тих норми дијелила се правда унутар словенских сеоских општина. Поред тога, одредбе које се налазе у ЗКЈ примјењивали су органи православне цркве у оквиру своје судске надлежности. Као потврду тезе, да је право садржано у ЗКЈ живјело међу православно-словенским становништвом Османског царства, Андрејев наводи, да се, већ напријед помињани, чланови 27, 32, 70, 71. и 72, те 8, 9. и 10. ове компилације налазе у каснијим зборницима обичајног права Богитића и Бобчева. Чланови 8, 9. и 10. односе се на крађу плодова из воћњака, винограда и са поља. Најзанимљивија је одредба члана 10, који одређује казну батињања за онога који руком обере туђе жито, а ако жање српом, онда је поред тога морао надокнадити штету у троструком износу. Међутим, ако је много биједан, па је овај преступ учинио због глади, онда закон одређује да једноструко надокнади штету, „како кажу заклети”, и „да га бију, но не много”, те да послје тога престане да краде. У каснијој примјени ЗКЈ, тј. у стапању његових одредби са обичајним правом, проф. Андрејев управо види историјски значај овог правног споменика.

Др Мустафа Имамовић

Др К. Михаиловић: РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ СОЦИЈАЛИСТИЧКИХ ЗЕМАЉА, издање САНУ, Београд 1972, стр. 244.

Истраживања професора Михаиловића у области регионалног развоја трају већ дуги низ година. За разлику од досадашњих ауторових напора који су били првенствено усмерени на ужа подручја разматрања (питања неразвијених подручја Југославије, карактеристике територијалног развоја у социјализму, равномерност територијалног развоја), ова књига нам пружа, као ни једна до сада, обимне и илустративне податке упоредних проучавања региона европских социјалистичких земаља.

Књига у својих 6 глава обрађује следећа питања: општи услови регионалног развоја социјалистичких земаља, промене у економској структури региона, промене у структури насеља, промене у друштвеној структури и институционални контекст. Последње поглавље има карактер закључних разматрања а у анексу су дати статистички прилози и картограми Источне Европе.

Уводећи нас у проблематику регионалног развоја осам социјалистичких земаља професор Михаиловић, сасвим исправно, полази од наслеђеног нивоа развијености и констатује да је талас индустријализације полазећи из Енглеске и крећући се преко Северозападне Европе постепено слабио идући према југу и истоку Европе. Уопште узев, уколико је нека земља више на западу и северу, утолико је била развијенија, и обратно. Сагласно овоме добијамо скалу развијености посматраних земаља: на врху скале јесу НДР и Чехословачка, следе Мађарска и Пољска, потом Бугарска, Румунија и Југославија док је Албанија (на крајњем југу) заузела најниже место. Све земље имале су испод 300, већина испод 200 долара националног дохотка по становнику. Свуда је доминирао примарни сектор а удео аграрног становништва, изузимајући НДР и Чехословачку, достигао је 80 процената. Коинциденција обиља радне снаге са екстензивним карактером производње имала је за последицу ниску продуктивност рада у пољопривреди. Од прве половине XIX века привреда земаља Југоисточне и Источне Европе развија се у знаку неравнотеже између брзог пораста становништва и оскудица капитала (о чему сведочи релативно велики удео страног капитала у посматраним земаљама). Следи закључак да су негативне тенденције испољене у пољопривреди представљале сметњу развитку ионако споре индустријализације. Изложени процес имао је исте последице и на регионе посматраних земаља. По правилу су у свакој од осам држава северни и западни делови били приметно развијенији од јужних и источних. Значајне разлике у нивоу развијености појединих држава и њихових региона дугују се и политичкој историји. Примера ради да кажемо да су у нас Сави и Дунав, као некадашње границе Аустроугарске и Турске, и да нас граница развијенијег севера земље и мање развијеног југа.

По завршетку другог светског рата у Источној и Југоисточној Европи прихвата се социјализам совјетског типа. Међутим, диференцираност услова земаља у питању ствара могућност да се проблеми регионалног развоја решавају у складу са специфичним могућностима и потребама. Совјетски модел привређивања вршио је утицај посредно, преко глобалног модела привреде.

У другој глави професор Михаиловић констатује да се „регионални развој налази у сталном распињању између прокламованог изједначавања и спонтане поларизације, која је, како се то чинило, нудила веће економске ефекте на краatak и средњи рок” (стр. 43). То се објашњава предностима изграђене инфраструктуре и спољне економије, што трошкове производње и пласмана чини компаративно нижим у односу на неразвијене регионе. Аутор затим низом података доказује закономерност сужавања разлика на вишем нивоу развијености у односу на неизбежну поларизацију на нижем ступњу.

Посебно занимљиво питање које професор Михаиловић покреће у овој глави јесте дилема између концентрације и дисперсије привредних активности. Концентрацији у развијеним регионима и великим градским центрима даје се предност на нижем нивоу развијености. Међутим, на вишем нивоу ова концентрација активности (у ствари суперконцентрација) прераста у своју супротност што се испољава у прогресивном порасту трошкова производње и друштвеној патологији. Интересантан је пример Бугарске која је, следећи пример индустријски развијених земаља НДР и Чехословачке, прихватила политику размештаја индустрије у мање градове и већа села. Аутор сматра да је Бугарска, с обзиром на ниво развијености, прерано почела да инсистира на дисперзији привредних активности.

Трећа глава се бави питањем промене структуре насеља у послератном периоду. Констатује се веома брз процес урбанизације како у погледу релативног и апсолутног пораста урбанизованог становништва тако и повећањем броја свих категорија градова. Анализиране социјалистичке земље забележиле су утолико већи пораст урбанизације уколико је била израженија аграрна структура. Професор Михаиловић утврђује да се може говорити о феномену урбанизације села и рурализације градова. Носиоци ових тенденција су радници-сељаци чији проценат у укупној радничкој класи Југославије износи између 35—45%.

Што се тиче питања којем типу града треба дати предност на данашњем ступњу развоја, изгледа да претеже мишљење да су средњи градови најоптималније решење, у првом реду због тежње да се избегне прогресивни пораст трошкова великих градова.

У четвртој глави говори се о променама у социјалној структури које су, по мишљењу писца, условљене: а) променом у својинским односима; б) применом у демографској и социјалној структури под утицајем индустријализације и в) експанзијом колективне потрошње. Сељаци су колхозници, радници на државним добрима, индивидуални пољопривредници или сељаци-радници. Запажа се тежња професионализације пољопривреде (прелаза са природних на тржишне облике привређивања), а с тим у вези, и продирање техничког прогреса. Свакако да је утицај индустријализације на друштвену структуру био најдубљи. У већини посматраних земаља тек се у послератном периоду формирала бројна радничка класа и интелигенција. У вези са овим запажају се проблеми адаптације радника сељачког порекла и недостатак индустријске традиције.

Битна питања институционалног контекста у односу на регионални развој била би: финансирање, планирање и критерији локације. У централистичким системима одлучивања финансијска средства су јединствена и општедруштвена. Одлуке о територијалној алокацији инвестиција доносе централни органи у складу са схватањем о недељивости укупног и регионалног развоја. У почетном периоду Југославија се није разликовала од осталих социјалистичких земаља. Али, развитком и афирмацијом система самоуправљања акумулирана средства су децентрализована па су предузећа постала независна у доношењу инвестиционих одлука. Југословенско решење је овим рачунало да ће постићи активирање регионалне иницијативе, елиминисање неминовног централистичког субјективизма, бољу координацију сектора на нивоу региона а увођење кредита уместо бесповратног финансирања требало је да повећа ефикасност инвестиционих улагања. Коначне закључке овакве политике још је рано доносити мада се запажа да до већег извоза капитала из развијених у неразвијене регионе није дошло, што се, између осталог, објашњава и великим бројем банака које каналишу средства као и чињеницом да ни развијени региони не располажу сувишним капиталом. Такође се констатује да је видно порасла политичка моћ република и комуна.

Што се тиче планирања регионалног развоја треба установити да још у пракси није постигнут најбољи однос секторске политике на националном нивоу и политике регионалног развоја. Чињеница је да је регионални аспект био потчињен секторском, што је и разумљиво када се има у виду да је циљ свих социјалистичких земаља био глобални раст производње, а то је неминовно водило фаворизовању сектора и грана. Прелазак са централизованог на децентрализован систем одлучивања, у чему је Југославија отишла најдаље, означио је увођење регионалног приступа привредном развоју.

У питању критерија локације можемо рећи да се до сада више имала у виду индивидуална рентабилност предузећа посматрана на кратак рок и кроз призму дате привредне гране док је комплексни привредни развој одређене територије био у другом плану. Често су, на пример, велике инвестиције у екстрактивну индустрију, у термo и хидроцентралне по својим ефектима биле „екстериторијалне“ за регионалну привреду.

Шеста, последња глава, обухвата закључна разматрања. Сматра се да је једино исправан пут остварења координације секторског и регионалног развоја на националном, регионалном и локалном нивоу. Ова усклађеност подразумева агрегирање регионалних планова у оквиру општих планова и обратно, координацију између регионалног развоја, урбанизације и просторног планирања, одговарајуће учешће региона у доношењу одлука, изналажење најбољег односа између иницијативе и координације итд.

Овај рад професора Михаиловића, по питањима које покреће и кључцима до којих долази, свакако је већ нанишао на одговарајуће признање свих оних који се баве проблемима регионалног развоја. Он отвара нове могућности за сестраније разматрање и упоредно изучавање регионалног аспекта једне пребене етапе социјалистичких земаља, а такође ствара услове за формирање једне одговарајуће регионалне политике у садашњем моменту развоја. Ово посебно треба имати у виду у дво- и вишенационалним заједницама у којима покренута питања нарочито добијају у сензибилитету.

Миодраг Љ. Панић

Др Обрад Рачић, ОСНОВНА НАЧЕЛА КОСМИЧКОГ ПРАВА, Институт за међународну политику и привреду, Београд 1972, стр. 343

Последњих година појавило се у свету више радова посвећених међународноправној проблематици истраживања и коришћења космоса. Ово је сасвим разумљиво када се има у виду брзи напредак науке и технике на овом пољу, а посебно чињеница да се тековине тог напретка у све већој мери користе у сасвим практичне сврхе и то како на мирнодопском тако и на војном пољу. Баш те практичне могућности коришћења космоса скрећу на себе пажњу пошто је неоспорно да их треба што пре и што детаљније регулисати, па самим тим и што пажљивије проучити поред осталог и са међународноправне тачке гледишта. То је навело и неколико југословенских научних установа да овој проблематици посвете дужну пажњу. Међу њима једно од значајних места, без сумње, заузима и Институт за међународну политику и привреду у коме се већ низ година систематски ради на тој материји, а чији је дугогодишњи сарадник и писац књиге коју имамо пред собом.

Књига има поред увода три дела. У уводу је писац укратко изнео историјат истраживања и коришћења космоса, главне проблеме које је овај развој изазвао у области међународног права и, најзад, одредио предмет свoga рада. Што се тиче предмета, он се определио, како то усталом и сам наслов дела указује, на обраду основних начела космичког права, на уштрб других у овом тренутку мање значајних питања. Сходно томе, у раду нису нашла место сва она питања која имају, по мишљењу аутора, чисто спекулативни или готово спекулативни карактер, као што је на пример питање права које би регулисало однос земаљске цивилизације према интелигентним бићима на другим небеским телима, а такође ни неки специфични проблеми који се данас сасвим реално постављају и који без сумње спадају у домен савременог космичког права, као што су то одговорност за штету проузроковану делатностима у космосу, телекомуникације посредством вештачких сателита или спасавање космонаута у случају удеса.

Први део књиге носи назив Опште међународно право и извори космичког права и у њему се најпре даје осврт на стање које је владало у време када међународно право није садржавало ништа што би се односило на делатности у космосу. То је била ситуација слична оној у доба првих почетака ваздухопловног права, и других нових грана међународног права које су се појављивале и појављивале се кад год буде дошло до нових зна-

чајнијих продора у науци и технологији. Код истраживања и коришћења космоса од самог почетка је било јасно да је реч, како каже аутор, о области „од превасходно међународног значаја” и то пре свега због саме природе ствари, односно због чињенице да се делатности у питању практично не могу ограничити на територију једне државе, па су самим тим и за њихове позитивне и за њихове негативне последице заинтересоване све чланице међународне заједнице. Ово је довело до веома брзог усвајања концепције да на правном регулисању истраживања и коришћења космоса треба да учествују све чланице Уједињених нација без обзира на ступањ њиховог привредног, научног и техничког развоја, па се то данас и практично остварује у оквиру Правног поткомитета Комитета Уједињених нација за мирољубиво коришћење космоса, односно у оквиру Политичког и Правног комитета Генералне скупштине УН. Аутор истиче да је један од првих значајнијих корака ка изградњи космичког права било прокламовање протезања међународног права, укључујући ту и Повељу Уједињених нација, на делатности у космосу с обзиром да је тиме свесно одбачена идеја о „правном вакууму” у области истраживања и коришћења космоса коју су заступали неки писци. У исто време је преовладало и схватање да космос представља посебну област која, мада се на њу протежу и норме општег међународног права, захтева и стварање посебне гране међународног права — космичког права. Сходно томе приступило се и доношењу уговора којим би се начелно регулисале делатности у космосу и на основу којег би се касније приступило доношењу других међународноправних докумената којима би се уређивала посебна питања.

Други део књиге посвећен је трима основним начелима космичког права у која, према аутору, спадају: а) начело слободе истраживања и коришћења космоса; б) начело мирољубивости истраживања и коришћења космоса и в) начело међународне сарадње.

Што се тиче слободе истраживања и коришћења, аутор даје, у првом делу одељка посвећеног овом питању, историјски осврт истичући да је још у време пре доношења првих међународноправних докумената који би се могли применити на космичко пространство покренута међу теоретичарима и дискусија о слободи истраживања и коришћења космоса. Једна група писаца је освајање космоса, а посебно небеских тела, упоређивала са освајањем територија на којима до тада нико није имао суверенитет. Друга група је предлагала да се на космос примене слична решења онима која су примењена на ваздушну област, трећа је поглед окретала мору, односно слободном мору над којим нико нема суверенитет, док су неки писци после доношења Уговора о Антарктику указивали на могућност да се и питање космоса регулише на сличан начин. Данас је ова дискусија превазиђена развојем догађаја, јер нема сумње данашње космичко право садржи као једно од својих најважнијих начела и начело слободе истраживања и коришћења космоса, укључујући ту и небеска тела, чиме је читаво космичко пространство проглашено за *res communis omnium*. Слобода делатности у космосу, као што је то уосталом случај и у другим областима које су проглашене за *res communis omnium*, ограничена је међутим поштовањем норми међународног права. Космос и небеска тела се, тако, могу користити искључиво у мирољубиве сврхе и под условом да се тиме не доведе до негативних поремећаја у природној средини Земље или других небеских тела, односно да се не ремети слобода других субјеката међународног права. Одређена ограничења постоје и што се тиче субјеката јер су то за сада искључиво државе и неке међународне организације док остали могу учествовати у истраживању и коришћењу космоса само преко своје државе или, евентуално, преко међународне организације у чије име раде.

Начело мирољубивости истраживања и коришћења космоса и небеских тела истичано је више пута како у резолуцијама Генералне скупштине УН тако и у појединим међународноправним актима, па и у самом Уговору о космосу из 1967. године. То, међутим, никако не значи да је у космосу и на небеским телима већ дошло до потпуне забране сваке делат-

ности војне природе. Анализирајући досадашње напоре на демилитаризацији космоса, аутор наглашава значај чл. IV Уговора о космосу којим се предвиђа његова денуклеаризација, осврћући се посебно на његове недостатке који проистичу, пре свега, из неспремности великих сила да се одрекну могућности употребе својих интерконтиненталних ракетних система. У космосу су, поред тога, дозвољене и неке активности класичне војне природе, а да би ствар била још гора и предвиђене мере инспекције су сасвим непотпуне. Др Рачић из свега тога извлачи закључак да је „проблематика мирољубивости истраживања и коришћења космоса једна од оних на којима треба још много радити како би дошло до адекватнијих решења”, односно како би поменуто начело могло да се примењује у пуном смислу те речи.

Начело међународне сарадње на истраживању и коришћењу космоса истакнуто је већ у првој резолуцији УН посвећеној космосу, а помиње се и у готово свим документима донетим касније. Као што је то често случај и са другим опште усвојеним начелима, у пракси се још није стигло нарочито далеко са његовим практичним спровођењем у живот, па се највећи део рада на истраживању и коришћењу космоса и даље одвија од стране две космичке супер силе. Полазећи од ове чињенице, аутор закључује да би стварна међународна сарадња заснована на широкој основи захтевала с једне стране спремност свих осталих земаља да уложе велике напоре и средства, а с друге, спремност великих сила да уопште приступе таквој сарадњи. То је нереално очекивати све док се не стекну повољнији услови у међународним односима и док се не приступи решавању неких кључних питања са којима се међународна заједница данас суочава, као што су разоружање, забрана и онемогућавање агресије и сл.

Трећи део књиге аутор је посветио једном од кључних питања савременог космичког права, питању просторног дефинисања космоса. Стара поставка да држава има апсолутни суверенитет над простором који се простира изнад њене територије (према римској максими *cuius est solus eius est usque ad coelum*) уздрмана је већ појавом ваздухоплова, а лансирање космичких летелица је учинило готово бесмисленим, бар што се тиче наднадушног простора, јер је постало очигледно да ју је немогуће даље примењивати. Појавио се читав низ теорија о томе како одредити границу космоса и ваздушног омотача Земље, али до данас није прихваћена ниједна тако да је питање и даље отворено, с тим што се од мање-више теоретског, на почетку ере освајања космичког пространства, претворило у веома практично питање чије се решавање не може више дуго одлагати. Детаљно размотривши развој ове проблематике у међународноправној литератури и у пракси држава и међународна организација, аутор закључује да је у овој области „мало шта извесно *de lege lata*, а још мање *de lege ferenda*”. Ствар ће моћи да се реши, као што је уосталом случај и са већином других проблема из ове области, једино као резултат трезвеног и дуготрајног споразумевања на нивоу влада, с тим што ће решење зависити како од спремности влада на компромис тако и од развоја космичке технологије у датом тренутку.

На крају овог приказа треба истаћи да посебну вредност књиге представљају богата литература, пажљиво сачињени индекси и резимеи на руском и енглеском језику.

Мр. Вид Вукасовић

ПОЈАМ УНИВЕРЗИТЕТСКОГ УЏБЕНИКА Дискусија на Правном факултету у Београду

Комисија за реформу Факултетског већа Правног факултета у Београду у току зимског семестра 1972/73. године расправљала је у неколико наврата о томе како треба да изгледа један универзитетски уџбеник који би одговарао захтевима модерне школе. Затим је организован заједнички састанак Комисије за реформу и Секције Удружења универзитетских наставника Правног факултета 10. I 1973. на коме је узело учешћа око двадесет наставника и сарадника овог факултета. Увод у дискусију на овом састанку представљао је реферат (др П. Шујелић) у коме су изложени дотадашњи резултати рада Комисије за реформу.

У уводном реферату је наглашено, најпре, да је реч тек о почетку разговора ове врсте и да стога сва питања нису обухваћена. Нарочито је напоменуто да питање идејности уџбеника (једно од најзначајнијих) овом приликом није обухваћено из следећа два разлога: прво, по свом значају оно захтева посебну пажњу те не треба да буде посматрано као једно од „узгредних“ питања, и друго, једнострано би било говорити само о идејности уџбеника, већ о идејности у настави уопште. Затим је истакнуто у реферату да се уџбеници на Правном факултету у Београду веома разликују по обиму захвата материје, по свом садржинском приступу, по методолошком приступу. Има се утисак, речено је, да су неки уџбеници преимензионирани, док су други доста сажети. Иако се, сигурно, не може рећи колико страница један уџбеник треба да садржи, постављено је питање треба ли, ипак, некакве међусобне пропорције у овом погледу да постоје? — Међутим, питање много значајније од обима уџбеника тиче се начина обраде материје и метода излагања. Ту се могу уочити најмање три основна концепта. 1. Излажу се елементи правних института који чине одређену грану права помоћу позитивноправних решења, опште (или претежно) прихваћених схватања науке и правне праксе. Предмет је искључиво домаће позитивно право. (Указивање на друга решења или контроверзност појединих схватања чини се без дубљег улажења или анализе). 2. Правни институти који чине систем права одређене гране излажу се посматрани из различитих углова: историјског, упоредноправног, социолошког, теоријског, итд. При томе, решења позитивног права имају најзначајније место, али је институт осветљен елементима трајније вредности тако да уџбеник не бива превазиђен („застарео“) сваком техничко-правном новином коју доноси измена прописа. 3. У уџбенику се излажу и схватања аутора која су резултат његовог научнотраживачког рада, којима он може вршити одређени утицај на стварање или примену права или на даљи развој научне мисли у тој области. У овом случају уџбеник понавља више носи „личну боју“ аутора, јер представља и његово научно дело.

Полазећи од ове анализе у реферату се закључује да је од првенственог утицаја на прихватање једно од изложених концепата питање намене уџбеника, то јест сврхе која се жели њиме на постигнуће, или, још боље, круга лица којима је намењен: онима који уче право, онима који примењују право или стварају право, или, поред поменутих и ширем кругу лица.

Ту се, такође, могу запазити различити приступи. 1. Уџбеник је на првом месту инструмент за рад студената. Он треба да их упозна са позитивним правом, али такође да утиче на развијање опште правне културе, критичности мишљења, дубљег разумевања економске и друге позадине појединих института, да их оспособи за примену права или истраживања без обзира на то каква ће бити позитивно-правна решења. (Све ово, разуме се, у оквирима једног разумног обима материје). 2. Поред основне намене (студентима), уџбеник може имати и шире амбиције: може бити намењен лицима која примењују или која стварају право. Потребна за оваквим уџбеником постоји нарочито у гранама где не постоји кодификовано право, систематизована судска пракса (решавају се конкретни случајеви на оригиналан начин, али без спремности да се дефинишу принципи), недовољно уочени обичаји... итд., а нарочито у периоду када се развија самоуправно право (тзв. „спољашње“ и „унутрашње“), када се законодавно уобличава једна правна материја или се формирају нове правне дисциплине услед потреба праксе. 3. Најзад, универзитетски уџбеник (нарочито када је он и научно дело аутора) могао би бити намењен и ширем кругу лица, а не само студентима и другим правницима. Као на пример, колекција »Thémis« у Француској, која поред студената има у виду још и „практичаре права, управу, новинаре, политичаре, који хоће да буду у току дубоких промена које право трпи... сваког образованог човека у време када продубљено знање друштвених феномена постаје нужан елемент опште културе”.

У вези са овом групом питања у Комисији за реформу је преовладало схватање по којем уџбеник, који је на првом месту инструмент за рад студената, треба да има за циљ да отвори хоризонте у стручно и научно подручје које дисциплина захвата, као и да подстакне студијско интересовање (научно-стручна мотивација) и за време и, нарочито, после студија. Ради тога уџбеник, са једне стране, треба да садржи основна теоријска знања којима се отвара пут ка позитивном праву, али, са друге стране, он мора да садржи један минимум стандардних знања (испод кога минимума не може бити реч о универзитетском уџбенику, него о средњошколском уџбенику). При томе је, разуме се, нужно да се аутор држи у највећој мери наставног програма и одржи извесну пропорцију обима наставних јединица које се обрађују. (Има случајева да се неки делови запостављају, док се други мегаломански обрађују). На овом месту је посебно указано на једну оригиналну концепцију изложену у Комисији за реформу (др С. Врачар) по којој, не би требало више говорити о уџбенику какав данас постоји, него о уџбеничком материјалу који би био сачињен од: 1. једног целинског уџбеника са стандардним знањима, 2. од комплементарног уџбеничког материјала (који са становишта домета и захвата могу бити веома различити) и 3. од тзв. „ридинга” (reading), тј. разних текстова, збирки, антологија, и сл. Стварању једног оваког уџбеничког материјала требало би тежити на свим предметима и поред тога што данас постоје још увек бројне тешкоће у остваривању овог циља: број наставника и сарадника који би припремали овај материјал, разлози финансијске природе, итд. У погледу, пак, обавезности овог материјала као испитног градива, сматра се да би он поговдао диференцираности која постоји међу студентима и да би пружао шансу бољим студентима, јер би обим савладаног материјала утицао на висину оцене.

У реферату је даље указано на основе идеје изложене у Комисији за реформу поводом питања оправданости (или пожељности) постојања више уџбеника на истом предмету на истом факултету. Најпре, у систему тзв. уџбеничког материјала ово се питање и не би озбиљно постављало, јер би целински уџбеник (са стандардним знањима) писао најстарији или најискуснији наставник док би комплементарне уџбеничке писали остали наставници на предмету према својим компетенцијама или склоностима. Међутим, пошто је тај систем још увек идеал а не реалност, постављено питање тражи одговор. У Комисији су изражена различита мишљења. По једном, ово питање задире у саме људске односе и има и своју етичку страну: захтев за постојање само једног уџбеника ствара одређене приви-

легије (чак монопол), учвршћује хијерархију која не мора увек да одговара стварним вредностима, онемогућава напредовање, извор је рђавих односа. Отуда, писање уџбеника не треба да буде нечије искључиво правно, него, у најмању руку, ствар договора (између наставника на предмету, у оквиру Катедре, и сл.). По другом мишљењу, није целисходно да сваки наставник на предмету пише свој уџбеник, из следећих разлога: професор треба да уџбенику да „своју боју” (иначе нема смисла писати више уџбеника), да прави „своју школу”, а да то ипак не значи монопол; са друге стране, ако на истом предмету постоји више уџбеника који су садржински конкурентни, поставља се питање шта обавезује студенте на испиту? Предалози који приблажавају ова два схватања састоје се у следећем: треба инсистирати на придржавању наставног програма приликом писања уџбеника, да би се избегле поменуће садржинске разлике; развијати метод колективног рада на изради уџбеника; само се по себи разуме да на испитима треба неговати коректан однос према студентима који уче из туђег уџбеника, као и иначе однос према постојећим другим уџбеницима.

У завршном делу реферата истакнута су и нека друга питања уочена у Комисији за реформу, али о којима нису заузимани одређени ставови: како постићи јасно разграничење материје између појединих наставних предмета и избећи поклапања која постоје (што је између осталог и резултат увођења двостепене наставе и каснијег напуштања овог система, честе промене наставних програма и сл.); да ли је у стварању наставних програма појединих предмета (нарочито нових) довољна реч факултетских органа (често то фактички нису ни катедре него сам наставник), или је потребно учешће и других заинтересованих лица (из привреде, правосуђа и сл.); треба ли поставити обавезу наставника који предаје одређени предмет на коме нема уџбеника да у одређеном року уџбеник напишу; каква је улога Комисије за уџбенике Факултетског већа; итд.

У интересантној и веома плодној дискусији било је речи о питањима постављеним у реферату, али и о неким другим.

Насупрот схватању да разговори ове врсте мало могу практично да користе, тј. да измене постојеће стање (др О. Станковић), истакнуто је да питања у вези са уџбеником заслужују посебну пажњу из разлога што је уџбеник једини објективан приказ онога што се предаје и онога што се тражи од студента и да је то књига са којом студент највише другује и која врши највећи утицај на њега (др Д. Стојчевић), јер је познато да студенти мало шта читају ван уџбеника и да то што у њему науче после надјачава оно што виде у пракси — бар за прво време (др В. Димитријевић).

Такође и у погледу обима уџбеника изражена су различита схватања: насупрот мишљења прихваћеном у Комисији за реформу, по неким, постављање пропорција у вези са обимом може више да штети него да користи писцу уџбеника (др М. Јездић).

Највише је полемике изазвало питање садржинске концепције уџбеника. По једнима, уџбеник не треба да се ограничи само на тзв. стандард знања, он треба да је више од материјала за рад студената: он треба да врши одређени утицај на стварање права, на развијање научне мисли, и стога треба да садржи (често и на оригиналан начин) критичке анализе и потребну научну апаратуру (др Р. Буровић). Питање круга лица којима уџбеник служи не може да буде занемарено, напротив, треба водити рачуна о томе да се уџбеником, хтели то или не, користе и пракса и законодавац и да тај утицај може да буде веома значајан (на пример, у погледу пословних веза са иностранством) (др М. Јездић). — По другима, треба разликовати научно дело од педагошког става: студенти се не баве науком, уџбеник је само штиво за припремање испита; уџбеник не сме да буде оптерећен великим бројем фуснота, сувише великим уводним делом, он треба да буде „лптко” штиво, а не компликовано и нејасно (др О. Станојевић). Уџбеник треба да садржи чисте дефиниције, јасне основне појмове, на праксу се треба позвати само код основних питања; осим тога

корисна су контролна питања која студенту помажу да се учи формулацију одговора (др А. Гамс).

О питању потребе постојања више уџбеника на истом предмету било је такође изражено више интересантних мишљења. По једнима, реч је о лажној дилеми (један или више уџбеника?), јер нико не може бити спречен да пише уџбеник нити спречен да учи по њему; слобода науке је нешто што се подразумева, само, основно је питање да ли је уџбеник добар или није (да би био нешто оригинално он треба да је синтеза стваралаштва од најмање 10—15 година) (др О. Станковић). Према томе, ништа не смета да има и више уџбеника ако има оних који могу да их напишу, само је питање шта тај уџбеник представља (др М. Јездић). Ако би се остварио систем тзв. паралелне наставе (о чему постоје предлози у Комисији за реформу) у коме би сваки наставник водио „своје“ студенте кроз целокупни процес наставе, вежбе, семинаре, итд., онда би чак било и пожељно гајити индивидуалност професора, који би предавао по свом уџбенику; међутим, уџбеник не би требало писати само ради каријере, него онда када аутор стварно нешто ново има да каже (др Д. Стојчевић). Питање које, по једном мишљењу, овде не може бити занемарено јест однос снага који постоји међу људима, који су често лични и осетљиви, а што је, опет, све слика и одраз стања у друштву: тако, налазимо се у процесу сталног реформисања правног система те је тешко писати уџбеник када се доводе у питања неки основни правни принципи (на пример, питање правног субјективитета основне организације удруженог рада) при чему разне дисциплине које се предају у истој школи дају различита решења у основним проблемима (на пример, Уставно право и Грађанско право), а то је супротно педагошким принципима (др А. Гамс).

Из низа других питања о којима је било речи у овој веома занимљивој и корисној дискусији наводимо следећа: у нашим уџбеницима има још увек веома много историцизма, затим излагања са позиција грађанског друштва, а недовољно развијене марксистичке мисли и савремених решења (др М. Курдулија); поред свега што је речено, треба водити рачуна и о финансијској способности студената да купе уџбеник — поготову ако је реч о тзв. уџбеничком материјалу (др М. Јездић); не треба сувише инсистирати на отклањању поклапања материје која се излаже у уџбеницима различитих предмета из страха да не буде понављања, јер тада може доћи до запостављања извесних важних питања (нарочито у тзв. граничним областима), а што је много горе од понављања (др В. Димитријевић); најзад, основна претпоставка за побољшање квалитета уџбеника јесте постојање једне научне атмосфере са финим показатељима, лишене личних момената, а то може да оствари само једна средина у којој је развијена критичност и толерантност мишљења (др О. Станковић).

Др Предраг Шуђеић

НАГРАДЕ СТУДЕНТИМА ПОВОДОМ ГОДИШЊИЦЕ СМРТИ АЛБЕРТА ВАЈСА

Поводом педесетогодишњице Змајеве смрти написао је Борислав Михаловић Михиз: „Оцењено је, мислим с правом, „најмање вреде они народи који не поштују своје мртве“. Требало би додати: нарочито онда када су ти мртви и те како живи” (Књижевни разговори, стр. 253).

Овог пролећа навршило се девет година од смрти професора Алберта Вајса. Игром случаја Алреbt Вајс је преминуо 4. априла на сам Дан студената Београдског универзитета. Тим поводом је и ове године у оквиру Општег семинара за историју државе и права и Клуба пријатеља Римског права »Fugit hominibus« одржана комеморативна свечаност и подела награда из фонда „Алберта Вајса“ за најуспешније радове из правне исто-

рије. Свечаности је присуствовала и Едита Вајс као и Илинка Мезеи, рођака преминулог професора. По броју окупљених наставника и студената, били су између осталих декан и оба продекана, и по општој атмосфери била је то најуспелија комеморација у низу одржаних.

Свечаност, којој је председавао проф. Стојчевић, је почела освртом на живот и дело А. Вајса. Мирко Мирковић је оживео успомену на лик професора Вајса, који је још увек живо присутан у нашем сећању. Писац и наставник „Историје цивилизације” Алберт Вајс је зрачио управо оном особином која је можда темељ цивилизованог понашања, једном клеменицијом, благошћу и толеранцијом, без трунке агресивне искључивости и егоизма. Референти су поднели извештаје о радовима приспелим на конкурс и предложили награде (М. Мирковић, Ј. Даниловић и М. Имамовић). Награду од 600 дин. добио је Стеван Лилић за рад „Нације и народности по совјетском и нашим уставима”. Истим износом награђен је из средстава клуба »Forum romanum« рад Симе Аврамовића „Војничка повеља из Castrum Tiliatae”, а Нада Митровић је добила II награду А. Вајса у износу од 400 дин. за рад који је такође посвећен решењу националног питања у СССР и нашим уставима.

Овакви и слични скупови су оне „велике мале ствари” које чине да једна школа не буде прост збир амфитеатра, учионица и професора, већ и нешто више.

Др Обрад Станојевић

VII МЕЂУНАРОДНИ КОНГРЕС ЗА КРИМИНОЛОГИЈУ (Београд, 17—22. септембра 1973)

I — Основни подаци о конгресу

У Београду ће се од 17—22. септембра 1973. године одржати VII међународни конгрес за криминологију, који организују Међународно удружење за криминологију и Југословенско удружење за кривично право и криминологију. Непосредна организација конгреса поверена је Институту за криминолошка и социолошка истраживања.

Основна карактеристика овог, седмог по реду конгреса такве врсте, јесте његов у суштини експериментални карактер, односно покушај да се пронађу нове форме рада. Наиме, још пре одржавања V међународног конгреса за криминологију (Монтреал, 1965) уочено је да је, бар што се тиче криминолошке науке, превазиђена таква форма рада која је усредсређена на једну једину тему. Уместо тога, већ тада је препоручено да би криминолошки конгреси у будуће требало да буду усредсређени на саопштења која би се односила на истраживања у току, како би сваки учесник конгреса могао да се обавести о томе шта се ради у свету у области која га непосредно интересује.

Међутим, наредни конгрес, који је одржан у Мадриду 1970. године, прихватио је средње решење. Сматрало се, сасвим оправдано, да се без постепеног прелаза не може усвојити потпуно нова форма рада. Стога је одређена, као и раније, главна тема, али се она у целини односила на научно истраживање (тема тог конгреса била је „Научно истраживање у криминологији — веза између теорије и праксе”), а разрађивана је даље кроз три секције. Оно што је, међутим, било ново јесте да је поред овог облика по први пут остварен и рад посвећен истраживањима у току, па је све ово заједно дало том конгресу експериментални карактер.

Исто тако ни конгрес који ће се одржати у Београду не усваја у потпуности нову форму рада. И овде се усваја главна тема, али се истовремено дозвољава и широка конфронтација у криминолошким истраживањима. Међутим, у својој експерименталној форми он ће се послужити искуствима која су уочена за време одржавања конгреса у Мадриду, јер су резултати рада тог конгреса показали да у криминологији постоје три

основне тенденције. Прва од њих, која је социолошког карактера и која се може дефинисати као интеракционистичка, ставља акценат на чињеницу да је друштво то које селекционише делинквенте. Полазећи одавде настоји се да дође до изражаја традиционално проучавање, инсистира се на такој бројци, процесима стигматизације, стереотипима делинквената.

Друга тенденција се поставља на клинички план и ослања се на концепте, као што је онај о криминалној личности, и на методе, као што је типологија, како би се могла пренети и саопштити клиничка запажања.

Најзад, трећа тенденција има у виду примењене друштвене науке и настоји да криминологију посматра као науку друштвене одбране. Она се стога интересује за проучавање система (на пример систем администрације правосудја) и за евентуално истраживање.

II — Програм конгреса

Со бзиром на изложено главна тема VII међународног конгреса за криминологију носи наслов: *Основне тенденције у савременој криминологији*. Реферат по овој теми поднеће проф. др Милан Милутиновић. Главна тема ближе ће бити разрађена кроз три секције и четири радне групе конгреса.

1. Рад у секцијама

Садржај рада по секцијама изгледа овако:

I секција: Стереотипи делинквената и њихова стигматизација;

II секција: Криминална личност и типологија делинквената;

III секција: Евалуација система криминалне политике.

На овај начин првој секцији биће стављено у задатак да продуби односе који постоје између типологије злочина и савременог друштва, наглашавајући се посебно на концепте стереотипа делинквената и њихову стигматизацију. Друга секција треба да упућује на везе које постоје између типологија злочинаца и савременог друштва, проучавајући посебно концепт криминалне личности. Коначно, трећа секција ће истаћи односе који постоје између система криминалне политике и савременог друштва у перспективи евалуативног истраживања.

Рад секција одвијаће се на следећи начин:

Прво пре подне: Пленарни састанак секција. Опште излагање о проблемима стављеним на дневни ред секција имаће проф. др М. Милутиновић. Ово излагање следиће затим три унапред припремљене интервенције којима ће се посматрати проблеми са различитих аспеката, и то:

интеракционистичко гледиште: Christie (Норвешка);

клиничко гледиште: Canepa (Италија);

организацно: Szabo (Канада).

Ова три лица биће према горњем редоследу одговорна за прву, другу и трећу секцију.

Друго, треће и четврто пре подне: Састанци у секцијама.

I секција: Стереотипи делинквената и њихова стигматизација.

Председник: Christie (Норвешка)

Интервенисаће: интеракционистичке тенденције: Shoham (Израел);

клиничке тенденције: Schipkowsky (Бугарска);

организационе: Ohlin (САД).

II секција: криминална личност и типологије делинквената.

Председник: Canepa (Италија).

Интервенисаће: интеракционистичке тенденције: Kellens (Белгија);

клиничке тенденције: Favard (Француска);

организационе: Canestri (Венецуела).

III секција: Евалуација система криминалне политике.

Председник: Szabo (Канада).

Интервенисаће: интеракционистичке тенденције: Hulsman (Холандија);

клиничке тенденције: Asuni (Нигерија);
 организационе: Кударјавцев (СССР).

Пето пре подне:

1) Сумирање резултата кородинационе радне групе;
 2) Интервенције три председника секција: Christiea, Canepa и Szaboa.

3) Општи закључак: проф. др М. Милутиновић.

2. *Радне групе*

А. Координациона група. Значај за остварење конфронтације резултата рада различитих секција произлази за прву секцију из чињенице да социолошке теорије које се односе на стереотипе делинквената и њихову стигматизацију треба да буду објашњене у светлости клиничких посматрања и процена система криминалне политике. Такође, у другој секцији, истраживања о криминалној личности и типологији делинквената треба да буду упоребена са констатацијама поводом тамне бројке и са практичним реализацијама. Исто тако, искуства која су уследила у домену криминалне политике биће осветљена, с обзиром на клиничке податке, у односу на нека кретања као што је антипсихијатрија у криминологији. Важно је, наиме, поставити криминалну политику имајући у виду савремено друштво.

Да би се дозволиле све ове конфронтације основана је координациона група која ће функционисати свако после подне и која ће сукцесивно испитивати:

1) Импликације интеракционистичке криминологије на систем кривичног правосуђа;

2) Импликације клиничке криминологије на систем кривичног правосуђа;

3) Односи између интеракционистичке и клиничке криминологије;

4) Импликације савременог друштва на криминалну политику.

Председавање координационом групом поверено је Лејинсу (САД). Он ће касније дати предлоге и погледу лица која би желела да обраде горње теме.

Б. Радна група о истраживањима у току. Предвиђено је осам радних група (по две свако поподне). Организација рада сваке од њих поверена је лицу које је у исто време задужено и да председава.

Прихваћена су следећа лица и следеће теме:

1) Стање и перспективе криминологије: Lopez-Rey (Уједињене нације);

2) Терапеутска заједница и евалуација резултата: Gun (Велика Британија);

3) Социјална заступљеност и криминални феномен: Robert (Француска);

4) Проблеми активног истраживања: Warren (САД);

5) Криминолошки аспекти дрога: Roumajon (Француска);

6) Нови облици колективног насиља: McClintock (Вел. Британија);

7) Криминолошки аспекти кривичних дела против добара: проф. др К. Волопивец (Југославија);

8) Побуне и отпори у затворима: Cornil (Белгија).

Напомиње се да ће свака од ових група функционисати једно поподне.

В. Група за слободна саопштења. Слободна саопштења биће груписана према једном што је могуће систематичнијем плану.

Група за слободна саопштења започеће рад првог поподнева првог дана конгреса и наставиће да функционише свако пре подне и свако поподне све док не исцрпи програм.

Сваком састанку (од половине дана) председаваће различито лице, односно:

Stürup (Данска);

Звирбул (СССР);

Hartmann (ДР Немачка);

Viddendorf (СР Немачка).

III — Организација конгреса

1. Избор радних тела

Назив рачуна је: Југословенско удружење за кривично право и криминологију изабрао је Организациони комитет VII међународног конгреса за криминологију. Комитет има 68 чланова и у њему су заступљене све наше социјалистичке републике и аутономне покрајине. Према томе и сама ова манифестација, која несумњиво значи велико признање нашој земљи, добила је општејугословенски карактер.

Организациони комитет је на свом првом састанку изабрао Извршни одбор. Ово тело које ће непосредно руководити припремама и организацијом конгреса сачињавају: др Д. Цотић, проф. др М. Борђевић, др В. Гозе-Гучетић, В. Кнежевић, др Б. Краус, проф. др Љ. Лазаревић, Б. Личеноски, С. Мераку, проф. др М. Милутиновић, Мр О. Перић и др В. Поповић. За председника је изабран проф. др М. Милутиновић.

2. Остала обавештења општег карактера

Целокупан рад конгреса одвијаће се у хотелу „Југославија“.

Службени језици конгреса су: српскохрватски, француски, енглески и руски.

У току рада конгреса биће обезбеђено симултано преводeње на сваки од ових језика.

Котизације за домаће учеснике износи 500.— дин. и може се уплатити на жиро рачун код СДК у Београду број 60806-678-17980.

Назив рачуна је: Југословенско удружење за кривично право и криминологију — Организациони комитет VII међународног конгреса за криминологију.

Ради добијања детаљнијег програма и осталих обавештења о роковима у којима се мора учинити пријављивање потребно је обраћати се Секретаријату VII међународног конгреса за криминологију, 11000 Београд, Грачаничка бр. 18.

САДРЖАЈ

ЧЛАНЦИ

<i>Др Светислав Аранђеловић:</i> Нормативна садржина и примена права својине — — — — —	1
<i>Др Саво Стругар:</i> Право на пензију стоји под непосредном заштитом Устава — — — — —	15
<i>Др Момчило Курдулија:</i> Систем установе једног наследника — —	29
<i>Др Бора Чејовић:</i> Неки правни проблеми трансплантације делова човечијег тела — — — — —	39
<i>Др Марко Младеновић:</i> Положај старих људи у породици индустријског друштва — — — — —	57

ПРИЛОЗИ

<i>Др Радомир Лукић:</i> Белешка о правној логици — — — — —	85
<i>Др Боривоје Познић:</i> Пољски законик о грађанском судском поступку	86
<i>Мирољуб Лабус:</i> Стратешки карактер економског вишка — — —	94

ПРИКАЗИ

<i>Др Драгољуб Димитријевић:</i> Karl Peters, Fehlerquellen im strafprozess	108
<i>Др Драгољуб Димитријевић:</i> Wilhelm Haddenhorst, Die einwirkung der verfahrensruege — — — — —	110
<i>Др Мирослав Петровић:</i> Milton Friedman, Теорија новца и монетарна политика — — — — —	110
<i>Др Мустафа Имамовић:</i> Проф. Михаил Андреев, Закон на Константин Јустиниан — — — — —	112
<i>Миодраг Љ. Панић:</i> Др К. Михаиловић, Регионални развој социјалистичких земаља — — — — —	113
<i>Мр Вид Вукасовић:</i> Др Обрад Рачић, Основна начела Космичког права	116

БЕЛЕШКЕ

<i>Др Предраг Шулерић:</i> Појам универзитетског уџбеника — — —	119
<i>Др Обрад Станојевић:</i> Награде студентима поводом годишњице смрти Алберта Вајса — — — — —	122
VII међународни конгрес за криминологију — — — — —	123

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

<i>Др Светислав Аранђеловић:</i> Нормативное содержание и применение права собственности — — — — —	1
<i>Др Саво Стругар:</i> Право на пенсию находится под непосредственной защитой государства — — — — —	15
<i>Др Момчило Курдулија:</i> Система института одного наследника — —	29
<i>Др Бора Чејовић:</i> Некоторые правовые проблемы трансплантации частей человеческого тела — — — — —	39
<i>Др Марко Младеновић:</i> Положение пожилых людей в семье промышленного общества — — — — —	57

СООБЩЕНИЯ

<i>Др Радомир Лукић:</i> Заметка о правовой логике — — — — —	85
<i>Др Боривоје Познић:</i> Польский гражданский процессуальный кодекс	86
<i>Мирољуб Лабус:</i> Стратегический характер экономических излишков	94

РЕЦЕНЗИИ

<i>Др Драгољуб Димитријевић:</i> Karl Peters, Fehlerquellen im strafprozess	108
<i>Др Драгољуб Димитријевић:</i> Wilhelm Haddenhorst, Die einwirkung der verfahrensregeln — — — — —	110
<i>Др Мирослав Петровић:</i> Милтон Фридман, Теория денег и валютная политика — — — — —	110
<i>Др Мустафа Имамовић:</i> Проф. Михаил Андреев, Кодекс Константина Юстиниана — — — — —	112
<i>Миодраг Љ. Панић:</i> Др К. Михайлович, Религиозное развитие социалистических стран — — — — —	113
<i>Мр Вид Вукасовић:</i> Др Обрад Рачич, Основные начала космического права — — — — —	116

ЗАМЕТКИ

<i>Др Предраг Шујелић:</i> Понятие университетского учебника — — —	119
<i>Др Обрад Станојевић:</i> Премии студентам по поводу годовщины смерти Альберта Вейса — — — — —	122
VII международный съезд по вопросам криминалистики — — — —	123

CONTENTS

ARTICLES

<i>Dr Svetislav Arandelović:</i> Normative Substance and Application of the Ownership Law — — — — —	1
<i>Dr Savo Strugar:</i> The Right on Pension is under Direct Protection of the Constitution — — — — —	15

<i>Dr Momčilo Kurdulija: The System of One Heir Institution</i>	— — —	29
<i>Dr Bora Čejović: Some legal Problems Connected with Transplantation of Parts of Human Body</i>	— — — — — — — — —	39
<i>Dr Marko Mladenović: The Position of Elder in the Family of Industrial Society</i>	— — — — — — — — — — —	57

CONTRIBUTIONS

<i>Dr Radomir Lukić: Note on Legal logic</i>	— — — — — — — —	85
<i>Dr Borivoje Poznić: Polish Code on Civil Forensic Procedure</i>	— — —	86
<i>Miroljub Labus: The Strategic Character of Economic Excess</i>	— —	94

REVIEWS

<i>Dr Dragoljub Dimitrijević: Karl Peters, Fehlerquellen im strafprozess</i>	108
<i>Dr Dragoljub Dimitrijević: Wilhelm Haddenhorst, Die einwirkung der verfahrensruge</i>	— — — — — — — — — — 110
<i>Dr Miroslav Petrović: Milton Friedman, The Theory of Money and Monetary Policy</i>	— — — — — — — — — — 110
<i>Dr Mustafa Imamović: Prof. Mihail Andreev, Konstantin Justinian Law</i>	112
<i>Miodrag Lj. Panić: Dr K. Mihailović, The Religious Development of Socialistic Countries</i>	— — — — — — — — — — 113
<i>Mr Vid Vukasović: Dr Obrad Račić, The Basic Principles of the Space Law</i>	— — — — — — — — — — — 116

NOTES

<i>Dr Predrag Sulejić: The Notion of University Textbook</i>	— — — —	119
<i>Dr Obrad Stanojević: Awards to Students by the Anniversary of Albert Vajs' Death</i>	— — — — — — — — — —	122
VII International Congress for Criminology	— — — — — — — —	123

SOMMAIRE

ARTICLES

<i>Dr Svetislav T. Arandjelović: Le contenu normatif et l'application du droit de propriété</i>	— — — — — — — — — —	1
<i>Dr Savo Strugar: Le droit à la pension de retraite</i>	— — — — —	15
<i>Dr Momčilo Kurdulija: Le système de l'institution d'un héritier</i>	— —	29
<i>Dr Bora Čejović: Quelques problèmes juridiques de la transplantation des organes humains</i>	— — — — — — — — — —	39
<i>Dr Marko Mladenović: La condition des personnes âgées dans la famille de la société industrielle</i>	— — — — — — — — — —	57

VARIÉTÉS

<i>Dr Radomir Lukić: Note sur la logique juridique</i>	— — — — —	85
<i>Dr Borivoje Poznić: Le Code de procédure civile polonais</i>	— — —	86
<i>Miroljub Labus: Le caractère stratégique de la plus-value économique</i>		94

COMPTES RENDUS DES LIVRES

<i>Dr Dragoljub Dimitrijević:</i> Karl Peters, Fehlerquellen im strafprozess	108
<i>Dr Dragoljub Dimitrijević:</i> Wilhelm Haddenhorst, Die einwirkung der verfahrensruege — — — — —	110
<i>Dr Miroslav Petrović:</i> Milton Friedman, La théorie de la monnaie et la politique monétaire — — — — —	110
<i>Dr Mustafa Imamović:</i> Prof. Mihail Andreev, La Loi de Constantin Justinien — — — — —	112
<i>Miodrag Lj. Panić:</i> Dr K. Mihailović, Le développement régional des pays socialistes — — — — —	113
<i>Mr Vid Vukasović:</i> Dr Obrad Račić, Les principes fondamentaux du droit cosmique — — — — —	116

NOTES

<i>Dr Predrag Šulejić:</i> La notion du manuel universitaire — — — —	119
<i>Dr Obrad Stanojević:</i> Les récompenses aux étudiants è l'occasion de l'anniversaire de la mort d'Albert Vajs — — — — —	122
Le VII ^e Congrès international de criminologie — — — — —	123

**ИЗДАЊЕ ЦЕНТРА ЗА ДОКУМЕНТАЦИЈУ И ПУБЛИКАЦИЈЕ
ПРАВОГ ФАКУЛТЕТА**

**ДР МИХАИЛО КОНСТАНТИНОВИЋ
ОБЛИГАЦИЈЕ И УГОВОРИ**

ЦЕНА 40.—

**ДР ВОЛИН ДИМИТРИЈЕВИЋ
ПРАВО УТОЧИШТА НА ТЕРИТОРИЈИ СТРАНЕ
ДРЖАВЕ (ТЕРИТОРИЈАЛНИ АЗИЛ)**

ЦЕНА 40.—

**ДР ДУШАН ЈАКОВЉЕВИЋ
КРИВИЧНА ДЕЛА ПРОТИВ СЛОБОДА И ПРАВА
ГРАЂАНА У ЈУГОСЛОВЕНСКОМ
КРИВИЧНОМ ПРАВУ**

ЦЕНА 35.—

Уредништво АНАЛА моли своје сараднике да рукописе достављају откупане на машини са проредом и са довољно белине са стране. Примљене рукописе Уредништво не враћа.

АНАЛИ ће објавити и, у границама могућности, приказати сваку нову књигу послату на приказ.

АНАЛИ ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА У БЕОГРАДУ излазе двомесечно.

Претплата за часопис „Анали Правног факултета у Београду” у 1971. за целу годину износи:

1. За правна лица	Н. дин.	60.—
2. За један примерак	„ ”	12.—
3. За појединце	„ ”	40.—
4. За један примерак	„ ”	8.—
5. За студенте (редовне и ванредне)	„ ”	20.—
6. За један примерак	„ ”	4.—

Претплата за иностранство износи н. д. 90,00 (USA \$ 6).

Претплату слати на рачун Правног факултета у Београду број 60803-740/2-4356

Уредништво и администрација АНАЛА ПРАВНОГ ФАКУЛТЕТА
БЕОГРАД — Булевар револуције 67, тел. 341-501